

ISSN 2312-8348

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Башев университетінің **ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
Башев университета

2019

№ 2 (64)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 сәуірінде тіркелген, күелік № 4645-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

№ 2 (64)
Июнь
2019

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

2000 жылдан бастап шығады Издается с 2000 года

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ. ГЛАВНОГО

РЕДАКТОРА

Лыгина О.И.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Агзамова А.Б. (Казахстан)

Кусanova Б.Х. (Казахстан)

Абрахам Алтонаян

(Великобритания)

Асаров А.А. (Казахстан)

Бияшев Б.Г. (Казахстан)

Жанпейсова Н.М. (Казахстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Абдикаликов К.А. (Казахстан)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)

Султангареева Р.А. (Россия)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Россия)

Кереев Я.М. (Казахстан)

Махамбетова У.К. (Казахстан)

Адрес редакции:

г.Актобе

ул.Бр.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Актобе,

а/я 64

e-mail: vestnik@ausb.kz

тел.:8(7132) 974081,82

Жарияланған мақала авторларының
пікірі редакция қозқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар

жауап береді.

Опубликованные материалы
авторов не отражают точку
зрения редакции.

Авторы несут ответственность
за выбор и представление
фактов.

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Абильдаева К.М., Амангелдина Ж.Ж.</i> Особенности функционирования и способы репрезентации концепта «Степь» в лирике казахстанских поэтов	5
<i>Абдимурат У.А. , Миров М.О.</i> Алаш зиялымы және кірме терминдер мәселесі	13
<i>Абильдаева К.М., Ниязова Г.К.</i> Репрезентация феномена ментальность в национальной картине мира казахов - билингвов	17
<i>Амангалиева М.К., Мұханбетжанов Н.М.</i> Есенбай Дағысебайұлының қапаста жазылған хаттары және шығармаларының тарихтан сыр шертүі	26
<i>Асанов Ж.А., Тәжікен А.Б.</i> Халық ақыны Сарышолақ Боранбайұлының айтыстары хакында	32
<i>Жақсығали Ш.И.</i> Шетел тілдерін оқытудагы дифференциалдық бағыт	37
<i>Маханова А.Н.</i> Об историко-географическом развитии Западного Казахстана в первой половине XIX века	42
<i>Миров М.О., Адилова Ж.М.</i> Қазақ тіліндегі антонимдердің жасалу ерекшеліктері	46
<i>Нұржанова М.Н., Канлыбаева А.У., Канлыбаева А.Н.</i> Обучение научному стилю речи	50
<i>Сабирова Н.Ж.</i> Казақ-қытай тіліндегі сөйлем мүшелерін оқытудың әдістемелік жүйесі	57
<i>Сарсенова А.П., Аитова Н.Н.</i> Дәстүр және дін: рухани сабактастықтың лингвомәдени мазмұны	60
<i>Султан Ж.И., Атабаева Ж.Б.</i> Тілдік бірліктердің лингвомәдени бейнесі мен сипаты	66

Редакционная коллегия
оставляет за собой право корректировки
по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники,
информационные издания. Издательское
оформление публикуемых материалов»,
ГОСТ 7.1-2003 СИБИД
«Библиографическая запись.
Библиографическое описание.
Общие требования и правила составления».

Сдано в набор 10.06.2019
Подписано в печать 10.06.2019
Формат 21x29,7. Печ.л.8,4
Тираж 100 экз.
Отпечатано в РИО
Баишев Университет

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ		
<i>Балгинова К.М., Кекильбаева Д.И.</i>	Анализ экономического развития Актюбинской области	72
<i>Калмагамбетова С.Р.</i>	Кальптақсан Қазақстанның жаңа саяси бағыттары-тімді өркендеу мен өрлеудің басты шарты	80
<i>Lygina O.I.</i>	Tax definition in the historical excursion	85
<i>Сейткалиева Н.Т.</i>	Мемлекеттік қызметші этикасының ерекшеліктері	89
<i>Умирханқызы З., Шукурова Б.М.</i>	Аймақтың инвестициялық ахуалы және оны іске асыру тетіктері	94

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Беркешева А.С., Сунгарин С.М., Тыныш А.</i>	Формирование логистической инфраструктуры «Веждународной логистической зоны ШОС города Лянъюнъган (КНР)»	100
<i>Даулетова С.С.</i>	Обоснование выбора рекомендуемых способов эксплуатации скважин, устьевого и внутристкважинного оборудования	104
<i>Жумамуратов Д.К., Абдиғаниева Г.К., Шалабаева С.И.</i>	Управление развитием в водопроводных сетей с помощью ЭВМ с учетом вероятностного характера процесса водопотребления	108
<i>Казбекова Г.К., Полозов М.Б., Ескалина К.Т., Жылқыбаева Г.Ж.</i>	Теоретические основы взаимодействия в системе «Воздействие – отклик» для флюидосодержащих пород	113
<i>Казбекова Г.Н.</i>	Нарықтық экономикада ақпараттық технологиялардың дамуы	121
<i>Казбекова Г.К., Жалгасұлы Н., Казбеков Д.М., Жексенбаева Г.М.</i>	Влияние природных компонентов в процессе разжижения высокопарафинистой нефти	125
<i>Казбекова Г.К., Гусенов И.Ш., Калжанова А.Б., Айткеев Н.Т.</i>	Современные способы снижения вязкости высокопарафинистых нефтей	130
<i>Schlüter T., Schumann A., Kazbekova G.</i>	Geoheritage and geosites in Swaziland – protection and conservation status	137
<i>Шопанова Г.Е., Амантүрлұ Қ.</i>	Использование интермодальной системы транспортировки груза	143

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 16.21.35

Абильдаева К.М.¹, Амангельдина Ж.¹

¹*Баишев Университет*

**ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И СПОСОБЫ
РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА «СТЕПЬ» В ЛИРИКЕ
КАЗАХСТАНСКИХ ПОЭТОВ**

Аннотация

В статье показано, что в произведениях казахстанских писателей концепт Степь представлен как один из доминантных. Степь для казахов – живое существо, способное думать, дышать, жить своей жизнью, протестовать, у нее есть свои обычаи и традиции; родная земля, взрастившая и всегда готовая дать приют.

Ключевые слова: *степь, казах, казахстанские поэты, родная земля, родина, свобода, природа, плодородная земля, пустыня, степи и горы, дорога, народ, мать.*

В произведениях казахстанских писателей концепт «степь» представлен как один из доминантных. Понятно, что это обусловлено географическими, климатическими условиями проживания казахского народа, особенностями материально-духовной культуры, системой ценностей в социуме. Для казахов степь – это их «месторазвитие» (по П.А. Савицкому), казахи слились со степью, идеально подходящей для кочевничества. «Кочевой степняк ест, пьет и одевается скотом, – писал Ш. Валиханов, – для него скот дороже своего спокойствия. Первое приветствие киргиза, как известно, начинается фразой: «Здоров ли твой скот и твое семейство?». Эта забота, с которой наперед осведомляется о скоте, характеризует более, нежели целые страницы (описаний)» [1, с. 28].

Одним из основных смыслов слова степь в евразийской культуре является «родная земля», взрастившая и всегда готовая дать приют.

Степь для казахов – живое существо, способное думать, дышать, жить своей жизнью, протестовать, у нее есть свои обычаи и традиции. Эпитет степной в словосочетаниях степной мудрец, степной батыр, степная красавица несет ярко выраженную положительную окраску, ср. также: степные кони – самые выносливые, степные гончие – самые быстрые, степные орлы – самые зоркие и самые лучшие охотники и т.д.

Степь благодаря своей бескрайности стала символом свободы, попадая в степь, человек освобождается от повседневной суеты, условностей,

ограничений, ср.: Широко раскинулась степь – вольно здесь дышится не только казахам, но и казакам («Время»).

Изучение лингвокультурной специфики национально-маркированного концепта «дала» позволило обозначить казахский этнос и билингвальное сообщество как две страты изучения лингвокультуремы. Фонд пословиц и поговорок казахского народа отражает коллективный взгляд на культурно значимый концепт. Лингвокультурема «дала» широко представлена в устном фольклоре казахского народа. В пословицах преобладают различные значения национально-маркированного концепта (отан „родина“, ел „страна“, жер „земля“, ауыл „деревня“, дала „степь“).

Отдельный интерес представляет изучение лингвокультуремы с позиции билингвального сообщества, которое репрезентирует реакции, отражающие личностно-обобщенный взгляд коллектива. При этом в качестве представителей билингвального сообщества выступают казахские писатели, пишущие на русском и казахском языках. Лингвокультурема «дала» наполняется различными смыслами в зависимости от индивидуального мировосприятия художника. Так, в *лирических произведениях современного казахского поэта Олжаса Сuleйменова Степь* интерпретируется как *родная земля, родной край* («Его тянет в сухие степи...; Я поеду к себе на родину...»), где пространство представляют степи и горы как единое целое («Возвысить степь, не унижая горы...»). Поэт использует казахские вкрапления в русском лирическом произведении с целью выделения семантических составляющих лингвокультуремы «дала» и использования в качестве средств художественной выразительности казахского языка. Национально-маркированный концепт наделен пространственными характеристиками «круглая степь», «широта степи». [2, с. 174-178] Осмысление лингвокультуремы «дала» в казахской литературе на казахском языке происходит с помощью различных значений. Так, в лирических произведениях Г. Мусрепова национально-маркированный концепт репрезентирован в значении «*плодородная земля*» («Біздің дала – бай дала...» – „Наша степь – богатая степь...“); в стихотворении Н. Алимкулова лингвокультурема «дала» представлена не только *образами природы, необъятных степей, рек, озер и гор, но и передает психологическое состояние человека* («Бір өзіндегі кең болайын...» – „Душа моя будет широка как степь...“); в творчестве писателя Ж. Жабаева «дала» представлена в значении *совокупность людей, народа* («Жас отызға келгенде, / Даланың түрі өзгерді, / Өзгергенін көз көрді...» – „Когда исполнится 30 лет, / Изменится облик степи, / Изменившееся увидит просвет...“) [3, с. 74-83]

Образ степи получил наиболее яркое воплощение в эпической поэме И. Жансугурова «Дала». Ключевым семантическим значением лингвокультуремы в первой части поэмы «Арнау» „Посвящение“ является *образ степи-матери* («...Ен далам – анам, мен – балан» – „...Ты мать мне, я – кровный твой сын!“). Во второй части поэмы «Танда» „Рассвет“ «дала» выступает как *единий образ окружающей среды*, которую наполняют озера, реки, горы, леса («Терісінен, онынан, / Таудан, құздан, даладан, / Келді дауыс алыстан...» – „С юга, с севера

они,/ С гор, что тучам лишь сродни, / Гонит ветер кочевой, / Древней степи голоса“). В заключительной части «Ақтабан» „Джунгарское нашествие“ И. Жансугуров придал *образу степи историческую значимость*, заключающуюся в том, что именно в степи происходили захватнические войны, джунгарское нашествие. При этом поэт олицетворяет степь, которая помнит историю казахского народа, скорбит и ужасается жестокости людей («Азан-қазан қыр үркіп, / Кімдер қалмай далада, / Талай көшті Сыр жұтып, / Ауғын болды ақтабан» – „Содрогалась степь, и кругом / Все, вопя, бежало бегом. / Караваны шли к Сыр-Дарье / И тонули с людьми и добром. / Акта- бан! Что тебя страшней?“) [4].

Таким образом, в казахской поэзии лингвокультуре ма «дала» многозначна: она, во-первых, представлена в различных значениях Родина, земля, природа, плодородная земля, пустыня, степи и горы, дорога, народ, мать, окружающая среда; во-вторых, наделена пространственными характеристиками: круглая плоскость, голая равнина, широта степи, бескрайняя степь; в-третьих, передает психологическое состояние человека: равнодушие, широта души; в-четвертых, отражает историю казахского народа: джунгарское нашествие.

Ж. Нуркенов - писатель второй половины XX века, когда от первозданной степи, перепаханной «целиной», мало что осталось. И у него находим буйство красок, но оно скорее передаёт состояние лирического героя или других персонажей:

В закате горизонт расплывится... Где закат на отмели прижат,
Полыхнули пламенем осины... («Иртыш») [5].

Или в стихотворении «Память детства», где мальчишеск «гоняла осень... в набеги: катать арбузы по траве»: Рожь... Пшеница... Элеватор. Маяком комбайнов. В ряд машины... («Мой сверстник»). [5]

Это, собственно, уже не степь, а возделанное человеком поле. Здесь то же изобилие и тот же цвет степного урожая, но не от дикой природы, а как следствие труда человека - на этом концентрирует наше внимание поэт: «на токах под звездопадом течёт река янтарных зёрен». Или:

Когда комбайны караваном
Разбудят степь разноголосьем,
Нарежет осень с каравая
Тяжёлых гнуящихся колосьев («Хлеб») [5]

В стихотворении Ж. Нуркенова «Степь» как только «заря зардела на ветру» - «проснулись кюи и от струн над степью кинулись в полёт» вслед за «плывущим в синеву» рассветом. Его степь с пробуждением солнца вся наполняется музыкой. И как «караторгай» (жаворонок), «сыпая трель неимоверную», всё «выше, выше к солнцу рвётся», так и поэт понимает, что для него «нету музыки без солнца», и эту уверенность вселяет в него степь: «Я степь люблю. Я здесь уверовал, что нету музыки без солнца!» («Степь») [5]

Чутко сердце русского певца Павла Васильева, многие строки которого навеяны родной Степью. С сыновьей нежностью написанных строк «Родительница Степь»: Родительница степь, прими мою,

Окрашенную сердца жаркой кровью,
 Степную песнь! Склонившись к изголовью
 Всех трав твоих, одну тебя пою!
 К певучему я обращаюсь звуку,
 Его не потускнеет серебро,
 Так вкладывай, о степь, в сыновью руку
 Кривое ястребиное перо. [6, с. 25]

Степь становится отправной точкой обоих поэтов, и Муза их - степная. «Родительницей» называет П. Васильев степь, отдавая ей свою «степную песнь», «окрашенную сердца жаркой кровью». Степь для него - живая собеседница (риторическое обращение в начале стихотворения): «Родительница степь, прими мою... степную песнь» - олицетворяет образ матери. Эти строкиозвучны со строками казахского поэта *И. Жансугурова*:

И сердце, и песню тебе

Считаю за счастье отдать,
 Большая советская степь!
 Просторов твоих не обять...
 Родился я, рос и мужал
 Среди твоих вольных равнин,
 Без края широкая степь!

Ты мать мне, я - кровный твой сын

Степь родит в душе поэта «певучие звуки» чистого серебра, и она же становится сквозной темой его поэзии: «...одну тебя пою!»

Степь *П. Васильева* - символ изобилия. Она богата урожаем, скотом, лошадьми...Здесь «бушует ...золотая пурга овса» и «раздолье трав и пшениц», «сто коней разметало дых». И идут «табуны коров» «и баранов пышны отары»... (*«Ярмарка в Куюндах»*) [6, с. 37].

Целинные степи в произведениях русских и украинских писателей являлись символом свободы, казацкой вольности. М.Ю. Лермонтов писал:

И степь раскинулась лиловой пеленой,
 И так она свежа, и так родна с душой,
 Как будто создана лишь для свободы...

Человеку дикая степь представляется источником интеллектуальной свободы и творчества, источником духовной, политической свободы и вдохновения. Исторически она являлась убежищем от авторитарного правительства и политического угнетения. «Степи – это родовое наследие степных народов. Наследие, которое досталось им по праву рождения, и мы обязаны помочь им передать его в сохраненном виде будущему».

Гоголь Н.В. создал своеобразную и недосягаемую «оду степям», подчеркивая ее эстетическую и историко-культурную ценность. Вот как он представляет образ степи 16 века в своей исторической повести «Степь, чем дальше, тем становилась прекраснее. Ничего в природе не могло быть лучше... Черт вас возьми, степи, как вы хороши!..» [7, с. 73]

Гоголь определяет степь как пространство земли. Необозримость степи подчеркнута фразой: брызнули миллионы разных цветов. Степь у Гоголя особенная: она живет, дышит, шумит. Картина степи озвучена тысячью птичьих свистов, криком диких гусей. Вся степь у Гоголя какая-то сказочная, и он восторгается этой сказкой: «Черт вас возьми, степи, как вы хороши!..» Степь у Гоголя не сама по себе, а символ Родины.

Прошло время и мы, люди 21 века, понимаем, что сохраняемое древними степями природная красота превратилась в бесценный эталон, меру и критерий прекрасного.

Антон Павлович Чехов — тонкий лирик, умеющий увидеть и передать красоту окружающего мира. В повести «Степь» с большой лирической выразительностью раскрывается «торжество красоты, молодость, расцвет сил и страстная жажда жизни». Степь у Чехова живет своей жизнью и развивается по своим законам.

Чехов показывает степь в разное время суток. Перед нами утренний пейзаж и переход к дневному зною; картина томительного дневного зноя, когда время точно застыло и остановилось, вечерний пейзаж дан на фоне приближающейся грозы.

Казахская степь описана в произведениях: *M. Ауэзова "Серый лютый."* «...Вышли в степь, и Хасен спустил пса со сворки. Аккаска громадными прыжками помчался по синеватым в утренних сумерках снегах...Нет, не ошибся Аккаска. Волк внезапно, неслышно показался в тихой, пустынной, заснеженной лощине. Вот он, хитрец! Тут сугробы сыпучие, зыбкие - целина...» [8, с. 115].

М. Алимбаев "Зима вышивала."

Зима любовалась сосною да елкой,

Кустом краснотала,

Следы вороненка, лисицы и волка [9, с. 87].

Степь *A. Кунанбаева* поэтична, поражает мощью и полнотой неистраченных сил.

Поэзия Абая — это громадный шаг казахской литературы к реалистическому изображению жизни. В поэзии Абая нашли отражение разнообразные картины народной жизни, бескрайние просторы степей, жизнь и быт казахского аула, летние кочевья, подготовка к зиме, соколиная охота. Здесь и внутренний мир людей разных поколений, разные характеры. Абай любил свой народ, ему было дорого все, чем он жил, к чему стремился. В пору своего творческого расцвета Абай создает ряд лирических произведений огромной социальной и художественной значимости, свидетельствующих об углублении и развитии реализма в его творчестве. В них казахская степь предстает перед читателями в своем величии и в самом ее разнообразном виде, в светлых и мрачных тонах. Примерами могут служить стихи о временах года: «Весна», «Лето», «Осень», «Ноябрь — преддверие зимы...», «Зима», которые являются непревзойденными образцами не только пейзажной лирики, но и страстной гражданской, подлинно реалистической поэзии. Абая увлекает не только степная природа. В этой степи живет его народ. Вот почему стихи о

природе — это в то же время стихи о народной жизни, полной противоречий и контрастов.

Безмятежно и радостно звучит начало стихотворения «Лето»:

Лето — солнечная пора!
 В тучных, шелковых травах степь.
 От душистых цветов пестра.
 К полноводной реке аул
 На кочевые пришел с утра.
 Слышно ржанье коней в траве.
 Как в лесу, их найдешь не вдруг;
 Тяжко дышащих кобылиц
 воду с гиком загнал пастух;
 Бьют хвостами они себя.
 Отгоняют докучных мух;
 К материям жеребята льнут
 Или скачут, резвясь, вокруг;
 Стai уток и лебедей Осеняют крыльями луг...
 Но радость поэта омрачается мыслью о тяжелой жизни бедняков.

В стихотворении «Осень» пейзаж также неотделим от социальных опенок. Сурова осень в степи: «Тучи серые, хмурые, дождь недалек. Осень. Голую землю туман заволок». Оголенные деревья стоят, как нищие старцы. Но еще более мрачен вид дырявых юрт бедняков. Дуют ветры, становится все холодней, Стужа мучает и стариков, и детей. В стихотворении «Ноябрь — преддверие зимы» рисуется тяжкая доля бедноты. Уже поздняя осень, над степью «воют» холодные ветры, бушуют снежные бураны. Но бай не спешит на зимовку, «чтоб окрестные луга до снега не топтать». Ему нет дела до того, что беззащитные семьи мерзнут, голодают. И для ребенка нет костра, и в юрту натекло. И улетучилось давно последнее тепло; А старикам — совсем беда, ложись и помирай: И пиши нет, и солнца нет. и ветер воет зло. «Печальна горестная жизнь голодных бедняков!» — с болью говорит поэт.

Цикл стихотворений Абая о временах года и о жизни людей в степи как бы завершается описанием зимы. Известно, что в поэтических традициях многих народов, особенно в русской поэзии, зима и мороз олицетворяются в образе Деда Мороза. Творчески воспринимая этот художественный прием, Абай рисует зиму в образе шагающего по степи старого свата, белого деда. Но абаевский белый дед не похож на традиционного добродушного Деда Мороза. Уподобление его старому свату придает Морозу суровость и жестокость. «Старый или давний сват — самый неудобный из всех сватов, — писал М. Ауэзов. — Злоупотребляя своим положением давнего родства, он изводит родителей жениха. Уже получив сполна полагающийся калым, тянет с выдачей дочери, вымогая все новые вознаграждения». Поэтому суровая зима с ее жестокими степными морозами легко вписалась в привычные для казахов представления о старом свате. В белой шубе, плечист, весь от снега седой. Слеп

и нем. с серебристой большой бородой, Враг всему, что живет, с омраченным человеком, Он, скрипучий, шагает зимой снеговой. Старый сват, белый дед, натворил много бед. От дыханья его — стужа, снег и буран. Тучу шапкой надвинув на брови себе. Он шагает, кряхтя, разукрашен, румян. Брови грозно нависли — нахмуренный вид: Головою тряхнет — скучный снег повалит. Злится он, словно бешеный старый верблюд, И тогда шестистворная юрта дрожит.

Цикл стихов Абая о временах года принадлежит к числу наиболее проникновенных созданий абаевской поэзии. Впервые в истории казахской литературы *степь* предстала во всем ее разнообразии, впервые картины природы стали отражением сложной, полной глубоких социальных противоречий жизни казахского народа [10].

Яркие запоминающиеся строки о весенней степи мы читаем у *И.Алтынсарина*:

То воздух степной, как струю родниковой воды,

Глотать будут все, кто живет и умеет дышать.

А малые дети на бархате трав молодых [10].

Целинная степь, как часть дикой природы, имеет этическую ценность. Она содержит и производит добро в мире. Еще Генри Торо подчеркивал, как близко к добру находится то, что дико. Поэтому наши поступки, направленные на сохранение целинных участков, являются благими поступками.

Дикая степь воспитывает патриотизм. Это происходит благодаря наложению нескольких образцов степи - степь как жилище предков, степь как красавица, степь как вольница.

Но генетическая память, усиленная знанием культуры и истории прошлого, упорно зовёт поэта назад, к первозданной степи.

Различные виды ценности степи. Одна из базовых идей современной экологической этики - наличие в дикой природе внутренней (присущей, врожденной) ценности. На историко-культурную ценность степей указывал Н.В. Гоголь и М.Ауэзов в своих произведениях. На эстетическую ценность – И.С. Тургенев. Этическая ценность степей ярко выражена в произведениях А.Кунанбаева, П.Васильева. Внутренняя ценность степей проявляется в произведениях Ж.Нуркенова. Ценность не имеет цены, она имеет достоинство.

Таким образом, в казахской поэзии концепт «степь» многозначен: она, во-первых, представлена в различных значениях: во-первых, *Родина, земля, природа, плодородная земля, пустыня, степи и горы, дорога, народ, мать, окружающая среда*; во-вторых, наделена *пространственными характеристиками: круглая плоскость, голая равнина, широта степи, бескрайняя степь*; в-третьих, передает *психологическое состояние человека: равнодушие, широта души*; в-четвертых, отражает историю казахского народа: *джунгарское нашествие*.

Поскольку описываемая лингвокультуре ма понимается как национально-маркированный концепт, как концепт культуры, то ее проявления можно встретить в других видах казахского искусства, например, *в музыке*.

Казахскими импровизаторами созданы музыкальные произведения *Таттимбет-кюй «Сары жайляу» – «Желтая кочевка», Курмангазы-кюй-«Сары-Арка» – «Широкая степь»*, в которых передается картина бескрайних просторов казахской степи.

Казахская степь – бескрайнее море, Аккордами ветра колышет полынь. Задёрнуты дымкой усталые горы, А воздух пропитан запахом дынья. Хочу я под звуки потёртой гитары Степям Казахстана признаться в любви. Танцуют в озёрах лучи, как стожары, Ах, милая степь, ты меня позови И нежно травою меня обними. - Эти поэтические строки неизвестного поэта стали эпиграфом к книге *A. Даутбекова «Вольная степь»* [11].

«Степь» - «дала», «полынь» - «жусан» как доминантные концепты национального самосознания, широко представлены в поэтическом дискурсе казахских писателей и поэтов. По определению В.В. Красных, национальный концепт – «самая общая, максимально абстрагированная, но конкретно репрезентируемая (языковому) сознанию, подвергшаяся когнитивной обработке идея «предмета» в совокупности всех валентных связей, отмеченных национально-культурной маркированностью» [12, с. 184].

Список литературы:

1. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5 т. Т. 2. [Текст] / Ч.Ч. Валиханов. - Алма-Ата, 1984—1985.
2. Бахралинова, А.Ж. Пространственная параметризация казахской языковой картины мира [Текст] / А.Ж. Бахралинова // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2013. – № 2 (54). – Том 1. – С.174-178.
3. Бахралинова, А.Ж. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / А.Ж. Бахралинова // Вестник Павлодарского государственного университета. – 2007. – № 2. – С.74-83.
4. Бахралинова, А.Ж. Языковое сознание билингвов сквозь призму ассоциативного эксперимента [Текст] / А.Ж. Бахралинова // Научный электронный журнал «Современные проблемы науки и образования». – 2013. – № 5 (49).
5. Нуркенов, Ж. Прощальный взмах руки: стихи. [Текст] / Ж. Нуркенов. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2000. – 89 с.
6. Васильев, П. Стихотворения и поэмы. Библиотека поэта. Большая серия [Текст] / П. Васильев. – Л.: Советский писатель, 1968.- 632 с.
7. Гоголь, Н.В. Тарас Бульба. [Текст] / Н.В. Гоголь. -М., Современные авторы - на серверах [Стихи.ру](#) и [Проза.ру](#)
8. Ауззов, М. Матерый [Текст] / Пер. А. Жаксылыкова // Простор. — 2010. — № 3. — С. 321. — (Новые переводы) //Көксерек. Другие названия: Лютый; Матёрый. Повесть, 1929. - Пер. А.Пантилев (Серый Лютый, Лютый), 1961. - 11 изд.
9. Алимбаев, М.Зима вышивала [Текст] / М. Алимбаев.-А., 1994.
10. Степь в поэтическом зеркале. [Текст] /Kaz-Lit.kz vtoraya-polovina-19-veka/step-v-potisheskom-zerkale

11. Даутбеков, А. Вольная степь. Сборник рассказов. [Текст] / А. Даутбеков. - Курган: «Зауралье», 2009. –224 с.
12. Красных, В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс Лекций [Текст] / В.В. Красных. –М., 2002.

ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫНЫҢ ЛИРИКАЛАРЫНДА ДАЛА ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация

Мақалада қазақ жазушыларының шығармаларында Дала тұжырымдамасы басымдықтардың бірі болып табылады. Қазақтар үшін дала - бұл өз өмірін, наразылықтарын ойлауға, демалуына, өзіндік әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне ие “тірі жан”; тұған жер, тәрбиелеп, баспана беруге әрдайым дайын қазақ даласы көрсетілген.

Кілт сөздер: *дала, қазақ, қазақ ақындары, тұған жер, отан, еркіндік, табиғат, құнарлы жер, шөл дала, таулар, жол, халық, ана*

FEATURES OF FUNCTIONING AND WAYS OF REPRESENTING THE CONCEPT STEPPE IN THE LYRICS OF KAZAKHSTAN POETS

Annotation

The article shows that in the works of Kazakh writers the concept "steppe" is presented as one of the dominant ones. The steppe for Kazakhs is a living being, able to think, breathe, live its own life, protest, it has its own customs and traditions; "Native land", nurtured and always ready to give shelter.

Keywords: *steppe, Kazakh, Kazakh poets, native land, homeland, freedom, nature, fertile land, desert, steppe and mountains, road, people, mother.*

МРНТИ 16.21.47

*Абдимурат У.А.¹, Миров М.О.¹
¹ Баишев университеті*

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ КІРМЕ ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ

Аннотация

Бұл мақалада Алаш зиялыштарының кірме терминдер туралы ғылыми ойлары қарастырылған. Сонымен қатар терминологияны дамыту қағидаттары берілген.

Кілт сөздер: ұлттық терминология, терминологиялық сөздіктер, кірме термин.

Жат сөздерді жазу да алаш оқығандары тараپынан әңгіме арқауы болған мәселелердің бірі. Кірме терминдерді жазудың тәртібін белгілеу шет тілдерінен термин қабылдау үдерісінде туындастырылған, мұны термин алмасу күбылысының бір қыры деп тануга болады. Жалпы кірме терминдерді жазу мәселесі XX ғасыр басында да, жалпыкеңестік терминкор қалыптастыру бағыты 30-жылдардың ортасында да көтерілді. Қазақ terminологиясын дамытудың кеңестік қағидаттарына қайта қарай бастаған 90-жылдардың басынан бастап, бұл мәселе қайта күн тәртібіне шықты. Қазір де terminologiaдағы шешімін күтіп отырған мәселенің біріне айналып отыр. XX ғасыр басында қазақ зиялыштары бұл мәселені қалай шешті дегенге келсек, олар қай тілден сөз алса да қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сәйкестендіріп қабылдау керек деген қағидатты ұстанды. Алаш оқығандары жат сөздер тілімізге «қазақтың шапанын жауып», «қазақтың тымағын киіп» енүі тиіс деген тұжырымды басшылыққа алды. «Жат сөздерді басқалар, мәселен, орыстар өз тілінің заңына үйлестіріп алғанда, солай алуға біздің де қақымыз бар» - деп жазды Ахмет Байтұрсынұлы.[1] Мұны қазақтың бас тілшісінің сол кезеңдегі кірме терминдерді жазуға қатысты ұстанымы деп тануға болады. Кірме терминдерді жазу мәселесін алғаш ар-найы зерттеп, терең талдау жасағандардың бірі – Нәзір Төрекұлұлы. Ол өзінің «Жат сөздер туралы» деп аталатын еңбегінде араб сөздерін жазуды, еуропа сөздерін жазуды жеке-жеке бөліп қарастырды.[2] Н.Төрекұлұлының бұл еңбегін қазақ terminologiaсының тарихындағы алғашқы зерттеу еңбектерінің бірі деп тануға толық негіз бар. Бірнеше тілді жетік білетін ғалым мәселенің мәніне терең үніліп, ғылыми-практикалық құны зор тұжырымдар жасай білген. Мәселен, ол, тәшвид арқылы таңбаланатын қосарланып келген дауыссызда-ры бар араб сөздерінің қазақша қалай жазылуы керектігін көрсетеді. «Тәшвид мәселесі де жеңіл. *L, m, n* әріппері қатар келмейді. Қабат келіп қалғанда *L*, *N*-ның екіншісі *D* болып кетеді. Алла, молла, селле, міннет сықылды сөздер қазақшада алда, молда, селде, міндет болып айтылады» – деп жазады ол. Ғалым араб сөздерін өзгертпей алушан сақтандырады. Мұндай әрекеттің өз тіліміздің зандарына қайшы келетінін айрықша атап өтеді. «Біздің тілімізге соңғы заманда кірген я енді кірейін деген араб-парыс сөздері толып жатыр. Бұл сөздер көбінше «тымақ» кимей кіріп барады. Мұның себептері бар. Ең бірінші себебі: Арқадағы прессе араб-парыс сөздерін көбірек татардан үйренеді. Ғылым, ғибрат, физзат, Құсейін, Ғазыза, ғараб, әлібба, әдабиат, мәданият деп қазақ тілін бұзу әдеті татардан Арқа қазағына өтіп, жалпы қазақ әдебиетіне күйедей жүғып барады. Бұл әдettі жою керек. Бұл жараны құйдіріп тастау керек. Татарда араб-парыс сөздерін бұзбай алу, бұзбай айту мінезі бар.

Бұл мінез қазаққа жарамайды. Басқаның сөзін бұзбай айтам деп тілінді бұрап жүргенде, өз тілінен айырылып қаласың» – дейді ғалым. Араб тілін жетік менгерген ғалым араб-парсы сөздерінің мағынасы мен жазылуын жіктеп-жіліктеп көрсете отырып, оларды қазақ тілінде қалай жазу қажеттігін екі тілдің дыбыстық жүйесін салыстыра отырып нақты көрсетіп береді. Кірме сөздерді жазу мәселесіне «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы» атты белгілі

мақаласында Халел Досмұхамедұлының да арнайы тоқталып, көптеген ғылыми құнды тұжырымдар жасағаны мәлім. Ол да «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек» деген қағидатты берік ұстанды.[3] Өз ұстанымының дұрыстығын жан-жақты дәлелдеді. Елдес Омарұлы да шет тілдерінен кірген терминдерді жазу мәселесін талқылаудан шет қалмады. Ол түбір сөздермен ғана шектелмей, кірме қосымшалардың да төл жүрнақтарымызben алмастырылуы қажет деп санады. «Жаңа сөзді түбірге жат жүрнақ жалғап шығарғаннан өз жүрнағымызben шығарған артық»-деп жазды ғалым.[4] Көріп отырғанымыздай, алаш зияллылары кірме терминдерді жазу мәселесіне ерекше мән берді. Оқығандардың көвшілігі мәселені шешу жолдарын ұсынып, өз пікірлерін ортаға салды. Алаштың, көрнекті тілші ғалымдарының, тіл мәселесіне терең бойлай білген зияллылардың көвшілігінің кірме атауларды жазу туралы пікірлері бір арнаға тоғысты. Олар кірме терминдерді қазақ тілінің дыбыстық зандылықтарына бағындырып (ундестік заңын, дыбыстар тіркесімін сақтай отырып) жазу қажет деп санады. Бұл – кірме терминдерді жазудағы олардың ортақ ұстанымы болды.

ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ терминологиясының даму бағытын белгілеу міндепті алғаш рет алаш зияллыларына жүктелді. Олар мәселенің мәнісіне терең үніліп, ашық пікірталастар мен талқылаулар өткізе отырып, терминологияны ұлт тілінде қалыптастыру үрдісін таңдады. Қазақ зияллылары ғылымы дамыған, ғылым тілі орныққан тілдерге орынсыз жүгініп, термин қабылдағыш тілге айналмау үшін термин шығармашылығында о бастан өз тіліміздің мүмкіндіктерін пайдалануымыз қажет деп санады. Пән терминдерін жасауда олар осы бағытты ұстанды. Олардың он-он бес жыл көлемінде мындаған терминдер жасап, ондай атаулардың көвшілігін қолданысқа енгізіп кеткендігі соның айқын дәлелі. Сонымен қатар алаш зияллылары бұл жолдарының дұрыстығын ғылыми негізделген дәйектеме әрі ресми құжат түрінде бекітіп, терминдерді жасау мен қабылдау үдерісінде оны басшылыққа алды. Ол – 1924 жылы съезд қаулысымен бекітілген терминологияны дамыту қағидаттары. Бұл жерде оның алғашқы үш тарамағын ғана берсек те жеткілікті деп білеміз:

Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын. Қазақша сөздерден түбірге жүрнақ жалғап, жаңа сөз шығарғанда, - жүрнақтарды Елдестің баяндамасында айтылған жолмен талғап алуға тиіс.

Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрікхалықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, - ондай сөздер жатырқамай алынсын.

Еуропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жүртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің зандарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, – жалпы Иауропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын; Терминология қағидаттарының осы негізгі үш тармағынан алаш зияллыларының өткен ғасыр басында ұстанған бағытын, таңдаған жолын айқын көруге болады. Терминология дамуының бұл кезеңінде білім беру мен ғылым саласында қазақ тілінің ішкі ресурстарын, лексикалық байлығын, сөзжасам

тәсілдерін барынша пайдалануға айрықша мән беріліп, соның нәтижесінде терминқорымыздың ұлт тілі негізінде қалыптаса бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы, - Алматы, 1992.
2. Н.Төреқұлұлы. Жат сөздер туралы, - Ташкент, 1922.
3. Досмұхамедұлы Х. Табиғаттану, Жануарлар // Аламан. -Алматы, 1992.
4. Біләл Ш. Елдес Омаров – пішіндемедегі ұлттық таным өрнегін жасаушы//Елім деп өткен Елдес. –Алматы,1998.
5. Жубанов Х.К. Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией //Исследования по казахскому языку. –Алматы, 1966.
6. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы, 1993.
7. Ш.Құрманбайұлы. Қазақ терминологиясы. Алматы, 2014.
8. Кеңесбаев С, Жанұзақов Т., Русско-казахский словарь лингвистических терминов. – Алматы, 1996.

Абдимурат У.А.¹, Миров М.О.¹

¹Баишев университет

ПРОБЛЕМЫ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ И АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются научные идеи о заимствованной терминологии интеллегенции Алаша. Также представлены принципы развития терминологии.

Ключевые слова: национальная терминология, терминологические словари, заимствованный термин.

Abdimurat U.A.¹, Mirov M.O.¹

¹ Baishev University

PROBLEMS OF ALASH INTELLECTUALS AND BORROWED TERMS

Summary

The article is about scientific ideas of intelligency of Alash terminology. The principles of terminology development are also presented.

Keywords: national terminology, terminological dictionaries, borrowed term.

МРНТИ 16.21.35

Абильдаева К.М.¹, Ниязова Г.К.¹
¹Учреждение «Баишев Университет»

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ФЕНОМЕНА МЕНТАЛЬНОСТЬ В НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЕ МИРА КАЗАХОВ - БИЛИНГВОВ

Аннотация

Статья посвящена социально-философскому и лингвокультурологическому анализу исследования феномена Ментальность в национальном языковом сознании в связи с необходимостью осмыслиения происходящих в современном казахстанском обществе глубинных процессов преобразования всех сторон общественной жизни, в том числе духовности и культуры.

Ключевые слова: ментальность, лингвокультурологический, менталитет, картина мира, национальное языковое сознание, самоидентификация, этнос.

Диссертационное исследование посвящено пониманию феномена Ментальность в национальном языковом сознании и особенностям казахской ментальности и национальной самоидентификации.

В настоящее время в национальной концептосфере отчетливо формируется тенденция к «новому осмыслиению» основ традиционной русской культуры в связи с проблемой национальной идентичности этноса, с извечным поиском «национальной идеи».

Религиозный философ И.А. Ильин справедливо заметил, что «каждый народ по-своему вступает в брак, рождает, болеет и умирает; по-своему лечится, трудится, хозяйствует и отдыхает; по-своему горюет, плачет, сердится и отчаяивается; по-своему улыбается, шутит, смеется и радуется; по-своему ходит и пляшет; по-своему поет и творит музыку; по-своему говорит, декламирует, острит и ораторствует; по-своему наблюдает, созерцает и творит живопись; по-своему исследует, познает, рассуждает и доказывает; по-своему нищенствует, благотворит и гостеприимствует; по-своему строит дома и храмы; по-своему молится и геройствует. . Он по-своему возносится духом и кается. По-своему организуется. У каждого народа свое особое чувство права и справедливости; иной характер; иная дисциплина; иное представление о нравственном идеале; иной семейный уклад, иная церковность, иная политическая мечта, иной государственный инстинкт. Словом: у каждого народа иной, особый душевный уклад и духовно-творческий акт» [1, с. 26]. В наши дни особенно остро осознается необходимость в обобщающем понятии, объем и содержание которого могло бы охватить такие давно воспринятые в культуре, но не имеющие четкой терминированности обозначения, как «дух народа», «народное мировоззрение / мироощущение», «национальный

характер» и пр. На роль такого обобщающего понятия сегодня претендует распространенное терминоупотребление менталитет (в варианте ментальность).

Т.Б. Радбиль пишет, что «на уровне обыденного сознания то, что принято называть «менталитет» издревле ощущается как безусловная реальность нашего экзистенциального опыта. В этом нас убеждают данные фольклора, в частности анекдотов на национальную тему, языковой материал фразеологизмов, пословиц и поговорок, а также почтенная философская, культурная и литературная традиция (вспомним, например, споры о народности русской литературы, противостояние славянофилов и западников в России XIX в.)» [2 , с.102].

Сегодня слова менталитет (ментальность) являются значимыми обозначениями важных духовных, культурных, этических ценностей в плане национального самоопределения, в плане выражения норм и ориентиров какой-либо социальной, профессиональной, культурной группы, в плане обобщающих когнитивных и психологических характеристик отдельной личности. Об этом свидетельствует значительная активизация этих терминов в современной русской речи, особенно в языке СМИ или в политическом дискурсе.

Концепты, будучи лингво-культурно-ментальными образованиями, всегда выступают в качестве своего рода посредников между внеязыковой действительностью и языком. По мнению Н.Д. Арутюновой, концепт «становится как бы контрагентом людей. Люди постоянно взаимодействуют друг с другом и с природой, но они осмысливают это взаимодействие через отношения с отвлеченными понятиями, получающими символическую значимость» [3, с. 3]. Сказанное выше справедливо и для концепта менталитет (ментальность), который выступает как «миривозренческий концепт», говоря словами Н.Д. Арутюновой.

Однако концепт менталитет (ментальность) и другие концепты такого типа (толерантность, культура и пр.) имеет существенные отличия в способах своего бытования в национальной концептосфере в сравнении с традиционными русскими «знаками» культуры, такими как совесть, любовь, грех, судьба и т.п. Прежде всего это обусловлено его терминологическим характером и иноязычным происхождением.

Сопоставительно - семантическая интерпретация подобных этнопсихологических проявлений разных этносов (русского и казахского) показывает, что доминанты национального характера, стабильные и модальные для большинства носителей той или иной этнической общности, отраженные в них весьма отчетливо и выпукло, реализуются в этническом поведении представителей этносов. Этническое поведение их специфично, так как этноценностная информация, усваиваемая индивидами в процессе социализации в кругу членов своего общества, своеобразна. Усвоение такой этнокультурной информации происходит как непроизвольно (бессознательно, основываясь на подражании), так и осознанно, в ходе социализации.

Анализ литературных сведений показывает, что в начале XX века большинство крестьянского и казахского населения, живущих поблизости друг

от друга было двуязычным. Н.М. Малеча отмечал, что постоянное общение казахов, военное и мирное, с соседними народами приводило к появлению двуязычия (известно, что все они говорили по-русски и по-казахски) [4, с.33-38]. Анализируя факторы этнического поведения мы видим, что они способствовали некоторым сдвигам в национальном языковом сознании русских вследствие усвоения ими некоторых отличительных черт казахского менталитета, перенимания обычаев, следования традициям, овладения языком.

Незнание речевого этикета или актуализация этноязыкового поведения, чуждого носителю другой культуры, затрудняет общение, создает препятствия для адекватного взаимопонимания. Сравните: «Бір сәт сергінші деп аулаға шығады. Есіктің алдындағы тақтай орындықта қалт - құлт етіп күнге қыздырынып отыратын екі-үш көз көрші кемпірмен «Здрастылері» дұрыс. Бірақ көкірек босатумен екеуі де сол баяғы «какой» мен «карошоны»» төңірегінен шырқ үйіріліп шыға алмайды» (Ә.Кекілбаев. Құс қанаты, 28-б.). Наоборот, знание речевого этикета партнера, языка, его обычаев, традиций облегчает взаимопонимание. Приведем примеры, иллюстрирующие приобщение некоторой части русского этноса, проживающего в Казахстане, к казахской национальной культуре.

Ситуация 1. «Знание речевого этикета»: «Игилик Утепович! Салам!» – замахал Ушаков рукой, вываливаясь из саней, точно медведь. Здравствуйте! Как здоровье, байбише? - уже на крыльце, протягивая руку» (F.Мұсірепов. Пробужденный край, с.329). «Андрей Быков шел впереди. Он приветствовал жигитов, как учил Байжан - Саламалейкум! Аман ба! - Агалейкумсалам! Здравствуйте! - заулыбались в ответ жигиты» (F.Мұсірепов. Пробужденный край, с.165). «Э, тамыр, кель-кель - иди, иди сюда! Пастух, заслышав крик Федора, оборвал песню и, повернув лошадь, не спеша, подъехал к нему. Здорово, тамыр, - широко улыбаясь, приветствовал Федор по-казахски подъехавшего к нему джигита. Аман - здравствуй, - ответил, тревожно приглядываясь к Федору жигит. - Ну, как руки, ноги здоровы? - Руки и ноги мои здоровы, - ответил жигит. - А, здоров ли твой скот? - спросил по степному обычаю Федор» (И.Шухов. Горькая линия, с.431-432); «Қазір ол (доктор Мамонов – А.Ш.) бет-аузын түк басқан аюдай төртбақ азаматты үйқылы көзімен қапелімде танымай да қалған. Таныған соң, күлімсіреп, иығына қолын салды. - О, Пірәлі! Бұл кім десем, сен бе едің? Құдай ұрып, танымай кала жаздадым ғой. Иә, ат көлігің аман-ба? - деп жетектеп әкеп орындыққа жайғастырып, самбыр-самбыр етті. Иә, жәй жүрсің бе? Баяғыдан дақ қалмады ма? Құлан - таза айырып кеттің бе? – Шүкір, Лексей» (Ә.Сараев. Еділ - жайық, 202-б.); «Жолаушылар да, ауыл жігіттері де төрге жайғаса берген кезде, үйге қазақша сәлем беріп, орыс жігіті кірген. Ол да келген - дермен қол алысып, сәлемдесіп шықты. - Кел, Барыс, - деп үй - иесі оны төрге шақырды» (К. Сегізбаев. Жол, 53-б.).

Ситуация № 2 «Соблюдение этикета обращения» (Уважительное отношение к старшим, употребление обращение казахского языка), ср.: «Константин Алтайский: Мұха, мүмкін сіз пікіріңізді ауызекі айтпай-ак, кешке қарай қағазға түсүріп берерсіз? - деп басалқылық танытты (Д.Досжанов.

Мұхтар жолы, 164- б.); «Әй, Митрей-ай, сенің әзілің қалмайды – ау деді Исахмет әлі де күлем деп. - Иске, алла тағала, қулкіден жазбасын деңіз» (М.Сұндетов. Ескексіз қайық, 171-б.); «Ушаков взглянул на казахов и сразу узнал старого знакомого. Байжеке! Ну как, разбогател» (Ф.Мұсірепов. Пробужденный край, 139 с.); «Солай емес пе, Михаил балам! Екеуміз ана жылдары талай кезген едік қой, әлгі бандыларға қарсы! Жорық жылдары есінде ме? Сен онда шекара әскерінде болатынсын - Есімде, Кайрекен (Ф.Сланов. Шалқар, 35-б.); «Жас келсе - іске көрі келсе асқа, - дейді біздің қазақ. Басталып жатқан игілікті істерге дәп келдің, Абрек! Өнегелі, үлгілі елдің баласының, көрсет өнерінді, сал күшінді, Абрек қасқа жауап қайырды: - Шамам келгенше аянып қалмаспын, ағай (С.Омаров. Бақыт шынары, 32-б.) «Митрофаныч! - Ау, Ізбасарбысың? Айналасындағы жұртты таң қалдырып екеуі құшақтаса кетті. Митрофаныч жауырыны қақпақтай жігіттің орнына қуыршақ құшақтағандай болғанмен қатты шошынып, түнде көрмейтін тауық соқырлығы бар көзіне сенбей, Ізбасарды қолымен сипалап әбігерге түсті. - Ау, саған не болған? Ауырып қалғансың ба? Мұның қалай, жарқыным, - деп шұбатып жатыр еді. - Ер жігіттің басына нелер келіп, нелер кетпейді демеуші едініз, - деп оны жұбатқан болды Ізбасар. - Әйтеүір, арты қайыр, дерпті болмаса жарайды» (Ә.Сарабаев. Еділ жайық, 278-б.).

Ситуация № 3. «Хорошее знание языка», ср.: «Мениң атым Миша, яғни Михаил, осындағылар мені бастық деп аспаннан шәпкемді түсірмей, танауымды көтеріп қойды, - деді ол, қарқ-қарқ құліп - Кәне, мен бір уыс шашып жіберейін. Сары орыс қазақша сайрап тұр. (Қаржаубай О. Жол. 162- б); «Балалары бізге дәл ауылдың баласы сияқты сәлемдесті,- дейді Қасым. - Өзі де ауылдың баласы емес пе? Қазақ ауылында туды, қазақ балаларымен ойнап өсті, тіпті өзіміз де үйде қай тілде сейлесіп отырғанымызды аңдамай қалатынбыз, - дейді Надя жеңгей, баласының жәй - күйін түсіндіріп (К.Сегізбаев. Жол, 183- б.); «Шіркін десенші! Тіпті мен Петроградқа дейін шойын жол қуалап кете берер едім! - деді мұлде бейтаныс үн. Бесеуі бірдей төбелерінен төніп тұрган бейтаныс адамға жалт қараған. Бұларға қарап қауға сақал егде тартып қалған орыс жігіті еді. Тап-таза қазақ тілінде сөйлеген адам осы ма, жоқ па дегендей бесеуінің бірдей қөздері жыптылықтап, бейтанысқа тесіле қарайды. - сіз, сіз - қазақша білесіз бе, ағатай! - Алдымен ес жиған Ғалым болды. Иә, мен қазақша жақсы білемін, - деді - танысып қоялық, менің аты-жөнім- Михаил Петрович Романов болады (К.Сегізбаев. Жол, 179-б.) «Судаков дәңес мұрынды, шұнірек көк көз, жылды жүзді адам. Өзге Жайық бойының қазақ орыстарында бар күрек сақал, жебелі мұрт мұнда жоқ. Ерні де жұқа. Екі езуінде өмірі жазылмайтын айқасты әжім жатыр. Қазақ тіліне жүйрік; Әр сөзі теңеу, мақал-мәтел. Салт-жоралғысына да жетік. Қазақпен ілік шатыстығы жоқ емес; жалғыз қызын беріп отыр» (М.Сұндетов. Ескексіз қайық, 171-б.).

Ситуация № 4 «Знание обычаяев» ср.: «Глаза Ушакова ясные, голубые, а спутанные волосы стоят дыбом - видно не часто прикасается к ним гребень и бритву, заметно, часто не берет в руки. Он много ездит по казахской степи, знаком с обычаями. Умеет вовремя, как встанет от дастархана, произнести

«бисмилла, алла ақбар за что казахи ценили его, даже пустили слух, что говорит мол по-казахски (F.Мұсрепов. Пробужденный край, 33с.); «Лиза понимающе улыбнулась. Она не раз слышала эти слова от Байжана и считала их казахской поговоркой. - Тише, тише, әке молится, - остановила она детей. (F.Мұсрепов. Пробужденный край, 286с.); «Осы кезде өзіне жуық бір тоқтыны сүйреп, Амантай үйге кірді. - Ал, тамыр, бата қайырасың, қазақ арасында көп жүріп, әбден қазақуар болып алған Левенштерн қашқан да, қысылған да жоқ. - Қазақ шахтерлері көбейе берсін! - деп кәдуілгі қазақша бетін сипады - Қазан жақта жүрген Сілеусін аузын бір сылп еткізді де, Левенштернге тесіле қарал, бетін жыртты (С.Шаймерденов. Жыл құсы, 126-б.); «Оставаясь в душе русским человеком, тонким интеллигентом по воспитанию, Комаров глубоко чтил обычай народа, среди которого он возрастил. Академик в дружеском застолье пел песни и думы степняков. В квартире Дмитрия Викторовича имелся редкостный набор старинных домбр. К нему собирались друзья, послушать их грустные звучания. И старые степняки не в шутку толковали об ученом металлурге: «В Комарове больше казаха, чем в любом здешнем аксакале (М.Сарсекеев. Взыв, с.52); «Бірінші боп Николай Головацкий тіл қатты: - Ал, Нурмолда, тойың құтты болсын, тойға той ұлассын! Қалай аман-саумысың? Әйелің, балаларың аманба? Бәрі жақсы! Келгенің өте жақсы болды. Өзім де бірінші боп Николай келетін шығар деп ойлап едім (С.Бақбергенов. Адам және көлеңке, 99б.); «Рас, ол тілі қазақша, әсіресе кенсе адамын келенсіздеу болғанмен Вася орысша ойлаған ойларын қазақша жеткізе алатын. Ол көңілденіп: - Жақсы мен сіздерге қазір аксакальский совет жиып әкеп берем. Оның «аксакальский» деген сөзін түсінбей қалғандар көп еді. Нина Петровна «шалдардың советі» деп жүртты күлдіре түсіндіріп берді» (М.Әузов «Түркістан солай туған (директор туралы очерк, 31-б.).

Ситуация № 5 «Сознательное восприятие языка», ср.: «Доктор хотя и слабовато, но смело и охотно говорил по-казахски, нисколько не смущаясь небольшим запасом слов, которыми располагал. Слегка подтолкнув Майкана плечом, он сказал, коверкая слова: «Мое время мало, иноходец тоже торопится. Пусти» (М.Ауезов. Путь Абая, с.404); «Тағы бір аса маңызды жетістігім бар - Жүрген орта, тұрмыс қажеттігі ерікке қоймайды еken, қазақ тілін ептеп үйрене бастадым. Қазақ тілі барған сайын жаныма жағып, қаныма араласа бастағанын кейінгі кезде мықтап сезініп жүрмін. «Рахмет, «жолдас» деген қасиетті екі сөзден тіл қорым бұл күнде едәуір молайып қалған сияқты» (С.Омаров. Бақыт шынары, 35-б.).

Ситуация № 6 «Широкое гостеприимство, своественное казахам», ср.: «Біз бұрын көрші тұрганбыз. Балалар да бірге оқыды, бірге әскерде болды, - деді. Әйел сосын Әміржанға өзін таныстыруды, - мені Вера Петровна деңіз. - Әміржан. - Ауданнан шықтыңыздар ма? Дайын шай бар, әкеле қояйын, - деп ас үйге беттеді» (М.Сергалиев. Замандастар, 16-б.).

Ситуация № 7 «Знание фразеологизмов казахского языка», ср.: « - Е, білем, қазақтың айлап жатып алатын қонағы. Енді Бертшектің өзіне түңіле қарады.- Сендерде мақал бар ғой. Әлгі, қонақ бір қонса құт, екі қонса жұт.

Солай ма? Неше қондық бұл үйде? «сіз», «біз», «жоқ», «сен» Левенштерн қазақтармен осылай сөйлеседі» (С.Шаймерденов. Жыл Құсы, 146-б.).

Ситуация № 8 «Использование в речи национальных казахских сравнений, ср.: «Ее успокаивал человек в степном малахе и шубе городского покроя. Голос его журчал успокоительно и ласково, подобно весеннему ручью на высокогорном джайляу» (Д.Снегин. Утро и два шага в полдень, с.90); «Подвижные глаза акина плутовато поблескивали, похожие на кусты карачайника брови смешно двигались» (Д.Снегин. Утро и два шага в полдень, с.22).

Контент - анализ газетных заголовков, отражающих языковую ориентацию казахского народа, таких, как: «Тәуекел түбі – тіл үйрену» (Ана тілі, 1999); «Орақ ауыз, от тілді шешендер» (Жас алаш, 1991); «Тіл қылыштан өткір» (Ана тілі, 1991); «Піл көтермегенді, тіл көтереді» (Ана тілі, 1995); «Өзге тілдің бәрін біл, өз тілінді құрметте» (Ана тілі, 1998); «Тіл тағдыры – ел тағдыры» (Егемен Қазақстан, 1988); «Ана тіліне араша болайық» (Ана тілі, 1999); «Ең бірінші бақытым – тілім менің» (Ана тілі, 1992); «Көкірегенің сәулесі – ана тілің» (Егемен Қазақстан, 1998); «Арты тұлан, алды сақылау, қайран тіл» (Ана тілі, 1991); «Тіл өлгенді де тірілтеді» (Ана тілі, 1992); «Тілімнен жаным садаға» (Егемен Қазақстан, 1998); «Болашақ қазақ тілінде» (Ана тілі, 1998) позволяет раскрыть латентное, скрытое содержание коммуникации, заключенной в заголовках. По словам А.Н.Алексеева, В.А.Владыкина, В.С.Дудченко контент –анализ позволяет выявить скрытые мотивы коммуникаторов или авторов, социальные характеристики адресата [5, с.23-29].

В данном случае газетные заголовки – это автопрецеденты, представляющие в сознании автора национально-прецедентные феномены, несущие в себе национальную идею: возрождение языка приведет к возрождению этноса, ибо этнос и его языка тесно взаимосвязаны. Язык – это средство этноценностного выражения и символ этноса. В переломные эпохи, например, как наша, символ языка является символом независимости государства, духовным знаменем этноса. И такое понятие входит в когнитивное пространство казахского этноса.

Газетные заголовки выполняют разнообразные функции: коммуникативную, прагматическую, прогнозируемую [6]. При проведении контент-анализа газетных заголовков мы акцентировали внимание на их прагматических функциях. Прагматическая функция газетных заголовков заключается не только в том, чтобы сообщить читателю некоторую информацию, а в том, чтобы воздействовать на него, убедить, что именно язык является этнопределителем нации, выражителем его духа, призывают изучать родной язык, беречь и охранять его. Цель воздействия – внедрить и укреплять в сознании читателя ценностные ориентации по отношению к языку, ср.: «Ана тілің арың бұл» (Оңтүстік Қазақстан, 1998); «Ең бірінші бақытым – тілім менің» (Оңтүстік Қазақстан, 1998); «Тілсіз тіршіліктің құны жоқ» (Оңтүстік Қазақстан, 1998); Ана тілін арда емген (Ана тілі, 1998); Тілді қастерлеу, ізгілік

пен мәдениеттіліктің белгісі (Егемен Қазақстан, 1998); выражить тревогу по поводу судьбы родного языка, ср.: Ана тіліне араша болайық (Ана тілі, 1999); Ең таза бай тілдің тоқымын тіліп жүрген өзіміз (Ана тілі, 1998); Ортақ тіл жасау ма, әлде ортақ тіл табысу ма? (Ана тілі, 1998); Қадірің қандай, қазақ тілі (Жас алаш, 1995); «Қазақ тілі қаңғып жур» (Егемен Қазақстан, 2000); «Тіл тағдырын табытқа тіремейік» (Жас алаш, 2000); и др.

При анализе степени идиоадаптации русских, проживающих в Казахстане, к культурному контексту казахского народа следует обратить внимание на то, что речь может идти о натурализации их в данном культурном контексте, но не о полной перестройке или замене ценностей, хотя имеются и отдельные факты проявления русскими этнического поведения, близкого к поведению казахов. Ср.: такие случаи, когда представитель русского этноса одинаково откликается и на русское (родное) имя и казахское, данное ему казахскими друзьями: «Атынды Тимофей дедің білем? - деп Сағат тағы сұрақ қойды. - Я, Тимошка деуші еді құрбыларым. Қазақ жігіттері Темиреш дейтін. - Солай ма? Япырым - ау? - деп Сағат ойланып отырды да, - түсі орыс, аты қазақ» (Ф.Сланов. Жанар тау, 35- б.).

Тесное соседское общение, проживание в одном селе, местности, межличностные контакты, совместное проведение обрядов, праздников зачастую приводит к тому, что некоторые традиции как бы становятся общими, так как в отношении их русские и казахи проявляют одинаковую этноценостную ориентацию, оценивая их с положительной или отрицательной стороны, стараются придерживаться их, например, празднование Наурыза, участие в тоях и отдаивание деньгами «Бет-ашар», участие в национальных казахских играх, поддерживание обычаев и др., например: «Жігіттер, білесіндер ме, білмейсіндер ме, қазақ халқында ерулік беру дейтін ғұрып бар. Сырттан біреуі көшіп келсе, тіпті ауыл ішінде қоныс жаңартса да, малдарын сойып, қонақ асы беріп жатады. Осы күнде салт араласып кетті ғой, кезінде өзіме жасаған, сый-сипатты сендерге мен де көрсетейін деп келдім. Тұрған орнына тізеркей кетіп қолындағы шаруаға ұстайтын қара қалтасынан, ерулігін суырып ала бастады. - Мынауың тегін мырзалық емес. Қармаққа шортанның өзі ілінді. Тізгін менің қолымда, ауыздарыңа сақ болындар, - деп сыбырлады Сережа достарына» (М.Скакбаев. Ұят туралы аңыз, 285-б.). «Қазақ, орыс атам заманнан сыбай көрші болған. Көрші болған соң аталарымыздың күл шашысқанынан тізе түйістіріп қатар отырып, дәм татысқаны көп болғанға ұқсайды. Құда болып, қыз аласың, қыз берісу баяғыдан бар екен. Орысқа сіңіп кеткен қазақ, қазаққа сіңіп кеткен орыс аз болмас, сірә? Қазақ арасында орыс, құнан орыс деген рулар бар емес пе? (Ә.Сараев. Алтын арал, 89-б.).

Анализ вышеприведенных примеров, иллюстрирующих появление определенной этнической установки на реализацию элементов стереотипного поведения казахов и русских, проживающих в Казахстане показывает, что национальное сознание русских этой республики немного сложнее, чем у этнических русских – жителей России. Сложность структуры языкового сознания и национального сознания русских (казахстанцев) объясняется их

маргинальностью по отношению к национальной культуре казахского народа и готовностью к ее восприятию реализации идиоадаптационного этнического поведения. В условиях социальных изменений, на фоне кризиса ценностей в массовом сознании этнических русских России, безусловно, не могли не измениться частично стереотипы русских Казахстана, проживающих в Казахстане более 300 лет в тесном соседстве с казахами. В этническом поведении их по отношению к казахам преобладают не этническое предубеждение, а установка на доброжелательность, этническую симпатию, желание перенять положительное в национальном характере другого народа. Модальными качествами русских в Казахстане являются в первую очередь гостеприимство, доброта и ее проявление в отношении к другим людям, отзывчивость, терпимость. Вместе с тем, в постсоветский период, когда борьба республики вылилась в противостояние с центром и носила в той или иной мере антирусскую окраску, русское население в иноэтнической среде острее почувствовало ностальгию по исторической родине, испытало чувство самоидентификации с этническими русскими в России и с государством державным – Россией.

Анализ ситуаций позволяет нам выявить влияние казахского языкового сознания на русское языковое сознание. Черты русского менталитета как русского языкового сознания можно еще дополнительно выявить в результате анализа, а также сопоставительно-семасиологического исследования разработанного А.И.Гудовичусом [7].

Список использованной литературы:

1. Ильин, И.А. О русском национализме [Текст] / И.А. Ильин // О русском национализме: Что сулит миру расчленение России?: Сб. научн. трудов. — Новосибирск, 1991. — С. 26-27.
2. Радбиль, Т.Б. Основы изучения языкового менталитета: Учебн. пособие [Текст] / Т.Б. Радбиль. — 2-е изд., стереотипн. — М.:Флинта; Наука, 2012. — 328 с.
3. Арутюнова, Н.Д. От редактора: Вступительная статья [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Культурные концепты: Сб. научн. трудов / ИЯ АН СССР / Отв.ред. Н.Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1991. — С. 3-5.
4. Малеча, Е.Ф. Уральские казахи и их диалект [Текст] / Е.Ф. Малеча /Учен.записи УГПИ - Т.3. - вып.11, 1956. – С.33-38.
5. Алексеев, А.Н., Владыкин, В.А., Дудченко, В.С. Некоторые проблемы контент-анализа массовой коммуникации [Текст] / А.Н. Алексеев, В.А. Владыкин, В.С. Дудченко // Проблемы контента анализа в социологии. - Новосибирск. 1970. – С.23-29.
6. Ихсангалиев, Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовок (на материале казахстанских газет и телепрограмм) [Текст] / Г.К. Ихсангалиев: Автореф... канд. дис. Алматы, 2000. - 28 с.

7. Гудовичус, А.Н. Принципы построения и содержания сопоставительной семасиологии (на материале русского и литовского языков [Текст] / А.Н. Гудовичус: Автореф.... докт. диссерт. - М.: Институт Языкоznания АН СССР, 1990. - 50 с.

*Абілдаева К.М.¹, Ниязова Г.К.¹
¹«Баишев Университеті» мекемесі*

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ МЕНТАЛДЫЛЫҚ ФЕНОМЕНІ ҮЛТТЫҚ ҒАЛАМ БЕЙНЕСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУЫ

Аннотация

Мақала қоғамдық-философиялық және лингвистикалық-философиялық құбылыстың үлттық лингвистикалық сана-сезіміне арналған, социумның өмірінің барлық аспектілерін, оның ішінде руханият пен мәдениетті өзгертудің негізгі процестерін түсіну қажеттілігіне байланысты.

Кілт сөздер: *менталдылық ойлау, лингвистикалық, менталитет, әлем бейнесі, үлттық лингвистикалық сана, өзін-өзі тану, этнос.*

*Abildayeva K.M.¹, Niyazova G.K.¹
¹Baishev University*

REPRESENTATION OF THE PHENOMENON MENTALITY IN THE NATIONAL PICTURE OF THE WORLD OF KAZAKHSTAN - BILINGUES

Annotation

The article is devoted to the socio-philosophical and linguistic-cultural analysis of the phenomenon of mentality in the national linguistic consciousness in connection with the need to understand the underlying processes of transformation of all aspects of social life in modern Kazakhstani society, including spirituality and culture.

Key words: *mentality, linguistic-cultural, mentality, picture of the world, national linguistic consciousness, self-identification, ethnوس.*

МРНТИ 17.07.31*Амангазиева М.К.¹, Мұханбетжанов Н.М.¹*¹*Башкентский университет***ЕСЕНБАЙ ДҮЙСЕНБАЙҰЛЫНЫң ҚАПАСТА ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАРЫ
ЖӘНЕ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫң ТАРИХТАН СЫР ШЕРТУІ****Аннотация**

Бұл мақалада Есенбай Дүйсенбайұлышының қапаста жазылған хаттарын және шығармаларының тарихтан сыр шертуіне назар аудару. Сол арқылы Е.Дүйсенбайұлышының шығармаларын халық арасына көнінен тарату.

Кілт сөздер: *Е.Дүйсенбайұлышы, тарих, жыр, шет ел әдебиеті, қапастағы хат.*

Есенбай Дүйсенбайұлышының шығармаларын зерттей отырып қапаста жазылған хаттарын кездестіруге болады. Мысалы мына бір хатына көз жүгіртсек:

Қуаныш пен қайғы, зейнет пен бейнет, пен азапсияқты өмірдің күнгейі мен көлеңкесін қай пенде басынан өткермеген. Ал халыққа нәубет бол төнген қара құйындар қаншама. Қазан төңкөрісінен кейінгі сталиндік зобалаңының қазақ жеріне әкелген қанды қырғын азабын да тарихтан жақсы білеміз. Соның бір айқын куәсі отызыншы, елуінші, сексенінші жылдардағы жаппай жазықсыз жазалау, атып-асу, бәле-жаламен игі жақсыларымызды Ит жеккенге айдал, темір торда телмірту еді ғой.

Бұл жинақта әр кезеңде ұлтжандылығы үшін ұсталғандардың үш ұрпағы қапаста жатып жазған жыр-хаттар бас қосып отыр. Түрмеде туған тегеурінді туындылардың бір ерекшелігі: қай ақын болса да тек өз қарақан басының қайғысын айтып қоймайды, ата жүрттың өткені мен әдет-салтын, елдігі мен бәсекесін аңсай еске алады. Сонымен қатар замана халі, қасқойлік, әділеттің ақ жолын аяққа басқан қорлық-зомбылық, қысым өният жағдайын толғайды. Торығу емес, шырқыраған шындық түбінде жеңіп шығатынына деген шынайы сеніммен толғана ширығу бар.

Мұнданай арман-ұміт өз өмірін тергеуші алдында өлеңмен батыл өрнектелген Ығылман, Файзолла, Байдүкен толғауларынан да, торға түскен тотыдай қапаста отырып, халқым деп тебіренген Насихат, Закария, Пішән, Ахат және Асанбай Асқаров жырларынан да анық аңғарылса керек.

Жастайынан бар аңсары өлең болған Шахан Мусиннің ОН АЛТЫ ЖОЛ ӨЛЕҢІ үшін он сегіз жылға сottалуы, еркін ойларына бола Бүркіт Үсқаковтың ширек ғасыр еркінен айырылуы, кешегі боздақ Қайрат Рысқұлбековтың қайғылы қазасы ...бәрі-бәрі оралып соғып отырған озырылдықты әйгілемейме.

Бір сөзбен айтқан да, шерлі жылдар шежіресі ақтандак ақиқатты алға тартып, оқырманның ойын оятарына сенеміз[1;6].

...Сыпыра жарау, Шортанбай-

Соққанда жырды суылдал,

Жел жетпейтін құландар! -

деп Шәкерім атамыз пір тұтқан ескі ақындар мұрасын ел иғлігіне айналдыру мұратында тындырылған шаруа қыруар. Әріге бармай-ақ, қазақ әдебиетінің керегесін тұтастай үш ғасырға кеңейткен Мұхтар Мағауннің Қобыз сарыны атты тарихи зерттеунамасы (1964) мен Алласпаны (1971) неге тұрады. Ерлікке барабар еңбек. Бұған профессор Ханғали Сүйіншәлиевтің Ақындар поэзиясы (1982), Ғылым баспасынан шыққан 15-18 ғасырлардағы қазақ поэзиясы (1982), Бес ғасыр жырлайды (Жазушы баспасы, 1989) секілді алуан жинақтарды және Бұқар бабамыздың Ана тілі газетінде (1990 жыл, 12 шілде) Пекин мұрағатынан табылған отыз алты толғауы Ақселеу Сейдімбековтің алғысөзімен жаряланғанын қоссақ, көніл қоңылтақси қоймас.

Солай десек те, ендігі жерде ең көкейкесті мәсел – ескі дүниелерді салмақтап жатпай-ақ, ешбір салғастырусыз, әйтеуір жарялай беру емес, шалғай заманалар түссірген шаң-тозаңнан, қылыш-қылыш қысынсыз жаңылыс-жансақтықтардан тазартып, ұрпаққа асыл қалпында ұсыну ғой. Осы орайда ойланар гәп баршылық. Әсіресе, бабалар мұрасы тұрғысында байыпты текіснамалық жұмыс байқалмайды. Бір өнерпаздың белгілі бір шығармасының өзі құрама жинақтарда қырық құбылып жүреді. Кітап құрастырушының міндеті қолжазбалар қорындағыны көшіріп бере салумен бітпейтініне көз жетті. Бұрыннан бардың уақыт озған сайын толыға, молыға түсетіні өз алдына, әуелі текіске түзетулер жасалуы, әр түрлі себеппен кеткен қателерден арылуы занды. (М. Мағаун. Ғасырлар бедері). Әттен, әдебиет институты тарапынан бұл төңіректе жүзеге аса қойған жүйелі түрдегі ғылыми зерделеу ісі тым жқтаң. Бұқар жыраудың бая-аяғы екі баспа табақтай азғана мұрасын текіснамалық кемшиліктерден әлі күнге арылта алмау соған дәлел. Басқаны айтпағанда, есімінің өзі біресе Бұқар (Бес ғасыр жырлайды) біресе Бұхар (Қазақ совет энциклопедиясы) деп екі түрлі жазылуын қалай ұғамыз? Бір тоқтамға келетін бәтуа қайда?!

Біздің қолжазба әзірлеушіміз баба ақынның толғауларындағы дүдемал, күмәнді, ой жүйесімен сәйкеспейтін жекелеген сөздер мен тіркестерді, кейбір тұтас жолдарды басқа басылымдармен салғастыру арқылы тексеріп алмай, 15-18 ғасырлардағы қазақ поэзиясы атты академиялық жинақтан көшіріп әкеле салғанға ұқсайды [2; 160].

Жомарттық қонаққа пайда, малға қас,
Батырлық жолдасқа пайда, жанға қас.
Өтірік сөз о да пайда, имаға қас,
Өткір пышақ қолға пайда, қынға қас.

Жалғыз шумақ нақылдағы жансақтық қаншама?! Өткір сөз о да пайда емес, түп төркіні- дауға пайда екенін М. Мағаун аталмыш кітап туралы сынамасында көз жеткізе бағамдаған еді. Құрастырушы құлақ аспағаны-ау. Біздіңше, ең соңғы Қынға қас тақисынсыз. Кәдімгі қара сөзге көшірсек, Өткір пышақ қынның обалына қалады, деу миға сіңбейді. Ақыннның айтпағы- қынға емес қанға қас. Яғни Өткір пышық қанға қас. Сонда малға-жанға-қанға бол үйқасымыда үйлесім табады.

Ал Алла деген ар болмас деп басталатын өсиетнама барлық басылымда бар. Ойланайықшы, Бұқардай Алла жолын тұтқан абыз адамның аузынан дін мұсылман заманда имандылықтан бездірердей уағыз шығуы ақылға қона қояр ма? Бақсақ, Пекин нұсқасында: Алла жарылқаган зар болмас екен. Сондыктан да ұлы жырау аталмыш туындының жалғасындай және бір толғамында: Құдай тағалам өзі берер несіпті демейтін бе ді?! Мәшһүр Жүсіп те солай екен деп, ешбір жобаға соқпайтын жолсыз жансқтықты қайталай бергеннен кімге пайда?! Текіннама дегеніңіз біреудің айтуынша хаттқа түсірілген нұсқадан, қисынға келмеседе, айнымай тарта беру емес шығар? Жатқа жырлаушы жадынан жаңылышып кетуі, жазып алушының жаңсақ басуы, баспахана кінесінен, баспа тарарапынан, құрастыруши салғыттығынан қате жіберілуі әбден мүмкін ғой. Мұндайда өзара салғастыру, ақындық ерекшелік, ой жүйесі дегендеге ден қою, заманы үндес, рухы сарындаст тұлғалар өнернамасына үңілу, өлең шумақтары, көріктеу әдісі, кейде тұтас толғамдар бір-бірімен араласын-құраласып жүре беретін жыраулық поэзия дәстүріне сүйену ләзім [3; 272].

Академиялық басылымға жүгінсек, Бұқарекең Абылайға былай дейді:

Жиырма жасқа келгенде,
Оны да көрген жайым бар,
Жаныс Қарабайдың қолында
Тұнде туған ұл едің...

Сонда Абылай анадан жиырма жасында туған болып шығады ғой... Ал Абылайға сөйлеп отырып, аяқ астынан Бөгенбайды сөге ккететін бес жолдық қаратпа да (Бес ғасыр) бұл толғауға қырық қайнаса сорпа қосылмайды.

Немесе, адам баласының кезеңін таратып толғайтын шумақтарға назар аударыңыз:

Жиырма деген жасыңыз
Ағып жатқан бұлақтай.
Отыз деген жасыңыз
Жарға ойнаған лақтай.
(Бес ғасыр жырлайды)
Балалық он жасыңыз
Балғын өскен құрақтай.
Жиырма деген жасыңыз
Ағып жатқан бұлақтай.
Отыз деген жасыңыз
Жарға ойнаған лақтай.
(Пекин нұсқасы)

Соңғысы он жастан басталған. Басқа айрмашылық аз. Бірақ көңілге еріксіз құдік ұялайды: жарға ойнаған лаққа теңеу орда бұзар отыздың салмағын тым жеңілдетіп жібермей ме? Шал ақынның:

Он бестегі жасым-ай
Жарға ойнаған лақтай...
...Отыз деген жасым-ай

Таудан аққан бұлақтай,-
деген жолдары еске түседі. Егер ақындық болмыс-бітім, жырлау ерекшелігі, ой жүйесій іспетті қасиеттеріне тереңірек бойлай байыптасақ, Шалға телініп жүрген осы өлеңнен Бұқар рухы мен мұндалап тұр-ау! Көп өзгешелік көрінбейді.

Бес ғасырда қырық-ерттеп қойған құр аттай, ал Пекин нұсқасында-ерттеулі тұрған құр аттай. Ерттеп қойған мен ерттеулі тұрғанның арасында мән-мағыналық едәуір айырма бар. Соңғысы салмақтылау.

Енді елуге келейік: Мәшіүр Жүсіпте-Ол да бір қөшкен ел екен, Пекин нұсқасында- Ол да бір үлкен бел екен. Әрі қарай алпыс: Қайғылы, мұнды күн екен (Бес ғасыр жырлайды), Қайғылы, мұнды шөл екен (Пекин нұсқасы). Алғашқысынан гөрі кейінгісі қисындырақ. Бірақ алпысты қайғылы, мұнды күнге де, шөлді күнге де баламалау Бұқардың мәнері емес. Сондықтан тағыда Шал ақынға жүгінеміз:

Алпыстағы жасыңыз

Күзгі соққан жел екен...

(Х.Сүйіншөлиев. Ақындар поэзиясы).

Сондда:

Елу деген жасыңыз

Ол да бір үлкен бел екен.

Алпыс деген жасыңыз

Күзгі соққан жел екен.

Байқасаңыз, Бұқар Бес ғасырда да, басқаларында да жетпіске тоқтамай, алпыстан кейін сексенді бір-ақ айтады. Осы олқының орнын Ана тілі газетінде жаряланым бойынша толықтырсақ:

Жетпіс деген жасыңыз

Жетім қалған күн екен.

Сексен деген жасыңыз

Қараңғы тұман тұн екен...

Мұның көнілге қонымдылығы ешқандай талас тудырmasa керек. Айтпақшы Ай, Абылай, сен он бір жасында деп басталатын толғауда да 15 пен 95 жас арасындағы адам ғұмырының әр бес жыл сайынғы белестерін бейнелеп келе жатып, алпыс пен тоқсанды, ал Пекин нұсқасында елу бесті тастап кетеді. Екі үлгіде де жаздыруыш кісі жас шамасының орындарын шатастырып алғаны айдан анық. Салғастырайық:

Елу бес жақа келгенде,

Жақсы болсан, толарсын,

Жаман болсан,

маужырап барып соларсын.

(Алматы нұсқасы)

Алпыс жасқа келгенде,

Жақсы болсан, толарсын,

Жаман болсан, маужырап,

Жүүнжіп барып соларсын.

(Пекин нұсқасы)

Түп негізге Мәшінүр Жұсіп жеткізген жолдар жақынырақ. Тек екі нұсқадағы елу мен алпыстың орындарын ауыстырса жарап жатыр.

Бұл жерде бірінші үзіндідегі елу бестің орнына алпысты қойған ақылға сиымды. Келесі кезең:

Алпыс жасқа келгенде

Әрбір атқа қонарсын...

(Бес ғасыр жырлайды)

Алпыс беске келгенде

Әрбір атқа қонарсын...

(Пекин нұсқасы)

Ең ізгісі-алпыс та, алпыс бес те емес, Елу беске келген де. Және әрбір сөзі-жаңсақ, жаңылыс түсін. Бәлкім, жазып алушының кінәсінен шыгар. Қалай болғанда да, ой қисынымен орайласпайды. Біздіңше, егер жыраудң суырыпсалмалық мақамы мен үндес, әуендер тіркестерді түйдектектете төгетін ақындық ерекшелігіне сүйиенсек, онда ол сөздің орны-әрбір емес, ел деп, яғни жөнденімі мынау:

Елу беске келгенде

Ел деп атқа қонарсын...

Алпыс жасқа келгенде

Жақсы болсан, толарсын,

Жаман болсан,

Маужырап барып соларсын.

Бұдан әрі жетпіс жасқа дейін Бес ғасырдағысы жақсы. Рас, алпыс бес жайындағы шумақтарда бірлі-жарым түзету тілейтін түстар кездеседі. Мысалы, Әр нешік күннің Пекин нұсқасы бойынша Қөрген күнің боп өзгертілді. Сондай-ақ, осыған жалғас екі жолдың дұрысы-Еңкейіп масақ терерсің, Тоңқайп орақ орарсың (себебі, мұның алдындағы жас кезендері толарсың-соларсың-қонарсың іспетті ой тұжырымдарымен түйнделіп, үйқасып келіп отырады. Бұл да, терерге, орарға емес, терерсің, орарсың болуы заңды). Ал жетпіс жайындағы толғамға тоқталсақ, Бес ғасырдағы:

Жетпіс жасқа келгенде,

Жетпіс деген жел екен,

Шала ауырып пір екен,-

көркемдік жағынан да, тіпті, қарапайым түсініктілік түрғысынан да келіспей тұрганы күмәнсіз. Пекин нұсқасында:

Жетпіс жасқа келгенде,

жаңылып сөзден қаларсын,-

дегенді оқығанымызда жер астынан жеті қоян тапқандай қуанып қалдық.

Жетпіс беске келгенде,

Жылуды болмас қойынның,

Қауқары болмас сойылдың...

Мұндағы бірінші жол Пекин нұсқасынан (Бес ғасыр жырлайды жинағында отыз бес, қырық бес, елу бес, алпыс бес, жетпіс бес, сексен бес секілді сан

есімдердің бәріне де жасқа сөзі тіркесіп келеді. Ана тіліндегі жаряланымда алпыс беске, жетпіс беске... Жөні де осы ғой). Екінші түзету: Қаруы болмас-Пекин нұсқасы бойынша Қауқары болмас деп өзгертілді. Үшіншіден, сөз етіп отырган шумакқа жалғас толғам жойылдың-қойылдың боп үйқас құрап тұр. Олардың алдындағы сөздер қойынының-сойылының болған күнде жыр өлшемі бұзылыш, әсер-қуаты әлсірей түседі. Ең дұрысы:

Жетпіс беске келгенде,
Жылуы болмас қойынның,
Қарқауы болмас сойылдың,
Мұжіліп әбден тозарсың.
Сексен жасқа келгенде,
Өлмесенде жойылдың,
Әр атақта қойылдың,
Біреуге жүк боларсың.
Сексен бес деген жер екен,
Шындал ұрған пері екен.
Тоқсан жасқа келгенде...

Жоғарыда қос нұсқада да жас шамасының орындары шатасып кеткенін айтқан едік. Соларды ой ыңғайына қарай тиісті жеріне орналастырдық. Мұжіліп әбден тозарсың (Ана тіліндегі боларсың қате), Біреуге жүк боларсың да жас кезеңдердің сәйкес беріліп, Пекин нұсқасынан қосылыш отыр [4;35].

Қорыта келгенде ақын Есенбай Дүйсенбайұлының поэзия жазуымен қатар тарихқа да көз жүгірткенін байқаймыз. Бұл Есенбай ақынның жан – жанқты екенін байқатады. Өйткені ақындық өнермен бірге тарихқа үнілу ке – келген ақынның қолынан келе бермейтін іс. Осы еңбектері үшін Есенбай ақынды «Дара туған дарабоз» деп атау заңды құбылыш.

Пайданалынған әдебиеттер:

1. Дүйсенбайұлы, Е. «Қапаста жазылған хаттар» / Е.Дүйсенбайұлы / Жалын журналы. 5 сәуір, 1992. – 6 б.
2. Дүйсенбайұлы, Е. Ойтоғыс 2: жинақ / - Алматы: Жазушы, 2004. -160 б.
3. Дүйсенбайұлы, Е. Ұлангайыр: жинақ / Е.Дүйсенбайұлы. – Алматы: Раритет, 2006. -272 б.
4. Бұқар жырау. Ай Абылай, Абылай: жыры / Бұқар жырау. – Алматы: Жалын, 1994. -35 б.

Амангазиева М.К.¹, Муханбетжанов Н.М.¹
¹Баишев университет

ПИСЬМА ИЗ МЕСТ ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ ЕСЕНБАЯ ДУЙСЕНБАЙУЛЫ

Аннотация

Эта статья посвящена письмам и рассказам Есенбая Дуйсенбаева, написанным на кладбище. Также широко распространились работы Е. Дуйсенбая.

Ключевые слова: *E.Дүйсенбайулы, история, поэзия, зарубежная литература, письмо в плену.*

Amangazieva M.K.¹, Muhanbetjanov N.M.¹
¹Baishev University

LETTERS FROM PRISON AND WORKS ABOUT THE HISTORY OF ESENBAI DUYSENBAYULY

Abstract

This article focuses on the letters and stories of Esenbay Dyusenbayuly written in the prison. Thus widely spread the works of E.Duisenbayuly.

Keywords: *E. Duisenbayuly, history, poetry, foreign literature, letter from the prison.*

МРНТИ 16.21.35

Асанов Ж.А.¹, Тәжікен А.Б.¹
¹Баишев Университеті

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ САРЫШОЛАҚ БОРАНБАЙҰЛЫНЫҢ АЙТЫСТАРЫ ХАҚЫНДА

Аннотация

Бұл мақалада Сарышолақ Боранбайұлұның айтыстары терең қарастырылады. Айтыс «әрбір салдарлы өнер жарысы, халықтың ойындағы армандарды жарыққа шығаратын, жақсылықтарды ортақ қуаныш ретінде ортага салатын, шешілмеген міндеттерді талқылайтын, кедергі мен кеселді таңбалайтын сүмдықтарды әшкөрелейтін өзінше бір құрылтай тәрізді». Бұл жанрдың ең басты да жақсы сипаты – сөз өнеріне жетілдіретін тенденсі жоқ мектеп болуында. Қазақ мәдениетінің, оның еркіндігі мен батылдығының, тапқырлығы мен әлеуметтік мұндарды жалпы халықтық тұрғыдан көтере

білетіндігінің көрсеткіші, шешендіктің, қоғамдық құбылыстарға сын көзімен қараушылықтың, азаматтық сергектіктің таразысы.

Кілт сөздер: *айтыс, суырып-салма, Сарышолақ Боранбайұлы, халық ақыны, өнер, перифраз.*

Суырып - салма шешендік пен шабыттан туатын осынау бір төкпе жыр додасы – қазақта әлімсақтан бері келе жатқан айтулы өнер. Қазақ халқы асыл сөздің қадірін салмақта, қаусырма же зтаңдай, күміс көмей атандып, аузымен құс тістеп, дарындылығымен кең даланы думанға бөлеген, осынау жанрдың өзіндік ерекшеліктерін сақтап, тұтас қалпында дамытып келген.

Академик В.В. Радлов қазақтардың өзі тектес басқа халықтардан айрықша сөз мәнерлілігі, ғажайып шешендік, тапқырлығымен дараланып көзге түсетінін айта келіп: «Қазақтар қашан да мұдірмей, кідірмей ерекше екпінмен сөйлеседі... Тіпті ауызекі сөйлесіп отырганның өзінде оның сөйлемі мен ой кестесі өлең жолдары мен шумақтары секілді үйқасып, үйлесіп кететіндігі сонша нағыз өлең екен деп таң қаласың» – десе, М. Әуезов «Халық әдебиетінің өркендер дәуірлеген шағы халықтың шаруасы күйлі, жері кең, үдере көшіп, ен жайлап, сауық-сайран, мереке-қызықпен күнелткен көшпелі тұрмыста болған шақтарында болды, - деп сараптайды. Және де орта ғасырдағы фильмдерге, труверлерге мейстензингерлер мен скальділерге, скомохтар мен мүшәйра, мұғаллақатқа қатысушы ақындардың суырыпсалма өлең мен айтыс-тартысқа ерен шеберліктерін, осы жағынан казақ айтыстарына жақын екенін атап көрсетеді.

«Айтыс – сөз барымтасы. Бұның бір жағы – өнер жарысы. Екінші жағы – ойын – жиында, айт пен тойда және бүгінгі дәуірде ұлы мейрам күндерінде, халықтық мерекеде орындалатын сауық есепті» халықтың көркем сөзден, ұтымды ойлардан эстетикалық ләzzат алуды. «Айтыс өзінің жанрлық нақышымен, асқан шыншылдығымен, тіршілік сұрауларын кең де кемел қамтитындығымен айрықша қымбат». Ол – қазақ фольклорының аса мол дамыған дербес бір саласы. Айтыс поэзиясының ең бірінші нышандары қазақтың эпостық жырларындағы екі басты кейіпкер арасындағы диалогтардан көрінді. Бұнда эпос кейіпкерлері батырлық рухта сөйледі. Ал айтыс поэзиясы әдет-ғұрып, әлеуметтік мәселелерді қамтыды.

Бұрынғы – соңғы айтыс жайлы жазылған дүниелерді зерделеуші ғалымдардың айтуынша, айтыстың ерекше дамып, өзінің кемеліне жетіп, жеке айтушылар туган тұсы – Сарышолақ ғұмыр кешкен XIX ғасыр. Әр заманда күнделікті тіршілікке тікелей қатынасы бар жанрға өз үлесін қоса білген Сарышолақтың айтыстары мен сөз қағыстыруларының саны он шақты болғанымен, қолда бары оның жартысы ғана. Олар: Әбубекірмен сөз қағыстыруы, Сәліммен, Құлимен және Тама қызбен, Тоқсұлумен, Бақи сұлумен айтыстары.

Осы қымбат дүниенің, ғажап өнердің тұғырында қырандай қанатын қомдап, әр сөздің майнын тамызып, әр сөзді асықтай иірген Сарышолақ өзінің

жан-жақты, кең құлашты дарын екенін Құли Жолайұлымен айтысында көрсетеді.

«Қазыбай тайпасының Қуат бөлімінің атақты байы Тотан жылқылы болған. Көп жылқысын үлкен қос қылып ұстаған. Тілеу руының Мөңке тайпасының (Қыстаубай, Орыс, Оразалы Бозай, Орман, Сараш) Әбу атты пысық жігітін бас жылқышы етіп ұстаған. «Сүтті көлде» отырған жылқышылар қосына Сарышолақ шайыр мініске ат ұстап барады. Сарышолақтан басқа ат беруін өтінеді. Әбудің жақтырмағанын сезген Сарышолақ сол арада өткір сөздермен көңіліндегісін төгіп тастайды. Содан Әбу қайтсе де Сарышолақ шайырды жеңбек болып, ауылышың оқыған ақыны Құлиға бір жылқы беріп айтысқа қосады».

Ақынның:

Шабысы аз жабыны,
Топқа да қосып зорлама.
Батыр шабар ар үшін,
Тұсі суық наизаға.
Қас әдіскер салады,
Неше түрлі айлаға.
Шешен сөйлеп тіл безер,
Хандар тіккен ордада.
Шорағай бөгет болар ма,
Еділ мен ақ Жайық,
Қосылып аққан арнаға.
Шіркей бөгет болар ма,
Құлази аққан дарияға.
Жортак жолдас болар ма,
Теңселіп аққан жорғаға- деген

сөздері дәлдік пен өткірлікті, терендік пен көркемдікті арқалайды. Қарсыласын ықтыруда поэтикалық жүргі ауыр сөздерді таңдайды. Айтыстың нағыз жампозы екенін дәлелдейді. Еділ мен Жайықта жүзген шорағай балық, ұланасыр дария бетіндегі титтей шіркей, сұңқарға жолдас болмас сауысқан мен қарға, теңселе басқан жорғаға жолдас болмас жортак, айырдың күші жетпес аруанадан туған түс нар – барлығы көз алдымызда қиоюн табатын жанды сурет. Ал суреттің ғажап бояулары – поэтикалық метафоралар. Шайыр ауыстырудың шебер үлгісі арқылы сурет жасап қоймай, сол арқылы нағыз дарындылық, шынайы таланттылық бейнесін көрсетеді.

«Қаз ілетін қаршығаны тышқанға салып қор қылу, алтынды мыспен тенгеру» - әртарап ұғымдарды бетпе-бет қою арқылы тұлғалық даралықты, алыштықты таныту.

«Сөз сүйектен өтеді» демекші, Құлиға берген сипаттамасы теңеу түрінде төмендегідей өріледі.

Бірде ол:

... Эйел алсаң шағыстырып жүрер едін,
Сауысқан секілденіп боқ шоқыған,

Арсыз боп өмірінді сүрер едің.
 Жаманның өресі тар шермендедей,
 Кетеді осындайда тілің тиіп.
 Бізбен арғы жағын бір болғанмен,
 Тұғырдай жал құйрығың болды келте.
 Пақырсың таста ойнаған құмырсқадай,
 Сені біз өсіріппіз қылып ерке – десе,

бірде өзінің айыр көмей шешендігін:

Біз секілді жібектің,
 Сыны әсте бұзылmas.
 Қыып түсер топшыдан,
 Ақ алмастай түрленем.
 ... Сасық сордан шығатын,
 Жел секілді іргеден.

Арам қанды төгейін,

Найзадай өткір тілменен , – деген

тенеулер арқылы беріп, оны өлең ішінде жай және күрделі эпитеттермен құлпыртып отырады. Сарышолақ өз тындарманың қашан да таңдай қактырлышқ күйге салып отырғаны анық. Откені шайырдың сөз легінің еріксіз назар аудартар әмоциялышқ екпіні күшті, экспрессиялышқ бояуы қалың. Сөйтіе тұра күпілдек теңеу, жалтырақ әлеміш емес, адамды ойға қалдыратын жағдаят.

Сарышолақтың жыр додасындағы тасқын судай екпіні оның Сәліммен айтысуында кең көрінеді.

«Мырзағұл Шыманұлы өзін паналаушы жігітінің қалыңдығын даулап атақты бай, Жағалбайлы Жетіру елінің беделді биі Дербісалының ауылына барады. Дербісалы қарабайыр қонақасы беріп, менсінбейді. Ал қол астындағы Сәлім атты ақыны келген қонақтарды кекете сынайды. Сол кезде Мырзағұлға ере келген Сарышолақ қызыл тілдің тиегін ағыта жөнеледі:

... Мен жауынгер Әлім-ем,
 Қашан сөзден танып ем.
 Қай жерінде
 Өлең-жырдан қалып ем.
 Білерсің Қабақ-Тілеуді,
 Сом соғылған білеуді.

Жалпы айтыскер ақынға аса қажетті нәрсе – ой-өрісінің кендігі. Қарсыласына орайлы, ұтқыр жауаптар бере отырып, жалт бұрлып, тыңға тарта, оның өресі жете қоймайтын біктерге сүйрей жөнелу, өзі жалау етіп отырған әңгіме төңірегінде томағасы сыптырылған қырандай самғау, қағытпа қалжың, әшекейлі әзілдерді ұрымтал ...

Әдебиеттер:

1. «Ақтөбе» энциклопедиясы [Мәтін] /Ақтөбе, 2001. – 748 б.
2. Ақтөбе облыстық тарихи-мәдени мұраларды корғау комитеті. Қолжазба [Мәтін] / №712- 47.

3. Келімбетов Н.Қазақ әдебиеті бастаулары [Мәтін] / Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
4. Абай. Өлеңдер [Мәтін] / Алматы: Жазушы, 1976. – 140 б.
5. Ақтөбе өнірінің әдеби антологиясы «Жәдігер», «Шамшырақ -Ақтөбе» ЖШС, [Мәтін] / 48-53 бб.
6. «Адырна» Ежелгі жыраулар, «Шамшырақ -Ақтөбе» ЖШС, [Мәтін] / 129-153 бб.

Асанов Ж.А.¹, Тәжікен А.Б.¹

¹Баишев Университет

О СОСТЯЗАНИЯХ (АЙТЫСАХ) НАРОДНОГО ПОЭТА САРЫШОЛАК БОРАНБАЕВИЧА

Аннотация

В данной статье подробно рассмотрены о состязаниях (айтысах) Сарышолака Боранбайулы. Айтыс - как своеобразный курултай, который раскрывает мечты народа в сознании, делает добро общей радостью, обсуждает нерешенные задачи, изображает препятствия и резанья. Самый главный и хороший характер этого жанра-это неоспоримая школа, которая совершенствует искусство слова. Показатель казахской культуры, ее свободы и смелости, находчивости и умелости поднимать социальные гнева с общенародной точки зрения, весы решимости, критического отношения к общественным явлениям, гражданской бодрости.

Ключевые слова: состязания (айтыс), импровизатор, Сарышолак Боранбаевич, народный поэт, искусство, перифраз.

Asanov Zh.A.¹, Tazhiken A.B.¹

¹Baishev University

ABOUT CONTESTS (AITYSES) THE NATIONAL POET OF SARYSHOLAK BORANBAEVICH'S

Annotation

This article discussed about competitions (aityses) of Sarysholak Boranbayuly in detail. Aitys - as a kind of kurultai, which reveals the dreams of the people in the mind, makes good a common joy, discusses unsolved problems, depicts obstacles and cutting. The most important and good character of this genre is an undeniable school that improves the art of words. The indicator of the Kazakh culture, its freedom and courage, resourcefulness and skill to raise social anger from the national point of view, scales of determination, critical attitude to public phenomena, civil cheerfulness.

Key words: *contest (aitys), improvisator, Sarysholak Boranbayuly, a big poet, art, paraphrase.*

МРНТИ 16.01.45

Жақсығали Ш.И.¹
¹Баишев Университеті

ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ БАҒЫТ

Аннотация

Бұл мақалада жалпы орта білім беретін мектептерде шет тілдердің оқытуудың өзекті мәселесі дифференциалдық бағыты туралы айтылады. Оның басты ерекшелігі – оқушыларға берілетін тапсырмалардың деңгейлерге бөлінуі және олардың менгерген білімі мен іскерліктеріне қойылатын талаптардың дифференциалауы. Бұл мақала жалпы орта білім беретін мұғалімдерге және студенттерге арналған.

Кілт сөздер: *ағылышын тілі, дифференциалдық бағыт, деңгейлел оқыту технологиясы.*

Қазіргі кездегі жалпы орта білім беретін мектептерде шет тілдердің оқытуудың өзекті мәселесі дифференциалдық бағыт болып табылады. Дифференция дегеніміз – оқушыларды қандайда ерекшеліктеріне сәйкес топтастырып оқыту. Жалпы білім беретін мектептерде дифференциалап оқытуда әртүрлі әдістер қолданылады. Соның ішінде дифференциалаудың маңызды түрі деңгейлік дифференция болып отыр. Оның басты ерекшелігі – оқушыларға берілетін тапсырмалардың деңгейлерге бөлінуі және олардың менгерген білімі мен іскерліктеріне қойылатын талаптардың дифференциалауы. Бұл деңгей барлық оқушылардың шамасы жететін деңгей. Осы деңгейдің барысында курсы менерудің жоғары деңгейлері қалыптасады. Оқушылар бір сыныпта бір бағдарлама бойынша білім ала отырып, қабілеттеріне, қызығушылығына сай деңгейді таңдауға мүмкіндік алады.

Әр жас маманға бұл мәселе бастапқы жұмыс кезінде қындық туғызады. Шет тілін оқытудағы ең басты қындық мұғалімнің оқушылармен жеке немесе топтық түрде онтайлы үйлесе алмауы. Қалған қындықтары мұғалімнің оқушылармен тіл табысуы және дұрыс ұйыдастыруы. Шет тілін оқытудағы қыншылықтардың бірі – оқушылардың пәнге деген қызығушылық деңгейі немесе дайындығы әртүрлі болуы. Осыған орай оқушылардың үлгерімінің әртүрлі болуының себебін анықтау, оған қоса үлгерімі төмен оқушылардан қандай тапсырмадан немесе жаттығулардан қиналатынын анықтап және не себепті үлгерімі нашарлағанын біліп, олармен жұмыс жасау қажет. Бұл себептер әртүрлі болуы мүмкін. Олар: біреуі ауырып қалғандықтан сабағынан

қалса, екіншісі сабакта бола тұра мүқият тыңдамайды, ал үшіншісі мұғалімнің айтқанын түсінбейді.

Көбінесе шет тілін оқытудағы дифференциалдық тәсіл бойынша оқушыны жеке тұлға ретінде қарастырмайды, оның білімінің саңылауын жеке қарастыруына негізделген. Яғни шет тілін оқудағы қабілеттілік әртүрлі: біреуіне тіл оңайырақ болса, басқасына қиын боп келеді. Бұдан алатынымыз, бір сыныптағы оқушылар оқу материалын әртүрлі қабылдайды. Мысалы, кейбір оқушылар есту қабілеті жақсы болғандықтан аудированиемен оңай менгеріп алады, ал екіншісі ойлау қабілетіне байланысты лексиканы жақсы менгереді және т.б. Одан басқа әр оқушының ойлау қабілеті әртүрлі.

Оқушы қызыметін активтендіру негізінде педагогикалық технологиялардың бірі – деңгейлік саралау технологиясы. Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты: әрбір оқушы өзінің даму деңгейінде оқу материалын менгеруді қамтамасыз етеді.

-Денгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасауға мүмкіндік береді.

-Денгейлеп оқыту әр категориядағы балаларға, олармен аралас жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

-Денгейлеп саралап оқыту құрылымында білімді игерудің үш деңгейі қарастырылады: ең тәменгі деңгей (базалық), бағдарламалық, күрделенген деңгей, сондықтан әрбір оқушы оны менгеруі тиіс.

Денгейлеп оқыту технологиясы тиімді нәтижелі болуы үшін а) жеке тұлға ерекшеліктеріне, б) психологиялық даму ерешеліктеріне, в) пән бойынша білімді игеру деңгейіне көніл бөлуі керек. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Қараев оқушылардың оқу деңгейін 4 түрге бөлген. Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту өз бетінше жұыс жасауға дағылданыру барысында деңгейлеп оқыту технологиясының өзіндік ықпалы зор. Дифференциалдық оқыту кезіде оқушылар өздік жұмыстарын орындаپ, білімдерін мониторингтік жүйе арқылы немес мұғалім арқылы бағаланып өздері диагностикалауға қол жеткізеді. Олар:

-респродуктивтік деңгей – жалпыға бірдей стандартты білім негізінде тапсырма беріледі.

-алгоритмдік деңгей – мұнда оқушы тапсырманы мұғалімнің түсіндіруімен қбылдаған ақпаратты пайдалана отырып орындаиды.

- эвристикалық деңгей- мұнда оқушы тапсырманы өзі ізденіп, қосымша әдебиеттерді қолдана отырып жауап береді.

-Шығармашылық деңгей – оқушылардың таза өзіндік шығармашылығын байқатады. Жаңа тақырыпты оқушылар шығармағың ізденіс түрінде өздігінен менгереді. Бұл оқыту тәсілі әр оқушының белсенділігін оятады.

Ғылым жетістіктеріне негізделген жоғары технологияландыруға көшудің қажеттілігімен келіспеу мүмкін емес, себеб әр баланың жеке тұлғалық тұрғысының дамуы, білім беруді дифференциялау және барлық білім беру жүйесін ізгілендіру мен демократияландыру сол арқылы жүзеге асырылады. Сондықт қазіргі заманғы пагогика ғылымындағы педагогикалық үрдісті

технологияландыру білім беруші мен білім алушының жеке тұлғасын өздігінен дамыту және өзін – өзі жүзеге асыру мақсатын оқыту мен тәрбиелеудің субъектілік негізінде ауыстыратын тәсілді іздеумен байланысты. Осыған орай мектептің ғана емес, қоғамның да алдында күрделі әлеуметтік экономикалық жағдайда өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың жаңа үлгілерін іздең, оларды салыстырып, дұрыс жол табуға үйрену мәселелері маңызды болып тұр.

Дифференция дегеніміз – оқушыларды қандайда ерекшеліктеріне сәйкес топтастырып оқыту. Жалпы білім беретін мектептерде дифференциалап оқытуда әртүрлі әдістер қолданылады. Соның ішінде дифференциалаудың маңызды түрі деңгейлік дифференция болып отыр. Оның басты ерекшелігі – оқушыларға берілетін тапсырмалардың деңгейлерге бөлінуі және олардың менгерген білімі мен іскерліктеріне қойылатын талаптардың дифференциалауы. Бұл деңгей барлық оқушылардың шамасы жететін деңгей. Осы деңгейдің барысында курсты мендерудің жоғары деңгейлері қалыптасады. Оқушылар бір сыныпта бір бағдарлама бойынша білім ала отырып, қабілеттеріне, қызығушылығына сай деңгейді таңдауға мүмкіндік алады. Оқытуда деңгейлік дифференцияны жүзеге асыру оқытудың арнай технологиясын жасақтауды қажет етеді. Соның ішінде білімді бақылау жүйесіне толығырақ тоқталайық: жалпы бақылау мен бағалаудың үйымдастырылуының оқыту үрдісінде маңызды рөл атқаратынын білеміз. Сонымен қатар бақылау мен бағалау оқыту үрдісінің барлық кезеңде жаңа материалды менгеруден бастап, тақырып аяқталғанға дейін қатысатыны белгілі. Бұл жоспарға сай қолданылып жүрген дәстүрлі бақылау мен бағалау деңгейінің негізделгендігі. Осы жүйе бойынша талаптар жоғары деңгейде қойылады. Алайда, бұл жүйе орташа және төмен оқытын оқушылар үшін өте ауыр.

Оқушылардың қабілеттілігіне сай оқытуды дифференциалау олардың барлық топтарының мұдделерін еске алуды қажет етеді. Әр пәннің ерекшелігіне қарай оқушыдан іскерліктер жиынтығы сұралады. Негізгі іскерліктерге көнл бөлінбейді. Деңгейлік дифференциалаудың мақсаты – барық оқушылардың базалық деңгейін қамтамассыз ету (білім берудің мемлекеттік стандарты бекіткен) сонымен, бір мезгілде пәнге қызығушылық пен қабілет танытқан оқушылардың одан әрі қабілетін дамытуға жағдай жасау. Бастауыш сатыда бақылау екі принципті кезеңді анықтауы керек. Міндетті дайындық деңгейі қөлемінде материалды менгергендігін бақылау және мүмкін деңгейіндегі бақылу үйымдастыру. Оқушыларды топқа бөліп алғаннан кейін тапсырманы орындаса, онда сынақ тапсырылды деп есептейміз. Әдетте, тақырыптық сынақты сабак үстінд жүргізген қолайлы. Өйткені оқушы біліміндегі кемшилік дер кезінде жойылады. Қандай жағдай болсын оку үрдісін жетілдіру білімділік дағдысын қалыптыруға бағытталады. Міне, осы сияқты мақсаттағы жұмысқа күнбе-күн айрыұша назар аударып, шығармашылық ізденіспен қимылдасаласқ, оның жеміссіз болмайтыны белгілі. Деңгейлік тапсырмаларға қатысты талаптар, біріншіден, әр деңгейде берілетін білім қөлемін белгілеу үшін; екіншіден, берілетін білім қөлеміне қатысты әр деңгейде орындалатын

тапсырмаларды ірікте, таңдап алу үшін; үшіншіден, әр деңгейдегі тапсырмалардың қандай болуы керек, қандай мақсатта берілуі керектігі үшін нақтыланады. Орындалатын тапсырмаларға байлансты әр деңгейде қойылған талаптардың бір – бірінен айырмашылығы ескеріледі. Бірінші деңгей мен екінші деңгейде орындалатын тапсырмалар бір – біріне ұқсамайды. Деңгейден деңгейге көшкен сайын тапсырмаларға қойылатын талаптар да артып, күшейіп отырады.

Әр деңгейдің өзіндік талаптарына сәйкес тапсырмалар жүйесі жасалады. Оқушыға берілетін мұндай тапсырмалар жүйесінің барлығын бір орталыққа бағындырып тұраты зандалықтар болады. Ол зандалықтар материалды оқытуда қолданылатын тапсырмаларды сұрыптаپ, таңдап алушын ұстанымдары деп аталады.

- Тапсырманың қызықтылығы;
- Тапсырма мазмұнының жүйелілігі;
- Тапсырманың жетекшілігі;
- Тапсырманың танымдылығы;

Оқушы осы 4 деңгейдегі тапсырмаларды орындау барысында жаңа тақырыпты еркін менгеріп, 1 деңгейдегі –қабылдаушы, 2 деңгейдегі – орындаушы, 3 деңгейдегі – ізденуші тарарапынан өтіп, өз пікірі, өз айтар ойы бар жеке тұлға дәрежесіне көтеріледі. Бұл деңгейдің алдыңғы деңгейден айырмашылығы :

- Алдыңғы деңгейлерде оқушыға тапсырмаларды орындау жолдары айқын берілсе, бұл деңгейде оқушының шығармашылық қабілетін айқындайтын және оны дамытатын тапсырмалардың мақсаты ғана беріледі. Ал оны орындау жолдары оқушының жеке шығармашылық қабілетіне байланысты;

- 1-3 деңгейлердегі тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың жауаптары нақты болуы көзделсе, 4 деңгейдегі тапсырмалар оқушылардың өзіндік көзқарасына, дүниетанымына, жеке қабілетіне және дарындылығына байланысты түрленген, бейімделген болады.

№ 1

Level 1 Write the sentences and match them to the tenses.

- He has been never broken his arms and legs.
- The doctor advised her to keep to a diet.
- I am doing my exercises.
- Ann check-ups once a year.
- My mother was taken to hospital.
- Children are usually given advice to drink milk.
- The doctor was examining the patient.
- When the mother came home, her daughter had already taken the tablets.

Level 2 Complete the sentences with the verbs. Use the Present Perfect Continuous.

Play, tidy, snow, cry, study, stand, and sunbathe.

- It ... all day.
- My brother ... English since he left school.
- Marat ... football professionally for two years.

- I'm so tired because ... I the house all day.
- Look at that woman. She ... there for half an hour.

Level 3 Finish the sentences using the Present Perfect Continuous.

- Alma's hair is wet because ...
- Arsen is tired because ...
- Her face is so red because ...
- Aigerym is excited because ...
- Kanat is really dirty because ...

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Голицынский Ю.Б. Грамматика [Текст]: Сборник упражений/ Ю.Б. Голицынский – М.: Изд. Каро 2011г.-145с.
2. Мыльцева Н.А . Жималенкова Т.М. Glossa's grammar [Текст]: Универсальный справочник/ Н.А. Мыльцева, Т.М. Жималенкова – М.: Изд. Глосса-Пресс; Ростов 2013г.- 280с.
3. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка [Текст]: Сборник упражений/ К.Н. Качалова, Е.Е. Израилевич – К.: Изд. Методика, 2003г. - 672с.
4. Плоткин В.Я. Как устроен английский язык, [Текст]: Учебн.пособие/ В.Я. Плоткин – М.: Изд.Сибирский независимый университет 2004г.-56с.
5. Драгункин А.Н. Универсальный учебник английского языка [Текст]: Учебник/ А.Н. Драгункин – М.: Изд. Международные отношения, 1970. - 545 с.

Жаксыгали Ш.И.¹

¹Баишев Университет

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В данной статье речь идет о дифференциированном подходе к актуальным проблемам преподавания иностранных языков в общеобразовательных школах. Его главная особенность-разделение заданий на уровни и дифференциация требований к знаниям и умениям, которыми они владеют. Данная статья предназначена для учителей и студентов общего среднего образования.

Ключевые слова: английский язык, дифференциальное направление, Технология уровневого обучения

THE DIFFERENTIAL DIRECTION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Annotation

In this article we are talking about a differentiated approach to the actual problems of teaching foreign languages in secondary schools. Its main feature is the division of tasks into levels and differentiation of requirements for knowledge and skills that they possess. This article is intended for teachers and students of General secondary education.

Key words: *English language, differential focus, Technology of teaching.*

МРНТИ 03.20

Маханова А.Н.¹
¹АРГУ им. К. Жубанова

ОБ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются ключевые моменты историко-географического развития Казахстана. Поднимаются такие вопросы, как размежевание границ по «Уставу об Оренбургских киргизах», устранение административных институтов ханской власти. Помимо этого, рассматривается немаловажный аспект для экономики того времени – торговля Западного Казахстана.

Ключевые слова: *историко-географическое развитие, размежевание границ, торговля, караванные пути, отмена ханской власти.*

Западный Казахстан в первой половине XIX в. является интереснейшим объектом для исторической географии. Социально-экономическое развитие, политические условия, в том числе колонизация края царской Россией, представляющие собой симбиоз объективных и субъективных факторов, вызывали неоднократные изменения историко-географической карты региона. Первым из подобных крупных изменений явилось создание в 1801 г. Внутренней орды в междуречье Урала и Волги, повлекшее за собой массу территориальных споров, возникших в результате непродуманных действий царских чиновников. Это выразилось, в частности, в изначальной неопределенности границ нового территориального образования, сделавшее положение населения Букеевского ханства особенно уязвимым по отношению к

соседнему Уральскому казачьему войску, дачам помещиков Юсупова и Безбородко, астраханским кордонам и др. [1] [2]

Всю первую половину XIX в. продолжалось межевание внешних границ Зауральской орды (Области «оренбургских» казахов), осложненное земельными изъятиями в пользу Оренбургского казачьего войска Новоильтецкого и Новолинейного районов, ранее действованных маршрутами традиционных перекочевок казахских родов. [3] В 1824 г. изменяется административно-территориальное устройство Зауральской орды. "Устав об Оренбургских каргизах", упразднивший последний, по существу, атрибут самостоятельности Младшего жуза - ханскую власть, вводит в регионе абсолютно новую практику внутреннего разделения земель. В значительной степени территориально-административный аспект этой реформы был углублен последовавшим введением в Оренбургской степи дистанционной системы, создавшей новое звено в системе управления в лице дистанционных и местных начальников. Способствовавшее закреплению позиций царской России в крае создание дистанций, однако, проводилось с ошибками в их размещении и составе населения. К концу первой половины XIX в. эти ошибки обернулись серьезными препятствиями для существования самих дистанций вследствие их чересполосности, условности границ и неравномерного числа жителей. [4]

Одновременно с внутренним размежеванием в Зауральской орде шло создание новых и уточнение старых территориальных единиц в Оренбургском и Уральском казачьих войск. Кантонная, дистанционная и окружная системы, действовавшие в них, были призваны усилить контроль за войсковым сословием, способствовать превращению казачества в послушных исполнителей колонизационных планов царской России в Казахстане. Действовавшая здесь полувоенная структура управления позволяла сохранять казачьи войска в качестве мобильной вооруженной силы на Оренбургской и Нижнеуральской укрепленных линиях. Эта служба, в свою очередь, вознаграждалась обширными земельными приобретениями и различными экономическими льготами, созданием благоприятных условий для существования казачьих хозяйств. [5]

Материальное положение казахских родов Младшего и части Среднего жузов напротив сильно осложнилось вследствие указанных территориальных изъятий, отразившихся на традиционной схеме родорасселения оренбургских казахов. В результате среди прилинейного казахского населения все более распространяется практика ухода в наем к жителям укреплений, на горные заводы, в рыболовные артели, сельскохозяйственные работники, извозчики и просто в услужение. Аулы тех из казахских родов, которые издавна совершали дальние перекочевки к южным, зимним пастищам, стремились избежать этим способом нежелательных контактов с Оренбургской администрацией, вводившей систематическую выплату кибиточной подати и пытавшейся контролировать сезонные перемещения казахского населения. Однако, в южной части западно-казахстанских степей, в бассейне рек Сырдарьи, Жанадарьи и Кувандарьи шаруа попадали в зависимость от хивинского хана, намеривавшего

подчинить себе казахские роды. [6] В результате, часть племени алимулы, например, оказывалась, по существу, в двойном подчинении, уплачивая летом-осенью кибиточную подать в Оренбургское ведомство, а зимой - зяket хивинским сборщикам.

Россия и Хива выступали в роли конкурентов в борьбе за право контролировать караванные торговые пути в казахской степи, на которых в первой половине XIX в. основывалась торговля в крае. Сеть этих путей была выработана в течение нескольких предыдущих столетий, видоизменяясь под влиянием природных, экономических и политических условий. В первой половине XIX в. потребности растущей российской промышленности в постоянном притоке дешевого сырья и новых рынков сбыта подталкивают царское правительство к активному освоению караванных путей. Интенсивная их разведка, попытки организовать вооруженную охрану караванов должны были способствовать стабильному прохождению торговых экспедиций через степь Оренбургского ведомства. Однако, решающей в этом плане оставалась роль казахского населения региона, выступавшего в качестве проводников, караванщиков, погонщиков тяглового скота, а то и прямых гарантов безопасности товаров и их хозяев. Строительство в первой половине XIX в. ряда русских укреплений в глубине степи, захваты в середине XIX в. хивинских укреплений на Сырдарье, усилившие влияние оренбургской администрации в регионе, вызвали изменения в размещении караванных путей. С середины XIX в. некоторые из этих укреплений были охвачены почтовыми трактами, намеченными на месте прежних караванных маршрутов или в непосредственной близости от них. [7]

С развитием торговли, укреплением позиций России в крае происходит трансформация крепостных укреплений, наиболее крупные из которых превращаются в города, имевшие многофункциональное назначение административных, политических, экономических, культурных центров. Менее разросшиеся форпосты, редуты Оренбургской и Нижнеуральской линий становятся станицами, поселками соседних казачьих войск, население которых в первой половине XIX в. осваивает новые хозяйствственные занятия. Историко-географический анализ экономического положения казахского населения региона и казаков Оренбургского и Уральского войск позволяет в этом отношении выделить ряд особенностей. Если казахи Оренбургского ведомства и Букеевского ханства занимались кочевым скотоводством классического типа с отдельными участками земледелия, лишь при необходимости используя отдельные элементы стойлового содержания скота, то казачье экстенсивное скотоводство, хотя и имело внешнее сходство с кочевым ведением хозяйства, в большей степени основывалось на "нагуливании" в благоприятных для этого природных условиях скупленного для последующей перепродажи скота. Казачье земледелие существенно отличалось от крестьянства размерами подушевых наделов, обусловленных в первой половине XIX в. наличием у войскового сословия больших свободных земельных массивов, утраченных казахами Младшего и части Среднего жузов. [1] [5]

Таким образом, историко-географическое исследование Западного Казахстана первой половины XIX в., определяя и локализуя ряд географических объектов, способствует выяснению многих вопросов и проблем истории региона и всего Казахстана, дает новую характеристику политico-административного развития, находя его территориальное выражение, определяет размещение экономики региона, различных видов хозяйственной деятельности, присущих тем или иным группам населения, уточняет места расселения жителей и др.

Список использованной литературы:

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. 1. СПб., 1832. - 264 с.
2. История Оренбуржья. Оренбург, 1996. - 351 с.
3. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. СПб., 1865. - 288 с.
4. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII - 60-е гг. XIX в. М., 1980. - 280 с.
5. Витевский В.Н. И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Т. 1. Казань, 1897. - 292 с.
6. Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз. // Собрание сочинений в 5 т. Т. 4. Алма-Ата, 1985. - С. 105-109.
7. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы, 1997. - 264 с.

Makhanova A.¹

¹K. Zhubanov ARSU

ON THE HISTORICAL AND GEOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE WESTERN KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Annotation

The article discusses the key points of the historical and geographical development of Kazakhstan. Issues such as the delimitation of borders under the “Charter of the Orenburg Kyrgyz Republic”, the elimination of the administrative institutions of the khan's authority are raised. In addition, an important aspect for the economy of that time - the trade of Western Kazakhstan - is considered.

Key words: *historical and geographical development, delimitation of borders, trade, caravan routes, the abolition of the khan's power.*

Маханова А. Н.¹¹К.Жұбанов атындағы АӨМУ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРҒЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ТУРАЛЫ

Аннотация

Мақалада Қазақстанның тарихи-географиялық дамуының негізгі мәселелері қарастырылады. «Қырғыз Республикасының Орынбор хартиясына» сәйкес шекараны делимитациялау, хан билігінің әкімшілік мекемелерін жою сияқты мәселелер көтерілді. Бұған қоса, сол уақыттағы экономиканың маңызды аспектісі - Батыс Қазақстанның саудасы қарастырылған.

Кілт сөздер: тарихи-географиялық даму, шекараларды делимитациялау, сауда, керуен жолдары, хан билігінің жойылуы.

МРНТИ 16.21.49

Миров М.О.¹ Адилова Ж.М.¹¹Башев университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АНТОНИМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада қазақ тіліндегі фразалық тіркестердің бір –біріне қарама – қарсы мағыналас болып келетіндігі туралы сөз болады. Фразалық антонимдердің лексикалық антонимдер сияқты қарама – қарсылықты мәні жағынан тепе – тең болып келуі, немесе тілде үнемі бір – біріне қарсы мағынада жұмсалып, антонимдік қатынасқа түсетінін айтылған.

Кілт сөздер: антоним, фраезология, қарама – қарсылық.

Мағыналары бір- біріне қарама – қарсы сөздер антонимдер деп аталады. Антонимдердің жасалуындағы ерекше бір түрі – фразалық антонимдер. Фразалық антонимдер лексиканың әлі толық зерттеле қоймаған саласы десек те болады. Антонимдер бір – біріне қарама – қарсы мағынаны білдіретін екі сөз бе, әлде сөз тіркесі ме екендігі әлі нақты айтылмай жүр. Антонимия тек лексикалық құбылыс қана емес, ол фразеологияны да қамтитындығы белгілі. Сол себепті де көптеген идиомалар мен фразалар бір – біріне қарама – қарсы мағыналас болып келе беретіндігін лексиколог ғалымдар да айтып жүр. Алайда, фразалық антонимдер лексикалық антонимдер сияқты сапалық ұғымдарды білдіргенімен олардан антонимдердің критериилерінің бәрі дерлік кездесе бермейді. Мәселен: фразалық антонимдердің лексикалық антонимдер сияқты қарама – қарсылықты мәні жағынан тепе – тең болып келуі, немесе тілде үнемі

бір –біріне қарсы мағынада жұмсалып, антонимдік қатынасқа түсетінін аңгаруға болады. Фразалық тіркестер антонимдік қатынасқа түсу үшін:

Олардың бір немесе екі компоненті тіркестен тыс жеке алғанда өзара қарсы мағынадағы сөздер болуы керек.

Мысалы: *өлмелі кәрі – өндірдей жас, іріткі салу – үйытқы болу, бейнет көру – рақатқа бөлену, жақсатты болу – жаманатты болу, күн бата – күн шыға, т.б*

Мұндағы *кәрі –жас, іріткі – үйытқы, бейнет –рақат, жақсат – жаманат, бату – шығу* деген тіркестерден тыс жеке алғанда өзара қарама-қарсы мағыналас сөздер ретінде антонимдік жұп құрайды. Фразалық тіркестердің құрамына кіргенде де, ондай сөздердің көпшілігі сол антонимдік мағынаны сақтап қалады. Егер ондай сөздер тіркеске желі болса, онда фразалық тіркестер тұтас алғанда бір – біріне қарсы мағыналас болып шығады. Тілімізде осындай желі сөздердің мағына қарама – қарсылығына негізделген фразалық антонимдер көптеп кездеседі. Осы үлгідегі құрылған мақал – мәтелдер де жиі ұшырасады. [1.23]

Мысалы: *Дос басқа қарайды, дұшипан аяққа қарайды.*

Дос жыларатып айтады, дұшипан күлдіріп айтады.

Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат.

Аиң еңбектен – тәтті нан.

Аздың атасы бір, көптің батасы бір.

Корлық өмірден, ерлік өлім артық.

Айырылған азады, қосылған озады., т.б(1001 мақал кітабынан)

Сонымен антонимдік жұр құрайтын фразалық тіркестерде мағынаға өзек боларлық бір сөз қайталанып келіп тұрады. Мысалы; *базы тайды – базы жанды, бақ қонды, орнын сипады – орнын басты, есіне тусярди - есінен шыгарды, тілі байланды – тілге келді, қоян жүрек – жүрек жүтқан, су жүрек – жүрегінің түгі бар, айт ішті – антын бұзды, т.б*

Мұнданай текес фразалық тіркестерде ойға тірек, үйытқы боларлық бір сөз болады да, ал антонимдік жұп құрайтын тіркестерде қайталанып келеді. Фразалық тіркесте айтылатын ой негізінде сол тірек сөз атауы болған заттың немесе құбылыстың (кейде сапаның) екі түрлі жай -қүйін білдіреді. Ондай кезде антонимдік мағына фразалық тіркестердің компоненттерін түгел қамтуы қажет. Мысалы: *өңменінен өтті – төмен қарады, өңменінен итеру – бауырына тарту, ындыны кепкен – бейілі тоқ, үміт үзу – дәме ету, қырына алды – мейірі түсті, ит өлген жер – иек астында, ит арқасы қиянда – таяқ тастам жер, т.б.*

Аталған фразалық тіркестер антонимдердің ішінде ең көп ұшырасатын тұрі. Бұл жерде тіркестен тыс жеке алғанда өзара қарсы мағыналас болатын сөздер де, қайталанып келіп, тіркестерге үйытқы, тірек боларлық сөздер де кездеспейді. Мұндағы мағына қарама – қарсылығы тіркес компоненттерінің тұтасып кіріккен бірлігінде, яғни фразаның өн бойыннан көрінеді. Мұндағы антонимдік мағына тіркестің тұтас алғандағанда аңгарылады. Дегенмен,

тіліміздегі фразалық антонимдердің басым көпшілігі дәл осы жоғарыда айтылған әдіс бойынша жасалып қалыптасқан. [2.19]

Сондай-ақ, фразалық антонимдердің семантикалық ерекшеліктерінде ескерілетін жағдайлар:

1. Кейбір фразалық тіркестер жеке сөздер сияқты көп мағыналы болып келеді. Антонимдік жүп құраған кезде фразалық тіркестердің көп мағыналарының бірі ғана антонимдік мәндө қолданылады. Мысалы: «жсанын жалдау» деген тіркес мынадай мағыналарды білдіреді.

а) алдау, өтірік айту;

ә)ептеп –септеп құн көру, тірлік ету.

Бұл тіркес *ағынан жарылу* деген тіркеске қарама-қарсы мағыналас болғанда, осы екі мағынаның алғашқысы яғни алдау деген сөз қолданылады. Сондай -ақ, *күйіп –жанды* деген тіркес қызыуы *көтеріліп*, қатты ауырды және асып–сасып әбігерленді деген мағынада да айтылады. Мұндағы тіркес соңғы мағынада әбігерленді болып қолданылып. Бұл тіркес *етті* деген тіркеске антонимдес бола алады.

2. Қазақ тілінде мағыналары жағынан бір-біріне жақын синонимдес фразалық тіркестер де көптеп кездеседі. Синонимдес фразалық тіркестер де лексикалық антонимдер сияқты өзара жұптасып антонимдес болады. Мысалы: *су жүрек – жүрек жұтқан*, қоян *жүрек – жүргегінің түгі бар, шашбауын көтеру – іргесін аулақ салу*, *жыртысын жырту – құйрығын сыртқа салу, сойылын соғу – сырт беру, көкіреген көтерді – ұнжырғасы түсті, кеудесіне нан пісті – салы суға кетті, мойнына су құйылды, т.б.*

Сонымен, лексикалық антонимдер сияқты фразалық антонимдер де көпмағыналы, синонимия құбылыстарымен қат –қабат байланыста бола алады. [3.89]

Лексикалық немесе фразалық антонимдермен тілдік фактілер мағына қарама –қарсылығынан шектелмейтінін аңғартады. Жеке тұрғанда антоним бола алмайтын сөздер де қолданылу ретіне қарай бір – біріне қарама -қарсы мағынада жұмсала алады. Мұндай сөздердегі мағына қарама – қарсылығы көбінесе контекске телулі болады. Басқаша айтқанда, мұндай антонимдер сөз мағынасының әртүрлі қырынан көрінуіне, сөздің стильтік мүмкіншілігіне байланысты болмақ. Сол себепті де олар лексикалық немесе фразалық антонимдерден бөлек стильтік (немесе контекстік) антонимдер деп аталады.

Қазақ тіліндегі мағыналары бір – біріне қарама-қарсы болса үнемі жарыса, қатар қолданылып, антоним ретінде қалыптасқан кейбір сөздерді осы стильтік антонимдер қатарына жатқызуға болады.

Мысалы: *Хан тұқымының не барып тұрган қатал қара жүрек, не улбіреген аямпаз ақ жүрек бола қалатын әдеті бар.* (С.Мұқанов)

Бұлар тілімізде нақ осылайша бір-біріне қарсы мағынада жұбы жазылмай қолданылып қалыптаспаған. Жоғарыда келтірілген мысалдағы *қатал* деген сөздің ертеден жарыса қоланылып қалыптасқан антонимі – *мейірімді*. Сөйтіп, *қатал – аямпаз* тілімізде өте сирек ұшырасатаны антонимдік жұп болып отыр. Сол себепті де оны стильтік антонимдер тобына жатқызамыз.

Сонымен стильдік антонимдер сөздің қасиетін пайдалану арқылы да жасалады. Стильдік антонимдердің көркем әдебиетте мұндай түрі жиі ұшырасады. Себебі айтайын деген ойды жан –жақты сипаттап көрсетуде, аса мәнерлеп беруде, сондай –ак, сөз қайталауга жол бермеуде синонимдерді пайдалану өте тиімді.

Тілімізде сөздің ауыспалы мағынада қолданылу мүмкіндігін пайдаланып та стильдік антонимдер жасауға болады.

Мысалы: *Үйде отырып салбырап,*

Түзге шықса албырап,

Кісіні көрсе қылжсанда,

Қалжыңышылсып ыржсанда.

(Абай)

Қазақ жазушыларының шығармаларында да осындай үлгі бойынша жасалған антонимдер көптеп кездеседі.

Мысалы: *Сұңқар ғой сүйген жары сұлу қыздың,*

Болмай ма сүймегені нақ сұм қарға.

(С.Сейфуллин)

Құнанбай өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы, қара шаңырақ иесі. (М.Әуезов)

Сондай –ак, тілімізде сөздің синекдохалық қасиетін пайдаланып та стильдік антонимдер жасала береді.

Мысалы: *Көп түкірсе –көл.* (мақал)

Жалғыздың үні шықпас,

Жаяудың шаңы шықпас. (мақал)

Корытындылай келе, бұл айтылғандар антонимдердің тіл табиғатында терең тамыр тартып, өркен жайған, тіліміздегі сөздердің басқа топтары сияқты сан құбылып, алуан түрленіп, әлденеше қырынан көрініс беретін икемді де оралымды, өріс –аумағы кең, стильдік мүмкіншілігі мол саласы деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж.Мусин. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. Алматы. Мектеп, 1984ж- 806
2. А.Жұмабекова. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. Издательство «Сөздік - Словарь». Алматы, 2000ж- 97-1036
3. К.Аханов. Тіл білімінің негіздері. Алматы. 2002 ж- 112 б

Миров М.О.¹ Адилова Ж.М.¹
¹Баишев университет

Аннотация

В данной статье идет речь о том, что антонимы в казахском языке имеют противоположное значение. Словосочетание как лексические антонимы,

равнозначно по смыслу, или постоянно употребляется в языке в противоположном значении и относится к антонимическому отношению.

Ключевые слова: антонимы, фразеология, противоположность.

Mirov M.O¹. Adilova ZH.M¹

¹Baishев University

Annotation

This article deals with the fact that phrasal phrases in the Kazakh language have the opposite meaning. The word combination of phrases as lexical antonyms is equivalent in meaning, or is constantly used in the language in the opposite sense and refers to the antonymic relationship.

Key words: *antonymic, phrasalology, opposite.*

МРНТИ 16.21.61

Нуржанова М.Н.¹, Канлыбаева А.У.², Канлыбаева А.Н.¹

¹Баишев Университет

²ЗКМУ имени М.Оспанова

ОБУЧЕНИЕ НАУЧНОМУ СТИЛЮ РЕЧИ

Аннотация

В статье рассматривается совершенствование языковых и речевых компетенций студентов казахских групп экономических специальностей в научной сфере. Даётся характеристика признаков, присущих научному стилю речи, анализ характерных особенностей, свойственных научному стилю речи.

Ключевые слова: *русский язык, коммуникация, научный стиль речи, аннотация, план, реферат, рецензия.*

Грамотное и современное оформление документации, умение вести переговоры, умение убедить, доказать, аргументировать, изъясняться в соответствии с коммуникативной целью и профессиональной сферой общения на русском языке являются необходимым условием для активной профессиональной и общественной деятельности будущего специалиста.

В данной работе рассматриваются формирование и совершенствование речевых навыков и умений, связанных с научной сферой коммуникации.

Одним из функционально-смысловых типов текста является рассуждение. Сущность текста - рассуждение заключается в обосновании истинности основной мысли (тезиса) другими суждениями (аргументами), в установлении

логических связей, в выявлении причинно-следственной зависимости между суждениями.

Логически высказывания строятся следующим образом:

1. Вступление (часть, содержащая основные положения, мысль, которая будет доказываться).
2. Основная часть (излагаются основные мысли по теме, иллюстрируемые примерами, высказываниями).
3. Заключение (в нем выражается свое мнение или выводы по теме).

Основным языковыми средствами организации текста - рассуждения являются союзы, слова и словосочетания, вводные слова для выражения причинно - следственных отношений, лексические показатели общеутвердительных и общеотрицательных суждений.

В качестве иллюстрации приведем пример высказывания по теме: “Мое понятие человеческой красоты”. Выступление может быть примерно следующим:

“Красота - понятие объемное и многогранное. Человечество всегда и во всех стремилось к красоте. Редко кто пройдет мимо красивой вещи, кто не восхититься красивым пейзажем, почти каждый мечтает о красивой жизни, и, наконец, каждый обратит внимание на красивого человека”.

Введение является логическим переходом к основной части:

“В человеке с первого взгляда привлекает только внешняя красота, что, конечно, немаловажно. Но я придерживаюсь понятия красоты А.П.Чехов: “В человеке все должно быть прекрасно: и душа, и тело, и лицо, и мысли” ... и т.д.

Далее необходимо развить эту мысль, привести примеры и подвести итог примерно следующим образом:

“У каждого свое понятие красоты, но важно, чтобы существовало это понятие, чтобы люди стремились к красоте, ценили ее потому что, как писал Достоевский только “красота спасет мир”.

Работа над текстом предусматривает: чтение, пересказ, составление планов, вопросов, тезисов, ответы на вопросы и высказывание своего мнения по тексту.

Существуют следующие типы планов: простой (вопросный, назывной, тезисный); сложный. Сложный план отличается от простого тем, что отдельные пункты его, являющиеся заглавиями значительных частей текста, включают в себя подпункты. Составление сложного плана способствует обобщению систематизации, группировке материала.

Чтобы составить план текста нужно:

1. Прочитать текст, выяснить значение непонятных слов.
2. Определить тему и основную мысль текста.
3. Разделить текст на смысловые части и озаглавить их.
4. Составить план.

Сопоставить составленный план с текстом, отмечая, все ли основные моменты текста нашли отражение в плане, связаны ли пункты плана по смыслу, отражают ли они тему и основную мысль текста. План учит отделять

главное от второстепенного, располагать материал в определенной последовательности, прививает навыки правильного построения предложения на русском языке. Работая над текстами, необходимо составлять различные типы планов, выписывать экономические термины, специфичные для научного стиля речи речевые обороты, составлять с ними предложения.

Проиллюстрируем вышесказанное на примере текста “Маркетинг”.

Маркетинг - система организационно-технических мероприятий, которая предполагает тщательное и всестороннее изучение рынка, тенденции и перспективы его развития с целью создания наилучших форм хозяйствования, расширение сбыта производимых товаров, активного воздействия на потребительский спрос. Цель маркетинга - соотнести интересы производителя товаров и их потребителя, приспособить производство к общественному спросу.

Комплекс маркетинга включает в себя организацию сбыта продукции и услуг, совершенствование взаимоотношений с покупателями, активное воздействие на спрос и на рынок в целом, а также инструменты конкурентной борьбы. В зависимости от рыночной сферы маркетинг может быть международный или внутренний, потребительских товаров, средств производства и услуг. Ключевыми элементами маркетинга являются: исследование рынка сбыта, изучение деятельности предприятия, разработка и практическая реализация маркетинговой политики. Конечная цель - максимизация прибыли, устойчивый рост доходов фирмы, удовлетворение потребностей общества.

Маркетинг - категория, ориентированная на рынок, предусматривает получение исчерпывающей информации в хозяйственно-экономической, научной, технической, специальной и демографической областях, в сфере политики и законодательства. Эта информация способствует решению вопросов спроса реального и потенциального, ценообразования, техники и технологий производства товаров на рынке, в том числе новых возможностей внедрения последних в практику, их конкуренции. Получение этой информации помогает расширить производство, улучшить какие-либо свойства товара, или, в силу каких-либо обстоятельств, снять тот или товар с производства. На основе маркетинга предприниматели определяют ассортимент товаров, разрабатывают программы производства, с помощью рекламы воздействуют на формирование спроса.

Для студентов экономических вузов русский язык является не только языком межнационального общения, но и средством овладения специальностью. Знание русского языка расширяет доступ к научной литературе. Студенту необходимо воспринимать и порождать научные тексты и в вузе, и в предстоящей работе. Для этого необходимо знать характерные особенности научного стиля речи.

Основная цель научного стиля речи - точная передача научной информации, которая реализуется как в письменной, так и в устной форме: статьи, учебники, монографии, доклады, лекции, научные сообщения и др.

Для научной речи характерны точность, логичность, объективность, абстрактность. В лексике научного текста преобладают научные термины, например, сальдо, девальвация, депозит, кредит, слова с отвлеченным значением. Свойственны для научного стиля частотное употребление глагольных форм настоящего времени третьего лица (Экономика страны развивается. Банк выдает), форм родительного падежа (продажа товаров, нарушение контракта), имен прилагательных (рыночная экономика, кредитный риск, банковский счет). Широкое использование имен прилагательных в научном тексте объясняется необходимостью описать все признаки предмета наиболее детально.

Синтаксический строй научного стиля отличается грамматической и смысловой полнотой и высокой логико-информационной насыщенностью. Широко распространены предложения, осложненные причастными и деепричастными оборотами. Простые предложения употребляются для сообщения аргумента, вывода и др. Среди двусоставных предложений преобладают такие, в которых сказуемое является составным именным, что обусловлено семантикой научных текстов (выявление признаков, свойств, качеств изучаемых объектов). Из односоставных предложений наиболее частотны безличные с модальными словами и инфинитивом, с предикативными наречиями на - о, с безличными глаголами или с личными в значении безличных. Типичными для научного стиля являются предложения с однородными членами, выражающими логически однородные понятия.

Логичность изложения в научном тексте подчеркивается специальными средствами - вводными словами (во-первых, наконец), словосочетаниями и предложениями (как уже было указано). В сложных предложениях, употребляемых в научных текстах, часто встречаются составные подчинительные союзы. В научной речи для объединения предложений, абзацев, частей текста, имеющих тесную логическую связь друг с другом, используются различные средства: лексический повтор, указательные и личные местоимения 3-го лица, вводные слова, наречия, союзы.

Например, в тексте “Маркетинг” отбор и организация языковых средств определяется стремлением к точности и лаконичности, логичности и абстрактности изложения, что присуще научному стилю речи.

Характерной чертой научного стиля является употребление терминологической лексики (в данном случае экономической): маркетинг, потребительский спрос, общественный спрос, ценообразование, реальный и потребительский спрос. Стремление к абстрактности определяет частотность слов с отвлеченным значением, например: изучение, сфера, внедрение, конкуренция, формулировка, развитие и др. Насыщенность текста именами существительными среднего рода такими, как создание, развитие, совершенствование, исследование, удовлетворение, получение, производство, свойство и др.

Следующим признаком научного стиля является употребление в тексте глаголов настоящего времени с обобщенным значением включает, способствует, помогает, определяют, разрабатывают, воздействует.

В данном тексте часто встречаются предложения с однородными членами с характером перечисления (ключевыми элементами маркетинга являются исследование рынка сбыта, изучение деятельности предприятия, разработка и практическая реализация маркетинговой политики и др.)

Для связи предложений в тексте используется повтор слова (маркетинг), указательные местоимения (эта, этой). Внутренний логический порядок изложения усиливается словами а также, в том числе. Научный материал в данном тексте излагается дедуктивным путем - от общего к частному.

К научному стилю речи относятся аннотация, рецензия, реферат, курсовая работа, отзыв, доклад, тезисы, конспект. Аннотация - краткая характеристика книги, статьи в виде перечня главнейших вопросов. Она служит для предварительного ознакомления читателя с содержанием книги, статьи. В самостоятельной работе существенным является умение, читая научно-техническую литературу, извлекать необходимую информацию, поиски и обработка которой тесно связаны с аннотированием текста.

Аннотация отличается от реферата и рецензии. В реферате используются формулировки и обобщения, заимствованные из текста оригинала, а в аннотации в отличие от реферата - предельное обобщение содержания, передача его своими словами.

Образец аннотации:

Статья “Маркетинг” посвящена описанию системе, всесторонне изучающей рынок. В статье рассматривается сущность маркетинга, описываются его функции и компоненты, излагается цель маркетинга, перечисляются его виды. Автор уделяет внимание вопросу изучения информации в различных областях науки и техники, политики и законодательства, способствующей практической реализации маркетинговой политики.

Статья представляет интерес для экономистов.

Реферат - это краткое изложение основных положений, книги, статьи или отдельной главы. Основная функция реферата - информационная, поскольку главная задача реферата состоит в том, чтобы передавать точную информацию. Структурно реферат делится на следующие части: вступление, основная часть, заключение.

Во введении даются исходные данные (название) статьи, где напечатана, в каком году, сообщаются сведения об авторе (фамилия, специальность, ученое звание, степень); говорится о теме работы. Основная часть реферата содержит анализ наиболее важных с точки зрения автора реферата проблем книги (статьи). При этом говорится, почему эти проблемы представляются наиболее интересными, передается точка зрения автора книги (статьи) по этим вопросам. В заключении излагаются вывод о значении книги (статьи).

При написании научного реферата нужно соблюдать последовательность в изложении материала, при работе над текстом реферата не следует переходить к новой мысли, не закончив предыдущей, использовать существующую терминологию в данной области науки, заканчивать реферат кратким общим выводом. Реферат, как и аннотация, конспект, относится к вторичным текстам, так как они создаются на основе уже имеющихся первичных текстов. Для реферирования книги, статьи нужно определить область науки, к которой относится реферируемая книга, статья; сформулировать тему, назвать цель, которую поставил перед собой автор; выявить структуру книги, статьи; выделить наиболее важную информацию; уяснить последовательность изложения мыслей автора.

Реферат “Маркетинг”

Статья “Маркетинг” посвящена особому элементу рыночной инфраструктуры - маркетингу. Тема, обсуждаемая в статье, относится к области экономики.

Целью статьи является рассмотреть суть маркетинга, проблемы маркетинговой политики, его функции и цель, описать компоненты, составляющие систему маркетинга.

В статье дается определение маркетинга как системы организации работы предприятия (фирмы), на основе специального изучения требований рынка, их прогноза и управления.

Автор статьи особо подчеркивает цель маркетинговой политики - это создание отражающего оперативного отражения данным производством запросов рынка. Особое внимание в статье уделяется таким проблемам маркетинга категории рыночной экономики, как исследование в экономическом, социальном и культурном, научном областях, изучение анализа движения товаров на рынке, определение цены предложения.

Автор статьи указывает, что организация сбыта данной продукции, планирование товарного ассортимента, использование рекламы, активное воздействие на спрос и на рынок в целом являются компонентом системы маркетинга.

В заключении автор подчеркивает, что маркетинг способствует составлению товарного ассортимента производства, разработке производственной программы.

Рецензия - это критический отзыв, оценка на основе анализа научного, а также художественного, кинематографического произведения. Автор, анализируя произведения, указывает на достоинства и недостатки, высказывает свою оценку. При рецензировании книги, статьи нужно уметь описать содержание и структуру текста, выявить основные проблемы и выводы автора текста, оценить материал с точки зрения автора, изложить свои позиции. Рецензия как тип монологической речи, представляет собой рассуждение, поэтому необходимы такие языковые средства, которые помогают выразить оценку, оформить аргументацию.

Список литературы

1. Абаева Ж.С. Русский язык: Учебное пособие для студентов казахских отделений факультета международных отношений. - Алматы: Казак университет, 2014.
2. Боженкова Р.К. Русский язык и культура речи: учебник / Р.К. Боженкова, Н.А. Боженкова, В.М. Шакlein. — М.: Флинта, 2016. — 608 с.
3. Бузело А.С. «Русский язык: Учебное пособие для студентов-математиков казахского отделения». - Алматы: Казак университет, 2011. -182 с.
4. Жаналина Л.К. Практический курс русского языка: учебник / Мусатаева М.Ш..- Алматы, 2005.- 529с.
5. Основы научной речи: Учебное пособие для студентов нефилологических высших учебных заведений /Под редакцией В.В.Химика, Л.Б.Волковой. - Санкт-Петербург: Филолог. факультет Санкт-Петербургский гос.университет; М.: Изд. центр «Академия», 2003. - 272 с.

Nurzhanova M.N.¹, Kanlybaeva A.U.², Kanlybayeva A.N.¹
¹*Баишев Университет*
²*M.Ospanov at. БҚМУ*

Аннотация

Мақалада экономикалық мамандықтардың қазақ топтары студенттерінің тілдік және сөйлеу құзыреттіліктерін жетілдіру қарастырылады. Сөйлеудің ғылыми стиліне тән белгілердің сипаттамасы, сөйлеудің ғылыми стиліне тән ерекшеліктердің талдауы беріледі.

Кілт сөздер: орыс тілі, коммуникация, ғылыми сөйлеу стилі, андатпа, жоспар, реферат, пікір.

Nurzhanova M.N.¹, Kanlybayeva A. U.², Kanlybayeva A.N.¹
¹*Baishev university*
²*M.Ospanov WKMU*

Annotation

The article is about improvement of language and speech competences of Kazakh groups' students of economic specialties in scientific sphere. The characteristic features inherent in the scientific style of speech, the analysis of characteristic features inherent in the scientific style of speech.

Key words: Russian language, communication, scientific style of speech, abstract, plan, report, review.

МРНТИ 16.41.53*Сабирова Н.Ж.¹**¹ Баишев Университеті*

ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ СӨЙЛЕМ МУШЕЛЕРИН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Аннотация

Қытай тілі сабактарында сөйлем мүшелерін модульді-интерактивтік технология арқылы оқыту жүйесіне ену үшін және әрбір компонентті өзара байланыстыру үшін, байланыс және қатынас анықталуы керек екені белгілі. Ондай байланыс ретінде біз оқу-танымдық қызметті алғып отырмыз. Ал қатынас ретінде дидактикалық қатынас алынады. Оқу-танымдық қызмет – дидактиканың жетекші категориясы, ол дидактиканың зандарына бағынады.

Кілт сөздер: *Қытай тілі, сөйлем мүшелері, модульді-интерактивтік технология*.

Сөйлем мүшелерін модульді-интерактивтік технология арқылы оқытудың психологиялық негізі. Мұнда психолог - ғалымдар Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, Л. В. Занковтың, В. В. Репкиннің теориялары қазіргі күндегі оқу-танымдық үрдістің танымдық және дамытушылық мүмкіндіктерін көрсетуде кеңінен қолданылатындығы және М. Мұқанов, Қ. Жарықбаевтың еңбектеріндегі жеке тұлғаның жетіліп дамуына ықпал ететін психологиялық әрекеттердің маңызы жайлы айтылады. Қазақстанның көрнекті қоғам қайраткерлері Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев психологияға байланысты арнайы еңбектер жазса, А. Байтұрсынұлы да өзінің бірнеше психологиялық мақалаларын жариялады.

Педагогикалық оқыту теориясы – білім берудің формалары мен әдістерін, оқытудың мазмұнын қамтылады. Қазақ тілін оқыту әдіstemесі дидактика теориясына сүйенеді. Дидактикада қазақ тілінен білім берудің ұстанымдары мен әдістерінің теориясын, оқу үрдісінің зандылықтары қарастырылады.

Қазақ қытай тілін оқыту әдіstemесін жүйе ретінде тану үшін оның әдіснамалық, теориялық, әдіstemелік-технологиялық негізін құрайтын әрбір ілім негіздері басшылыққа алынады. Солардың ішінде ұлттық педагогиканың тұғырнамасын жасаған Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов еңбектері кейінгі әдіstememe ғылымын дамуына мүмкіндік жасады.

Сөйлем мүшелерін оқушыларына модульді-интерактивтік технология арқылы менгертудің педагогикалық негізінде қытай тілін оқытуда жаңа технологияларды енгізу мәселелерін зерттелген еңбектер аз. Қытай педагог-ғалымдардың пікірлері талданады. Олардың зерттеулерде оқушының жеке тұлғасын дамытуға негізделген жаңа оқыту технологияларын қазақстандық мектептерге енгізудің тиімді жолдары, жаңа технология бойынша жоспарлау мәселелері қарастырылады.

Қытай тіліндегі сөйлем мүшесін модульді-интерактивтік технология арқылы оқыту барысында оқушылардың теориялық, практикалық ойлаулары мен тілін дамытудың дидактикалық негіздері жүйесін құрайтын төмендегі компоненттер алынады:

- модульді-интерактивтік технологияның дидактикалық ұстанымдары;
- сөйлем мүшелерін оқыту барысында оқушылардың теориялық, практикалық ойлаулары, тілін дамыту әдістері мен тәсілдерінің дидактикалық табиаты;
- сөйлем мүшелерін модульді-интерактивтік технология арқылы оқытудың сабак түрлері мен ерекшеліктері;
- оқыту мазмұны мен мақсаты.

Қытай тілі сабактарында сөйлем мүшелерін модульді-интерактивтік технология арқылы оқыту жүйесіне ену үшін және әрбір компонентті өзара байланыстыру үшін, байланыс және қатынас анықталуы керек екені белгілі. Ондай байланыс ретінде біз оқу-танымдық қызметті алғып отырмыз. Ал қатынас ретінде дидактикалық қатынас алынады. Оқу-танымдық қызмет – дидактиканың жетекші категориясы, ол дидактиканың зандарына бағынады. Оқу-танымдық қызметті жақсы да нәтижелі үйымдастыру үшін, ғылыми негіз болып отырган оқыту, оқу-танымдық қызмет, оқытудың мақсаттары, білім алу, оқыту-тәрбиелеу әдістері сынды дидактиканың басты ұғымдары анықталады. Оқытудың белгілері ретінде мыналар көрсетіледі:

- белгілі бір мақсатқа бағытталу; - жүйелілік; - ағымдылық; - екіжақтылық (мұғалім мен оқушы қызметтерінің тұтастық сипаты).

Оқытудың мұндай сипаттары оқу-танымдық қызметке тән. Сондықтан оқыту дегендеге оқушыға дайын білімнің берілуі ғана емес, оқушының танымдық, ізденімділік қызметін үйымдастыру деп түсініледі. Мұнда модульді-интерактивтік технология арқылы деңгейлік (ішкі) саралауға бағдарланған тапсырмаларды, қытай тілі сабағында берілеттін материалдардың оқушыларға түсінікті болуын және қазақ тілін де тереңірек менгеруге қабілетті, қызығушылығы бар оқушылардың белсенділігін ескере отырып, жүйелі орналастыру қажеттігі қарастырылады.

Модульді оқыту технологиясын қолданудың міндеттеріне, ғалым М.Жанпейісова оқу модулінің үш құрылымды бөліктен, яғни кіріспе, сөйлесу және қорытындыдан тұруы негіз болатындығына тоқталады. Бұған мұғалімнің алдын-ала сөйлесу бөлімінде қарастырылатын оқу материалының негізгі мазмұнын белгілеуі, оқытудың белсенді формаларын таңдалап алуы, әр түрлі күрделілік дәрежесіндегі үш деңгейлік тапсырмалар және олардың жауап үлгілерінің дайындалуы, әрбір оқушыға немесе топқа арнап үлестірмелі материалдардың әзірленуі жатады. Модульді-интерактивтік технология арқылы сөйлем мүшесін оқыту алдымен екі үлкен модульге бөлініп жүргізіледі.

Бірінші модуль бойынша сөйлем мүшелерінен алған білімдерін жинақтап, жүйелеу, жалпы модуль жайлы түсінік беру, бастауыш пен баяндауыштың сөйлемнің тұрлаулы мүшелері болатын себептерін, бастауыш және баяндауыш болатын сөз таптарын, дара, күрделі және үйірлі бастауыш болып келуін, тұрлаулы мүшелердің сұрақтары мен сөйлемдегі орны жайлы, бастауыш пен

баяндауыштың арасына қойылатын сзызықша жайлыш түсінік беріліп, оларды бекіту үшін оқытудың жұптық және топтық интерактивті әдісі қолданылады.

Екінші модуль бойынша сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері, бірынғай мүшелер мен жалпылауыш сез менгертіледі.

Модульді-интерактивтік технология арқылы оқыту төмендегідей ерекшеліктерге ие: Оқыту мақсатының, нәтижесінің айқындылығы; оқу материалының бөліктерге бөлініп берілетіндігі; әр бөліктің мазмұны, құрылымы жағынан толықтығы; мұғалімнің кеңесші, бағыт беруші қызметін атқаратындығы; оқушының мүмкіндіктеріне қарай өз бетімен білім ала алатындығы; мұғалім мен оқушының арасында субъект-субъектілік қарым-қатынастың болатындығы; модульді-интерактивті сабак жоспарының мазмұнын толықтыруға, өзгертуге икемді құрастырылатындығы; модульді-интерактивтік оқытудың белгілі бағдарламаға негізделетіндігі және тақырыптарды жекелендіруге мүмкіндіктің болатындығы; сөйлем мүшелерін модульді-интерактивтік технология бойынша оқыту барысында оқушының шығармашылық ойлауға қалыптасатындығы.

Демек, модульді-интерактивтік оқыту – жеке интерактивті (белсенді) модульдерден тұратын оқытудың түрі. Сөйлем мүшелерін модульді-интерактивтік технология бойынша оқытудың сапасы оқушының талабы мен қызығушылығына, қазақ тілі мұғалімінің педагогикалық-әдіскерлік тәжірибесіне, ұсынылатын тақырыптың қажеттілігіне байланысты. Жоғарыда айтылғандарды түйіндей отырып, төмендегідей тұжырымға келуге болады.

Сөйлем мүшелерінің қытай тілінен қазақ тіліне және қазақ тілінен қытай тіліне аудару кезінде жіберілетін қателіктер қарастырылды. Зерттеу жұмысының теориялық негізі қытай тіліндегі сөйлем мүшелердің аударылуы туралы зерттеулері құрайды. Сөйлем мүшелерді қазақ тіліне аудару барысына талдау жасап, саралай отырып қытай тілінің сөйлем мүшелерінің қазақ тіліне аударылуындағы ғылыми жолдарын айқындадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жақсылықова К. Қазақ тілін орыс бөлімдерде модульмен оқытудың ғылыми-теориялық негіздері. Пед.ғыл.докт. автореферат. -Алматы: 2001. -54 б.
2. Любимов Н. Перевод – искусство. Перевод – средство взаимного сближения народов. М., 1987. -104б.
3. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде /Аударған Д.А.Қайшыбекова/ -Алматы, 2002. -180 б.
4. Сәмітұлы.Ж. Аударманың теориясы мен практикасы. Алматы, 2005.
5. Г.Нұрбекова. Жалпы білім беретін қазақ орта мектептерінің жоғары сынып оқушыларын диалог сезге үйретуде интерактивтік тәсілді қолдану әдістемесі. Пед.ғыл.канд. авторефераты. –Алматы, 2001. - 54 б.

Сабирова Н.Ж.¹
¹ Баишев Университет

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПРЕПОДАВАНИЙ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ КАЗАХСКО-КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Общеизвестно, что коммуникация должны быть определены, чтобы интегрировать предложения в модульно-интерактивную технологию обучения на уроках китайского языка и соединить каждый компонент. Таким образом, мы получаем образовательные и познавательные услуги. Дидактические отношения получаются как общение. Учебно-познавательная деятельность является ведущей дидактической дисциплиной, подчиняющейся дидактическим законам.

Ключевые слова: Китайский язык, член предложений, модульно-интерактивная технология

Sabirova N.Zh.¹
¹Baishev University

METHODICAL SYSTEM FOR TEACHING MEMBERS OF THE PROPOSALS OF THE KAZAKH-CHINESE LANGUAGE

Annotation

It is well known that communication must be defined in order to integrate the sentences into the module-interactive learning technology in Chinese lessons and connect each component. Thus, we receive educational and educational services. Didactic relationships are obtained as communication. Educational and cognitive activity is a leading didactic discipline, subject to didactic laws.

Keywords: Chinese language, sentence members , modular interactive technology

МРНТИ 16.01.11

Сарсенова А.П.¹, Аитова Н.Н.¹
¹Баишев университет

ДӘСТҮР ЖӘНЕ ДІН: РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚТЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МАЗМУНЫ

Аннотация

Бұл мақалада дін мен дәстүр сабактастығы жас ерекшеліктеріне сәйкес тілдік бірліктер материалдары негізінде салыстырылған. Дін мен дәстүр сабактастығының лингвомәдени түрғыдан сипатталуы.

Кілт сөздер: *дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, сана, ой, тіл, мәдениет.*

Дін – дүниедегі әрбір жан иесінің қалауынша өмір сұру ұстанымы, екі дүниеде де бақытты болуга жетелер нәзік жол. Дәстүр – әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы. Әрбір ұлттың ұстанар діні, өзіндік ғұрыпты, дәстүр сабактастығы мен бір ұлтты екінші ұлттан өзгешелейтін мінез-құлық ережесі және өмір сұру ерекшелігі болады. Ел болып қалыптасу үшін бірқатар тіректердің болуы қажет, яғни, діні, тілі, жері, тарихы, ұлттық тағамы, ұлттық салт – дәстүр мен әдет-ғұрып. Біз өзіндік ділі, тамыры терең құндылықтары, сүйенер, қуат алар бай рухани мұрасы бар халықтыз. Діні мен дәстүрін бөліп жармай, бір белдеудің көлемінде ұстануды жөн көрген ата-бабаларымыздың діни дәстүрді қалыптастырығаны тарих беттерінде анық бейнеленген.

Халқымыздың тұрмысында сақталған адам баласының даму кезеңдеріне сай орындалатын діни дәстүрлер бар. Жаңа туған нәрестені қырқынан шығару, шілдехана, бесікке салу, тұсаукесер, ер баланы сүндetteу, тоқымқағар өткізу.

Міне, бала өсіп, қыз ес жиып, бой түзей бастағанда, ата-аналарының құда түсіп, сырға салу, үйлену тойы, құда шақырып, кит киіспіп, қыз ұзатып, келін түсіру әрекеті қатар жүріп отырады. Үй болып, отау тігуге, жаңа түскен келіннің төркіндеуіне байланысты қашама әдет – ғұрыптар бар.

Осындағы әдет-ғұрып, салт-сананың жалғасы ретінде қартайып, өмірден озғанда жоқтау айтып, жылын өткізу, асын беру, аруақты риза ету тәрізді түрлі салт-дәстүрлер орындалып жатады. Бір қызығы, тал бесіктен жер бесікке дейін орындалатын сан түрлі әдет-ғұрып, салт-сана бір жүйеге түсіп, үзіліссіз қайталануы арқылы ұлттық санамыз, рухани, тарихи жадымыз ұлттық құндылыққа айналып, халқымыздың болмысын қалыптастырады екен [1; 3].

Ал енді осы салт – дәстүрлердің діндегі көрінісіне, лингвомәдени мәніне назар аударсақ.

Шілдехана салты:

Дәуіт пайғамбар отыз ұлынан айырылып, қайғыдан қан жұтады. Құдай тағала оны жұбату үшін Сұлейменді береді. Дәуіт қайтадан ес жиып, өзіне өзі келген соң, жалғыз ұллының тілеуін тілейді. Сұлеймен дүниеге келгеннен қырық күн өткенде Жебірейіл періште келіп:

- Дәуіт, Тәңірі өзінің Раббы деген сипатымен Сүлейменнің рухын қырық күн бойы құддыс (киелі) әлемде әбден ширатып тәрбиеледі. Енді қырық күн өтті. Құдай қаласа, осы ұлың сенің ізінді басатын ұлық Пайғамбар болады. Ұлыңың қуанышына қауымынды шақырып той жаса, - дейді.

- Ләббай, - деп құлдық ұрады. Ел – жұрттың жинап, той жасап, сарайын шаттық, думанға бөлейді. Осыдан кейін ата – аналар жаңа туған баланың құрметіне қырық күннен кейін той жасап, «біздің де баламыз Сүлеймендей болсын», «Бөбекіміздің рухы кемелденіп ширасын» деп ырымдайтын болыпты. Шілдехана салты содан қалған екен, - дейді зерттеушілер [2; 32].

Бұл діни тәспірі. Осы күнге дейін жеткен «Шілдехана дәстүрі» халық қашаннан бері тойлап, насиҳатталды деген әлі де зерттеуді қажет етсе керек.

Шілдехана шілделік, шілде күзет – өмірге келген нәрестенің құрметіне жасалатын той. Мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы адам өмірге келгеннен кейін, жақындарына сүйінші сұрап жаушы жібереді. Сүйінші хабарды жеткізгендер ұл туса – “ат ұстар” немесе “жылқышы”, қыз туса – “көйлек тігер”, “қырық жеті” немесе “сауыншы туды” деп хабарлаған. Одан кейін туған-туыстар, көршілер және алыс-жақын ағайындар Шілдеханага жиналады да “бауы берік болсын” деп тілек айтЫп, шашу шашып келеді. Шілдехана мәні алғаш нәрестені жын-періден қорғап, “күзету” деген сенімге саяды. Сондықтан оны “Шілде күзет” деп те атайды. Бұл ғұрыптың түпкі мәні бала мен ананы тіл-көзден сақтау, жын-шайтандардан қорғау дегеннен туындаған. Яғни шілдехана – бала туған күні жүзеге асырылатын дәстүр.

Баланы қырқынан шығару дәстүрі:

Қазақ салтында нәрестені қырқынан шығару кезінде оның тырнағы мен шашын алады. Бұл ғұрыпты көбіне әділдігімен аты шыққан, көркем мінез – құлықты кісіге жасатады. Мұсылмандар Ібілістің адам тәнінде дәрет сындыратын жері – тырнақ асты деп сенеді. Адамның тырнағы алынбай, асты кірге толса, Ібіліс сондай лас жерді аңдып жүреді еken. Қазакта ұсақ – түйек өсек сөздерді жинап теріп – жүретін адамдарды «Тырнақ астынан кір іздейді» деп сипаттау осыдан қалыпты. Адам өліп, мәйіті көрге қазылған соң, қабір азабы оның тырнағының астынан басталады. Ал, шашын алатын себебі: Ібіліс бей-берекет шашылып жатқан шаш қылышын тон киіп алышты. Әзіреті Әли:

- Ей, малғұн, ұстіндегі тонды қайдан алдың? – дейді. Ібіліс:
- Адамдар шаштарын алдырған соң, далаға тастай салады. Мен соларды жинап – теріп, өзіме тон тоқып киемін.

Осыған орай қазақ арасында нәрестенің бірінші алынған шашын сақтап қойып, өскесін өзіне тұмар етіп тағатын ғұрып шыққан. Сенім бойынша Ібіліс ол балаға әсер ете алмай, діңкесі құриды еken. Қазақ арасында шашты далаға бей-берекет тастамау керек деген түсінік кең тараған [2; 31].

Қарқынан шығару дәстүрі қазіргі тілдік нормамызда да кеңінен қолданыста. Оның дәлелі бұл дәстурдің халық арасында кеңінен тараған, ұрпақтан – ұрпаққа өзгеріссіз сақталуы. Осы дәстүр арқылы жаңа туған нәрестені көптеген жамандықтардан сақтағаны анық.

Жоғарыдағы дерекке сүйенсек, діни тұрғыдан алғанда қарым шаш пен тырнақ алыну Ібілістен сақтанумен байланысты түсіндіріледі. Адамзат түсінігіндегі дінге дейінгі уақыттарда қалыптасқан мифологиялық, ауыз әдебиеті мысалдарына жүгінсек те осы іспетті ойлар бар (адамдардың кеңістікті үшке бөліп төменгі бөлікті жын-пері, дию, жыландар мекені ретінде көрсету, жезтырнақ персонажы т.б.). Ал тамыры терең түркі мәдениетінде ол тазалық сақтау, күтім жасау, эстетикалық талғам секілді дүниелеріне астасса керек.

Сұндеттеу салты:

Бір күні Жаббар Хақ Жебірейіл періштеге:

- Досым Мұхамбеттің дүниеге келетін уақыты жақындаған келеді. Бұғін таң сәріде ұйықтамай отырған момын пендемнің үстіне Мұхамбеттің нұрын шаш, - дейді. Жебірейіл ұйықтамай отырған тақуаны таба алмайды.

- Тек бір діңсіз адам пүт жонып отыр екен, - дейді. Қайта жібереді. Бұл жолы да таба алмай оралады.

- Дүниені шарладым. Өлгі діңсізден басқа ояу отырған бір адамды таба алмадым. Бәрі ұйқыда, - дейді.

- Олай болса, соның үстіне шаш, - дейді. Ұйықтамай пүт жонып отырған Ыбырайымның әкесі Азар еді. Періштелер:

- Иә, Тәңірім, бірақ ол саған емес, пүттарға табынады. Кейінгі адам ұрпағы өздерін көп құдайлыштың шырмауынан қалай шығарып алады? – дейді. Тәңірі.

- Мен шебер Құдаймын. Бір іс бастасам, ақырын әуелден көріп, біліп тұрамын. Азардың ұлын сұндеттейсіндер. Бұл оның бір құдайға табынушы екендігінің айғағы болсын. Одан тараған барша үмбет осы сұндетті ұстансын. Сонда олар көп құдайға шоқынып, надандыққа ұрынудан аулақ болады, - дейді [3; 25].

Мұсылманның парызы – баласын сұндетке отырғызу. Осы парызды іске асыратын кез, яғни сұндеттеу кезеңі жаздың қырық күн шілдесі өткеннен кейін тамыз, қыркүйек айларында. Әрине, бұндайда ата-ана баланы қанша жастан сұндеттеу керек, оның пайдасы, баланың психологиялық дайындығы мен маман дәрігерлердің қенесін керек етеді.

Үйлену тойы:

Адам ата мен Хая анатың некесі қылған соң, жұмақта үлкен той болыпты. Жаббар Хақ:

Менің орынбасарым Адам үйленеді. Олардың сән – салтанатын арттырып, жәннәтті әшекейлеп безендіріндер. Құлымның қөңілін шаттық пен қуанышқа бөлеңдер. Оған тарту – таралғы сыйландар, - деп пріштелер мен хор – ғылмандарға әмір етіпти.

Періштелер жұмақты дур. Той – думан Туба ағашының түбінде басталыпты. Бұл тойға Жебірейіл перріште басшылық етіпти. Кей діни аңыздар бойынша, адам ата мен Хая анаға мақтау-мадақ айттылған екен. Екінші бір кітапта Аллаға зікір айтқаны, Мұхаммет пайғамбарға салауат жолдағаны баяндалады. Тойда періштелер Адам мен Хая ағаша құрмет көрсетеді. Сан түрлі тарту – таралғы сыйлайды. Некелерін Ысырапыл мен Мәқаил періштелер қияды. «Неке көкте қыллады» деген тіркес осыдан қалыпты. Кейін Адам ата мен Хая ағаш жерге түскен кезде некесін екінші рет Жебірейіл періште қияды. Мұны жерде қылған неке деп атайды. Жердегі неке сұндет, көктегі неке парыз болыпты. Қазақ арасында «Құдаларды Құдай қосады, жастарды періште қосады» деген нақыл сөз осыдан қалыпты [3; 45].

Некелесу барша адамзат мәдениетіне ортақ дәстүр. Әр ел ғұрпында немесе мәдениеті шегінде некеге тұрады. Біз талдап отырған әдебиет діни мәдениетті көркем тәспірлейді. Соған орай кейбір исламға дейінгі әдет-ғұрып кіріктіріліп кеткен жағдайда діни мәні баса көрсетіледі. Мәселен, құдандалық

қазақтың түркілік дәстүрінен бері жалғасып келе жатқаны анық. Құда түсудің өз қалыптасқан, ерекшеленген мәдениеті бар. Әрине, кейінгі дамуындағы өзгерістер жоққа шығарылмайды.

Бата:

Ыбырайым пайғамбар өте қонақжай адам болыпты. Үйіне келген адамға ас бермей шығармайды екен. Асығыс жолаушының өзіне нан ауыз тигізбей жіберменпі.

Бір күні уахи ала келген Жебірейіл періштенің өзін дастарқанға сүйрейді.

Жебірейіл:

-Асыңа рахмет, уа, Тәңірдің Хәлилі. Мен Алланың уахиін жеткізу үшін ғана келдім, - дейді асығып Ыбырайым:

-Уахиды артынан айта жатарсың. Өүелі адал дастарқаннан дәм тат. Маған серік бол, - дейді. Періште амалсыз көнеді. Дастарқанға ас келсе де, періште табаққа қол созбай отыра береді. Пайғамбар:

-Неге дәм алмайсың? – дейді. Жебірейіл:

-Мен періштемін. Бұл дүниенің тамағын ішпеймін. Себебі, бұл дүниенің өз тәртібі бар. Бес күн жалғада ішкен – жегеннің, көрген қызықтың есеп – қисабы бар. Ертең мақшар алаңында бұл пәннегі ішкен – жегіннің сұрауы болады. Мен соны ойлап, уайымдап отырмын, - дейді.

Ыбырайым езу тартып:

-Сен онда дастарқанға бата беріп, менің отбасыма дұға ет. Астың өтеуі сол болсын, - дейді. Жебірейіл келіседі. Дастарқан басында екеуі рухани сырға толы сұхбат құрады. Періште Ыбырайымның ықылас – пейілін риза болып, астан соң дастарқанға бата жасап, дұға етеді. Жебірейіл кетіп бара жатқанда оны тоқтатып:

-Маған қандай уахи алып келіп едің? Айтпадың ғой, - дейді. Жебірейіл:

-Біздің сұхбатымыз Алланың уахі депті, - депті.

Осыдан бастап астан соң, дастарқанға бата жасап, дұға тілеу деген дәстүр пайда болыпты [2; 124].

Батаның қазір түр-түрі бар. Ол сонымен қатар өзге халықтар мәдениетінде де кездеседі. Кейбір халықтар ас алдында дұға оқиды. Дастарқанға берілетін батаны қазақ «ас қайтару» деп те атайды және бата көбіне поэтикалық құрылымда айтылады. Оның өзі «батаның» қазақтың ерте даму кезеңінен барлығына дәйек болуы.

Қазақ арасында осы дәстүрдің ұрпақ сабактастығында берік орнықканы соншама ел арасында мынадай аңыздар көп тараған. Кейбір әулие қарттар айналасында отырған адамдардың түгел ас ішіп болуын күттетін болған. Тіпті керек десеніз киіз үйдің есігінің алдында жем шұқып отырған торғайлардың да жеп болуын тосып отырған. Рухани сұхбатты уахиға теңегендіктен де әулие адамдар дастарқан басында дүние сөзін сөйлеп, мағынасыз сұхбат құрудан сақтанған.

Қорыта айтқанда, салт – дәстүр – рухани мәдениеттің негізгі аспекті. Ол – ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, көрсетіп тұратын сипаттарының бірі... Оның негізгі бір сипаты – оның тұрақтылығы оңайлықпен

өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің желісі үзілмей, бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

Тағы бір ескеретін нәрсе – қазақ халқының мәдениетінің терең тамырымен байланысты өрбіген салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары кейінгі дамуына сай қайта интерпретацияланатындығы.

Қоғам дамуымен байланысты өзгерістер барша салаларды қамтитындықтан және жігі білінбей тұтастықта өрбейтіндіктен кейін қайсысы қай кезеңде пайда болғанын ажыратада алмауға да әкеледі. Әрине, әрбір қоғамдық сананың жасаушылары да адамдар тобы, соның ішінде идеяларға белсенді адамдарға тәуелді. Орлардың да белгілі шектегі мұдделері мен он/теріс немесе артық-кем тұстары болмақ. Ілгері дамуда кейінгі дамудың озық тұсы шамшырақ болып, тозығы қалдырылып отыруына ықпал ететіндер де ойға жүйрік, озық адамдар легі. Сондықтан әр түрлі рухани құндылықтарды жеткізу мен сақталуына жұмыс жасағанда олардың өз қарекетіне жауапкершілік, адалдағық, ар қагидаттары өлшем болса, ол адастырmas шешім деп бағалаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Керімбай, С. Әлдиден эпосқа дейін / С.Керімбай, Б.Бопайұлы / Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: Орхон, 2015. -3 б.
2. Керімбай, С. / Салт – дәстүр сөйлейді / С.Керімбай, Б.Бопайұлы / Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: Орхон, 2017. -32 б.
3. Малғажұлы, Е. Дін мен дәстүр: I кітап / Е.Малғажұлы. – Алматы: Фибрат, 2013. -25 б.

Сарсенова А.П.¹, Аитова Н.Н.¹

¹*Баишев университет*

ТРАДИЦИЯ И РЕЛИГИЯ: ЛИГВОКУЛЬТУРНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДУХОВНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ

Аннотация

В этой статье преемственность религии и традиций сравнивалась на основе материалов языковых единиц в соответствии с возрастными характеристиками. Лингвокультурная характеристика преемственности религии и традиций.

Ключевые слова: *религия, обычаи, традиции, сознание, мысль, язык, культура.*

Sarsenova A.P.¹, Aitova.N.N.¹
¹Baishev University

TRADITION AND RELIGION: LINGUO-CULTURAL CONTENT OF SPIRITUAL CONTINUITY

Abstract

In this article the continuity of religion and tradition has been compared on the basis of the language units` materials in accordance with the age characteristics. Linguo-cultural characteristic of continuity of religion and traditions is shown.

Keywords: religion, customs, traditions, consciousness, thought, language, culture.

МРНТИ 16.21.21

Султан Ж.И.¹, Атабаева Ж.Б.¹
¹Баишев университеті

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ БЕЙНЕСІ МЕН СИПАТЫ

Аннотация

Бұл мақалада әлемнің тілдік бейнесі әртүрлі мәндік сипаттамасы бар концептілер қарастырылады. «Қазан», «от» концептілерін әртүрлі классификациялар шеңберінде қарастыру мүмкіндігін анықтау үшін концепттің кейбір типтеріне талдау жасалды, сонымен қатар аталған тілдік бірліктердің лингвомәдени бейнесін сипаттадық. Сөздердің сырын біліп, қолданылған жердегі мән-мағынасын ашып түсіндірдік.

Кілт сөздер: лингвомәдениет, этномәдени концептіci, салт-дәстүрлер мен әдем-ғұрыптар, тұрмыстық қажеттілік.

Белгілі бір ұлттың дүниеге көзқарасын, өмір сүру ерекшелігін, талғамтанымын, ұлағат-өнегесін оның рухани мәдениет үлгілерінен - салт-дәстүрлері мен әдем-ғұрыпнан көруге болады. Қазақ халқының дүниеге шыр етіп нәресте болып келгенінен қайтыс болғанға дейін, яғни тал бесіктен жер бесікке дейінгі салт-дәстүрлерінің барлығы рухани мәдениет негіздері болып саналады.

Әлемнің тілдік бейнесі біртекті құрылым емес, ол әртүрлі мәндік сипаттамасы бар концептілерден жинақталған. Концептілердің бәрі де бірнеше тұрдегі шеңберде қарастыруға мүмкіндік береді және концепттің әртүрлі типтерінің барлығын детерминдейді. Зерттеліп отырган «қазан», «от» концептілерін әртүрлі классификациялар шеңберінде қарастыру мүмкіндігін

анықтау үшін концепттің кейбір типтеріне талдау жасап көрейік, сонымен қатар аталған тілдік бірліктердің лингвомәдени бейнесін сипаттауға тырысамыз.

Мәселен, қазақ ұғымында әр отбасының тоқшылығы мен берекесінің белгісі болып қазан алынады. Қазан - әр отбасының күніне үш мезгіл ас пісіріп ішетін ыдысы. Қазанға пісірілген ас дәмді, әрі жұғымды. Сондыктан да болар қазан ұрпақ жалғасуы мен отбасы берекесінің символы болып табылады. Осыған байланысты Н.Үәлиұлы тәмендегідей тұжырымдама жасайды: «Қазан мен қара мылтықтың» қасиетті жетінің қатарында айтылуы тегін емес. Қазанның құлағын қағу, қара қазан, сары бала, қазан төңкерту тәрізді сөз орамдары жайдан-жай айтылмаған. Қазақтың ертегі жырларында алтын қазан іздеу салты бар.

Сөз тыңда, құлақ салып, балам, маған

Астында дарияның алтын қазан,
Әкелсең, сол қазанды ерлік қылып,
Беремін, Күнсұлуды қосып саган.

Академик Ә.Марғұлан бұл сюжетке ерекше назар аудартып, онда терең мазмұн жатқанын тамаша дәлелдеген; «Құламерген» жырында теңіз астынан қазан іздеутайпалар демократиясының бірлігін сипаттайты. Қазан – шаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса ел де құриды. Оның үстіне қазанды қастерлеу – ерте кездегі темірге табынудың бір түрі. Тәуке халқының азызында жолығатын «қара қазан», «қара мылтық» алу – жаудан кек қайтару белгісінің ескі түрі. Тәуке жарғысы бойынша бұрын жауласқанда «шаңырақ», «қазан» сындырып кек алушың орнына, енді оны сындырмай жәбір көрген жаққа сол нәрсelerдің өзін беріп тыныштық жасайды. [1 ,18].

Қазанның осы символдық белгісі туралы этнограф С.Кенжахметұлы былай дейді: «Қазанның басқа да ыдыстарға қарағанда қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны мүлде жоғары. Өйткені ол күнделікті тіршілік құралы. Қазақ дастарханына түсsetін тағамның барлығы да ең алдымен осы қазаннан өтеді. Халық жай ғана «қазан» демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтады. Бұл жерде «қара» сөзі – қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді. Ұлттық әлеуметтік тарихи оқиғаларда да қазаның алатын айрықша орны бар. Қазаның сындыру – отбасын ойрандаудың, қазанды төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі. Жеті жарғыда» өлім жазасына кесілген адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі – қара қазан төлеуі деп аталған. [2 ,128].

Халқымыздың жауынгер ұлы Махамбет елдің қамын ойлап, ел тоқтығымен берекесі үшін құреске шыққанын «қара қазан, сары бала қамы үшін қылыш сермедік», - деп көрсетеді. Қай дәүірде де жауынгер қазақ халқы қазанының қаймағы бұзылмауы үшін жорыққа шығып, ерлік таныта білген. Қазанға байланысты тоқшылықты, берекені білдіретін дәстүрлер де бар. Мысалы, жарыққазан ырымында босанатын әйелдің толғағымен жарыстыра қазанға тамақ қайнатады да, өмірге келер нәресте мен қазанды жарыстырады. Яғни «қара қазан бұрын бола ма, қара қатын бұрын бола ма» деп, сәбидің өмірге тез келуіне тілекші ретінде қазан көтерген, мұндайда ірку, мөлшерлеу, алу деген

болмау керек. Халық түсінігінде қазан береке, тоқшылық белгісі болуымен қатар, қазақы дүниетанымда ғарыш ортасы центрі ретінде де танылған.

Бұған мысал ретінде қазақ хандығының ордасы болып, саналған Түркістанды, Қожахмет Яссайи кесенесін айтуга болады. Бұл кесенеде адам бойында үлкен қазан бар, қазанда қазақ рулатының біріккендік белгісі ретінде ат қылыш байланған, байрақтар қадалған. Сондықтан да киіз үй ортасында орналасқан қазан оң мен сол қызылысқан жерде әлем моделінің көлденең құрылымын жасайды.

Яғни, қазан – өмірдің қайнар көзі, жаратылыс басталуының символы. Қазанның осы текстес ұғымына сай тілдердегі қазанға байланысты тұрақты сөз орамдары, мақал-мәтелдер, оның халық өміріндегі алатын орнын айғақтай түседі. Мысалы: «қазаншының өз еркі, қайдан құлақ шығарса», «бақыр қазан қайнаса, бәріміздің бағымыз», «аздың азаншысы болғанша, көптің қазаншысы бол», «қазаны басқаның қайғысы басқа», «қазансыз алтын ошақтан, қара сулы мосы артық» дегеннің өзі қара қазанның әу бастан-ақ үлкен мәнге, қасиетті, киелі ұғымға ие екенін дәлелдейді деп білеміз.

Қазан деген лингвомәдени бірліктің негізінде мынандай қорытындыға келуге болады; тіл белгілі бір мәдени құнды хабарды жинау мен аяқтау қызметін атқарады. Кей уақытта бұл хабар қазіргі кезеңдегі тілді қолданушы жоқ болуы мүмкін. Өйткені, ол ғасырлар қойнауына тиесілі болып, кілтін тапқандаған ашылады.

Келесі лингвомәдени бірлік От, ошақ сөздеріне назар аударсақ, халық отты өте жоғары бағалады. Оны қасиетті, шарапатты әулие деп ұқты. Алғаш күн күркіреп, наизағай ойнағанда, «сүт көп, көмір аз» деп үйді айнала жүгіріп, ожаумен ұру ырымы да оттың құдіретті күшіне жалбарынудан шыққан болуы керек. Түркі халқында, әсіресе қазақтарда «отқа әулиеше табыну бар», - деп Шоқан Үәлиханов жазып кеткен [3, 208].

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ халқының салт-дәстүрлерін жинақтап, оны баспа бетіне ұсынған ғалымдардың бірі – Мұхтар Қазбеков. Ол өзінің еңбегінде: «Оттың киелі деп санаған қазақ халқы жаңа түсінек жас келінді табалдырықтан оң аяғымен аттата сала «*От-Ана! Май-Ана! Жарылқа!* Жарылқа!» деп отқа май құйғызады. Осы ізгі ниетті ақ тілеудегі *От-Ана* – қазақтардың мифологиялық кейіпкері *Ут бикеш* те, ал *Май-Анамыз – Ұмай Ана*» деген деректі келтіреді. [4, 21]. *Отқа май тамызу дәстүрі* біздің батыс өнір бойынша Маңғыстау облысында әлі күнге дейін сақталған. Беті буркемеленген келін тойшыларды қақ жарып өтіп, жігіт әкесі үйінің табалдырығын оң аяғымен аттайды. От басына жеткенше үш мәрте сәлем беріп, отқа май құяды. Содан кейін барып беташар салты орындалады.

Сондай-ақ ғалым еңбегінен қазақ халқының отты киелі тұтудың мынадай бір үлгісін сөзге арқау етеді: «Қаранғы түсे екі жерге үлкен-үлкен от жағылады. Жас ерекшеліктеріне қарай топ-топ болып осы екі от ортасынан өтіп бара жатып қолдарындағы басына майлы шүберек ораған таяқтарын тұтатады. «*Алас, алас, пәледен қалас!*» деп хормен өлең айттып, айнала төңіректі отпен тазалап шығады, жастар жағы жанған оттан секіреді. Оттың киелі қасиетіне

сенуден пайда болған бұл тазарту (арылу) рәсімі – «аластау» деп аталады [4, 22].

Отпен аластау рәсімі осы күнге дейін жойылмай, әр шаңырақты пәле-жаладан, тіл-көзден тазалау барысында қолданылады. Сонымен қатар, жас нәрестені ең алғаш бесікке саларда да, бесікті отпен аластап, оның жастығының астына оттықты қояды. Бұл да жас нәрестені пәле-жаладан қорғаудың бір түрі.

Қазақ елі барша халықтар сияқты еңсесін сала еңбек ете білетін, талай ұлттар мен жұрттарды озық өнерімен тамсандыратын думаншыл-сауықшыл елдердің бірі ретінде танылады. Қыз бен жігіттің бас қосып отау тігуіне дейін қүйеу баланың ресми түрде қалындығымен кездесуге баруда ұйымдастырылатын ұрын той кезінде «қызың қашар» өткізіледі. Қүйеу бала қалындығымен кездескенше түрлі ырымдарды орындалап, кәде үлестіреді. От орнына жеткенше қүйеу жігіт аруақтарға, отағасы мен қыз шешесіне арнап үш рет иіліп, тәжім етеді. Сол сэтте ауылдың үлкен апасы оған отқа бір қасық май құйғызады. Лап ете түскен от қызуына алақандарын тосып, «*Киіз үйдің иесі, Ұмай ана риза болсын*», «*Оттай опалы бол*» деп, алдымен маңдайына, одан соң төстеріне тигізу ырымын істейді. [4,62].

Жүкті әйелдің босануына үш ай қалғанда (бұл кезді қазақ халқы «ұзын толғақ» деп атаған) көргені көп аналар «бөпен айдай сұлу болсын» деп, айлы түнде келінін көлге шомылдырса, ай сұлу болғанымен қызуы жоқ, сондықтан шомылған көлдің жағасынан шөп жұлып әкеліп, үйіндегі жанған ошаққа тастайды. Тіліміздегі «*Айдай сұлу, оттай жылы болсын!*» деген тілеу осы ырымға байланысты қалыптасса керек [4, 82].

Қазақ халқы дүниеге келген баланың түскен кіндігіне де ерекше мән берген. Ер баланың кіндігін ырымдап «үй күшік болмасын» деп қырдан асырып лақтырып жіберсе, қыз баланың кіндігін «үйдің құты болсын» деген оймен *от басы, ошақ түбіне* көмген екен [4, 90].

Қазақтардың астрономиялық түсінігі бойынша, жаңа жылдың (Ұлыстың ұлы күні – Наурыз айы) бірінші күнінде аспандағы Күн егер жанған оттай қызырып, қан қызыл болып шықса немесе күн түсі сары қызыл тартып ыстық леп бірден бетке ұрып, шақырайып шықса, ол жылы өрт көп болады немесе шалғынды далада жиі-жиі өрт шығады деп болжаған [4, 23].

Бұрынғы ата-бабаларымыз бәле-жала оттан қашады деген діни нағым-сенімде болса, бір-біріне деген ізгі ниетін «*от басы, ошақ қасың аман болсын*», «*жасақкан отың сөнбесін*» дегендегі игі тілектермен жеткізген. Сондай-ақ тұңғыш, ең алғашқы бала, келінін «*отымның алды, суымның тұннығы*» десе, күш-қуат, қажыр-қайрат, жігерлі ер жігіттерді «*жүрегінде оты бар*» дескен.

«*Қазақ тілінің сөздігінде*»: «*От*» концептісінің екі түрлі негізгі мағынасы ашылған. Біріншісі, *от* – қызуы аса күшті алаулаған жалын. Ауыспалы мағынада күш-қуат, қажыр-қайрат, жігер. *От киіз* – киіз үйдің төрінен от басына дейін жететін астыңғы беті қара жүннен, үстіне өрнек салған сырмак, әшекейлі текемет. *От ала келгендей* – өте асығыс жүрген адамға айтылады. *От алғалы тұр* – бәле іздеуге, бұлдіруге дайын тұр. *От алып ораққа түсті* – ештеңеден тайынбады. *От ауызды [от ауызды, орақ тісті]* – өткір тілді,

ділмар, шешен. *От басы* [*от басы, ошақ қасы*] – үй іші, бала-шага. *От басында отыр* – үйкүшік болып, күйбің шаруамен айналысты. *От басынан өрт шықсын!* [*қарғ.*] – үй ішінің астан-кестеңі шықсын, ойран болсын! *От берді* [*қойды, салды*] – желіктірді, өшіктірді. *От бол жанды* [*куйді*] – қатты күйінді, күйзелді. *От жасып, күл шыгарды* – үй-ішінің күйкі жұмысымен айналысты. *От жүрек* – еш нәрседен қорықпайтын батыл, қайсар. *От кешіп, мұз төсенді* – өмірдің азы-тұщысын көп көрді, азап шекті. *От көзді* – жанары өткір, айбатты. *Отқа итерді* – пәлеге айдалап салды. *Отқа күйіп, суга батпайтын* [*отқа салса жанбайды, суга салса батпайды*] – жаны сірі, мықты. *Отқа май қүйді* – даудамайды өршітті, жел берді. *Отқа оралып, суга сүрінбе!* – пәле-жаладан аулақ бол! *Отқа салды* – азап тартқызды, қинады. *Отқа табынды* – отты пір тұтып, соған сыйынды. *Отқа түсті* – біреу үшін жанын пида етті. *Оттен ойнады* – пәлеге ұрынды, соқтықты. *Отқа салды* [*тастады*] *тұтатты* [*урледі, жақты*] – араларына жік салды, араздық тудырды. *Отымен* [*оттен*] *кіріп, кулімен* [*кулмен*] *шиқты* – есікте жүрді, күң болды. *Отымның алды, суымның тұнығы* – тұңғыш, ел алғашқы бала, келін. *Оты өшпеді* – шаңырағы иесіз қалмады, аты ұмытылмады.

Екіншісі, *от* – малға азық боларлық шөп. *Отқа қойды* – малды шөпке жіберді. *Оттан қалды* – шөп жей алмады, жайылмады. *Оты қанды* – тойынды. *Оты қашты* – жердің шөбі таусылды. *Отын оттан, сувин ішті* – біреудің жерін мекендейді [5, 501].

Ата-бабаларымыздың тыныс-тіршілігі төрт түлік малмен байланысты болғандықтан «*от*» лингвомәдени бірліктек қана «*қызыу қүшті алаулаған жалын*» деген мағынамен шектеліп, адамға ғана қатысты айттылмайды. Оған қоса, малға азық боларлық шөпті де *от* деп ататынын жоғарыда көрсетілген сөздіктен көріп отырмыз. «*Ақтылы қой, алалы жылқы*» үшін халқымыз қайырымсыз шөлді де, аскар-асқар тауды да, ойда жатқан құм мен сорды да рет-ретімен игере білген. Даламыз қанша кең болғанымен, пайдасыз бос жатқан жер болмаған. Отына (шөбіне) қарай төрт түлікке лайықтап та түр-түрге бөліп пайдаланған. Мәселен: *ақ от, боз от, жасық от, көк от, қара от, құм оты, киік оты, қыр оты, торғай оты, марал оты, т.б.* көптеген түрлері бар. [6, 189-191]

Халықтық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар қоғамның рухани, мәдени және адамгершілік дүниесіндегі қымбат қазыналардың бірі. Онда халықтың санғасырлық өмір тәжірибесі мен зердесі, адамзаттың жүріп өткен даму жолындағы күресі, женісі, ізденісі, танымы мен түсініктері жинақталған. Адам баласы шыр етіп жерге түскеннен дүниеден өткенге дейінгі уақыт аралығында үнемі салт-дәстүрлердің аясында болса, біз бұл орайда от концептісіне қатысты салт-жоралғылардың этномәдени сипатын ашуға тырыстық.

От – киелі. От – қасиетті. Сондықтан да «*от*» ұғымы қазақ ұлты үшін жәй ғана тұрмыстық қажеттілік емес, сонымен бірге, этномәдени концепт деген тұжырым жасаймыз. Сөздердің сырын біліп, қолданылған жердегі мән-мағынасын түсіну, олардың түп-төркінін танып білу, қазақ тілінің сөз сырына

үнілу өсіреке қазіргі уақытта қазақ тілінің дәрежесін арттыру мақсатында жүзеге асырылып жатқан жұмыстардың бір тамшысындей болса да, өзіндік қосқан үлесіміз, рухани парызымыз деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. –Алматы: Жазушы 1985, –368 б
2. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. Алматы, 1997,128 б..
3. Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. Алматы,1997, 167 с.
4. Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер (Құрастырған М.Қазбеков) Алматы: Қазақстан, 1991 – 256
5. Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
6. Коңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 бет.
7. Маслова В.В. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд. стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.

Султан Ж.И.¹, Атабаева Ж.Б.¹
¹Баишев Университет

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ОБРАЗ И ХАРАКТЕР ЯЗЫКОВЫХ СОЮЗОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются понятия языкового образа мира, которые имеют разные характеристики. Чтобы определить концепции слов «Казан», «пламя» проводили разбор а также описали лингвокультурный образ и характер языковых союзов. Мы разъяснили и объяснили значение слов.

Ключевые слова: *лингвокультурный образ, этнокультурное понятие, традиции и обычаи, бытовая необходимость.*

Sultan Zh.I¹, Atabayeva Zh.B.¹
¹Baishev University

LINGUISTIC AND CULTURAL IMAGE AND THE NATURE OF LANGUAGE UNIONS

Annotation

This article discusses the concepts of the linguistic image of the world, which have different characteristics. To define the concept of the words "Kazan", "ot" conducted analysis and described the linguocultural image and nature of the linguistic unions. We explained and explained the meaning of the words.

Key words: *linguistic and cultural image, ethnic and cultural concept, traditions and customs, a household necessity.*

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

МРНТИ 82.13.37

Балгинова К.М.¹, Кекильбаева Д.И.¹

¹*Баишев университет*

**АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АКТЮБИНСКОЙ
ОБЛАСТИ**

Аннотация

Статья посвящена исследованию экономического развития Актюбинской области. Проведен анализ динамики ВРП области, в том числе в разрезе отраслей за 2013-2017 годы, определен вклад административных территорий в ВРП области, исследована динамика объема инвестиций в основной капитал Актюбинской области в 2017 году.

Ключевые слова: социально-экономическая политика, мониторинг, население, валовой региональный продукт, выпуск продукции, регион.

Современная социально-экономическая политика Республики Казахстан, характеризующаяся интенсивным развитием экономики расширением, требует организации эффективного управления регионами, основанной на мониторинге, оценке и прогнозировании. Мониторинг является своеобразным инструментом, с помощью которого выявлять приоритетные направления развития экономики, выявлять резервы устойчивого и сбалансированного развития региона.

Как инструмент диагностики и оценки мониторинг должен максимально удовлетворять потребности органов государственного управления в информации о протекающих в регионе социально-экономических процессах. С другой стороны, для обеспечения максимально достоверных результатов мониторинг органы государственной власти региона должны решить такие проблемы как:

- высокоэффективное налаживание сбора информации, вследствие большого количества характеризующих социально-экономическое состояние региона показателей;
- полная и объективная оценка протекающих в регионе процессов, явлений и изменений;
- прогнозирование возможных вариантов развития экономики региона;
- выявление положительных и отрицательных факторов, влияющих на социально-экономическое развитие региона и своевременная разработка мероприятий, направленных на нивелирование негативных и усиление позитивных факторов [1,2].

Одним из путей решения вышеперечисленных проблем является организация мониторинга и прогнозирования развития социальных и экономических процессов, протекающих в регионе.

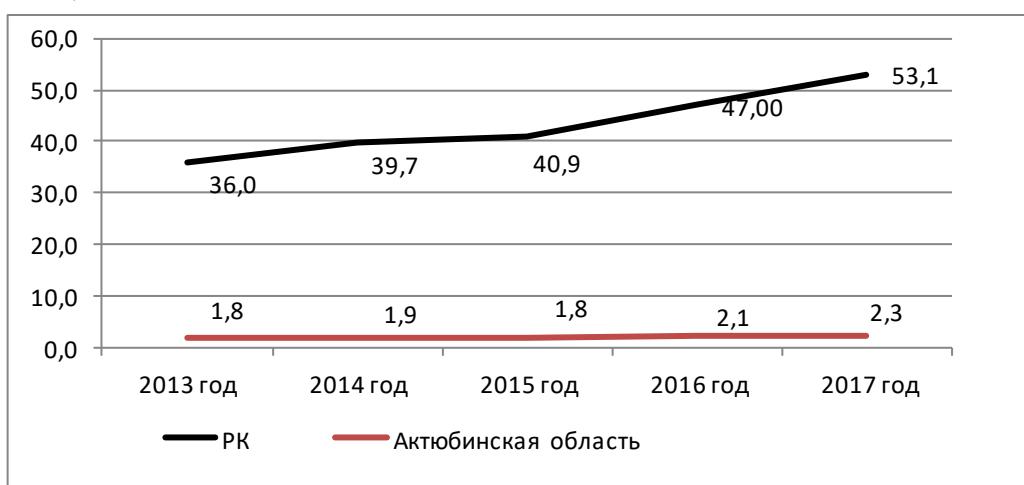
Рассмотрим социально-экономические показатели Актюбинской области как одного из крупных регионов Республики Казахстан

Актюбинская область расположена в северо-западной части страны, площадь области составляет 300,6 тыс. км или около 11% территории страны, занимая второе место после Карагандинской области. Область имеет общие границы с шестью областями Казахстана и двумя странами СНГ-Россией и Узбекистаном. Помимо этого, область связана территориально со всеми, кроме восточного, регионами Республики.

Население области на 01 января 2018 года составляет 857,7 тысяч человек, которые проживают в 12 районах, 8 городах, двух поселковых округах и 372 населенных пунктах [3].

Социально-экономическое развитие Актюбинской области в настоящее время осуществляется в соответствии с Программой развития территории Актюбинской области на 2016-2020 гг. [4].

Несмотря на то, что область является одним из доноров республиканского бюджета, доля валового регионального продукта области в ВВП Республики Казахстан составляет по данным Комитета по статистике МНЭ РК от 4,3 % до 5,0%. Как видим, объем ВРП возрос за анализируемый период на 0,4 трлн.тенге, однако в объеме ВВП доля ВРП области сократилась на 0,7% (рисунок 1).

Примечание- источник: Комитет по статистике министерства национальной экономики РК

Рисунок 1. Динамика ВРП Актюбинской области, трлн.тенге

Объем валового продукта, произведенного в регионе, составил в 2017 году – 2,26 трлн тенге или, если сравнить с показателем пятилетней давности, в 2013 г. его величина составила 1,84 трлн тенге. То есть за пять лет данный показатель возрос на 22,8% (таблица 1).

Анализ структуры валового регионального продукта за 2017 год показывает, что наибольший удельный вес занимает производство промышленной продукции - 1597086,0 млн тенге (43%), транспорт и связь - 295900,7 млн тенге (13,1 %), продукция сельского хозяйства - 200631,3 млн тенге (8,9 %), строительство – 157313,0 млн тенге (7,0%), прочие услуги - 12490,2 млн тенге (0,7 %).

Таблица 1. Динамика валового регионального продукта Актюбинской области, млн. тенге

Показатель	2013 г.	2014г.	2015г.	2016 г.	2017г.	2017 г. в % к 2013 г.
Всего	1843922,7	1926239,6	1769175,2	2071115,8	2263421,2	122,8
Промышленность	1285682,0	1243377,0	1014433,0	1291055,0	1597086,0	124,2
Сельское хозяйство	151026,50	157258,0	165244,3	183965,3	200631,3	132,8
Строительство	186168,0	206837,0	124708,0	137049,0	157313,0	84,5
Транспорт и связь	202235,7	227605,9	243538,5	280535,0	295900,7	146,3
Прочие услуги	18810,5	91161,7	221251,4	178511,5	12490,2	66,4

Примечание. Составлено по данным сайта www.stat.gov.kz

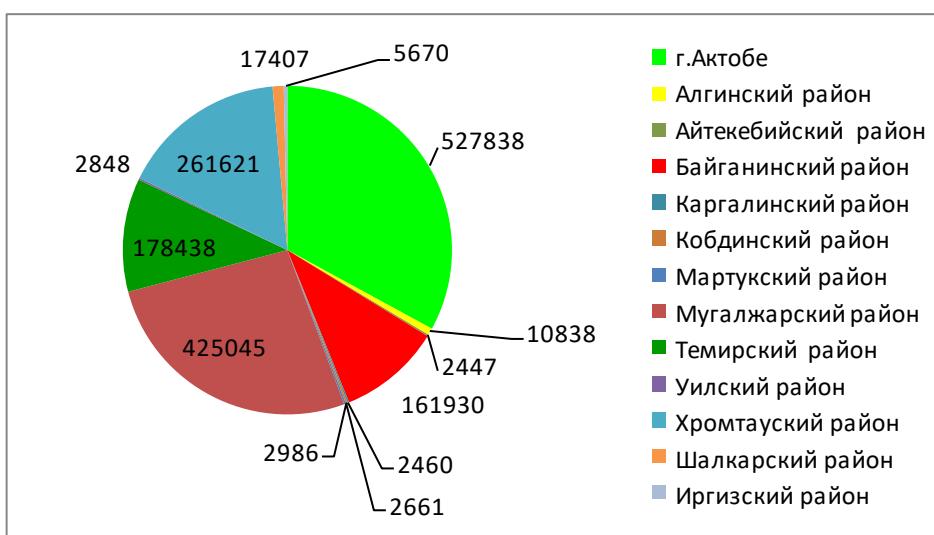
Проведенный нами анализ позволил установить, что рост промышленной продукции достигнут за счет хозяйственной деятельности предприятий горнодобывающей промышленности и разработки карьеров (их доля в объеме промышленной продукции за эти годы колеблется в пределах от 76,6% в 2013 году до 59,7% в 2017 году) и роста показателей предприятий обрабатывающей промышленности. Можно заметить, что за исследуемый период доля обрабатывающей промышленности в общем объеме возросла в 2 раза с 17,7 % до 33,3% (таблица 2).

Таблица 2. Доля отраслей промышленности Актюбинской области в объеме производства промышленной продукции за 2013-2017 годы, %

Наименование отраслей промышленности	Удельный вес отраслей промышленности				
	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	76,6	72,1	64,9	63,7	59,7
Обрабатывающая	17,7	20,8	26,1	28,5	33,3

промышленность					
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	4,7	6,1	8,2	7,1	6,2
Водоснабжение; канализационная система, контроль над сбором и распределением отходов	1,0	1,0	0,9	0,7	0,8
Примечание. Составлено по данным сайта www.stat.gov.kz					

Анализ вклада административных территорий в ВРП области за 2017 год показал, что наибольший вклад в ВРП приходится на областной центр – 527,8 трлн.тенге или 33% объема выпущенной промышленной продукции (рисунок 2)

Примечание- источник: Комитет по статистике министерства национальной экономики РК

Рисунок 2. Выпуск промышленной продукции в Актюбинской области за 2017 год

Как видно по данным рисунка 2, наибольший вклад в выпуск промышленной продукции внесли Мугалжарский (425,0 трлн.тенге или 26,6%), Хромтауский (261,2 трлн.тенге или 16,3%), Темирский (178,4 трлн.тенге или 11,2%), Байганинский (161,9 трлн.тенге или 10%) районы. В совокупности на их долю приходится 64,1 % всей произведенной в 2017 году промышленной продукции. Отметим, что в перечисленных районах(кроме Хромтауского) осуществляется добыча углеводородного сырья, в Хромтауском районе осуществляется добыча хромовой руды и других видов металлических руд [5].

Анализ данных Комитета по статистике министерства национальной экономики Республики Казахстан показывает, что в сфере обрабатывающей промышленности наибольший удельный вес приходится на металлургическую промышленность, следует отметить, что доля металлургической

промышленности ежегодно возрастает (с 31% в 2013 году до 56% - в 2017 г.), при этом незначительно снизилась доля произведенной прочей неметаллической минеральной продукции (с 11% до 4%), готовых металлических изделий, кроме машин и оборудования (с 3% до 1% в объеме обрабатывающей промышленности), на 56% сократилось производство мебели (таблица 3).

Рост объемов производства в обрабатывающей промышленности также связан с ростом таких видов обрабатывающей промышленности как пищевая промышленность – на 45,7%, легкая промышленность – на 77,3%, химическая промышленность – на 78% за пять лет. Однако, как было отмечено выше, в структуре обрабатывающей промышленности наблюдается тенденция роста только металлургической промышленности, доля остальных видов промышленности имеет тенденцию к снижению.

Одним из факторов, способствующих развитию регионов, является инвестиционная привлекательность. Росту инвестиционной привлекательности способствуют благоприятные экономические, трудовые, финансовые, производственные и другие факторы, которые в свою очередь оказывают влияние на сложившееся в регионах неравномерное распределение инвестиций.

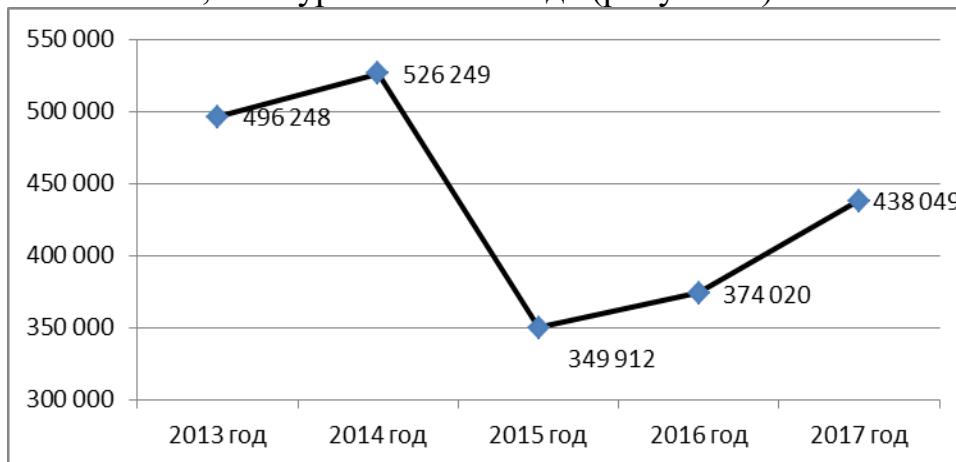
Таблица 3. Динамика объемов обрабатывающей промышленности Актюбинской области

Показатель	2013	2014	2015	2016	2017	2017г. в % к 2013г.
Обрабатывающая промышленность всего, млн. тенге в том числе:	228 030	258 758	264 391	367 511	531 508	233,1
- производство продуктов питания	37 335	35 617	39 942	47 916	54 387	145,7
- производство напитков	8 513	9 439	8 831	7 787	8 645	101,6
- легкая промышленность	705	659	567	738	1 250	177,3
- производство деревянных и пробковых изделий, кроме мебели; производство изделий из соломки и материалов для плетения	356	244	271	234	410	115,2
- производство продуктов химической промышленности	27 439	29 974	28 291	40 469	48 844	178,0
- производство прочей неметаллической минеральной продукции	25 129	26 350	22 174	22 282	23 839	94,9
- металлургическая промышленность,	71 034	80 268	106 536	170 514	295 989	416,7

- производство готовых металлических изделий, кроме машин и оборудования	6 107	7 859	6 863	6 754	6 017	98,5
- производство компьютеров, электронной и оптической продукции	1 659	1 269	593	1 090	1 330	80,2
- производство машин и оборудования, не включенных в другие категории	5 764	5 956	5 584	4 704	6 184	107,3
- производство автотранспортных средств, трейлеров и полуприцепов	1	-	61	116	217	в 217 раз
- производство мебели	1 442	1 245	1 462	1 771	636	44,1

Примечание. Составлено по данным сайта www.stat.gov.kz

Объем инвестиций в основной капитал области за 2013-2017 годы варьировался между 349,9 млрд. тенге в 2015 году и 526,2 млрд.тенге в 2014 году, в 2017 году объем инвестиций в основной капитал составил 438,0 млрд.тенге или 88,2% к уровню 2013 года (рисунок 3).

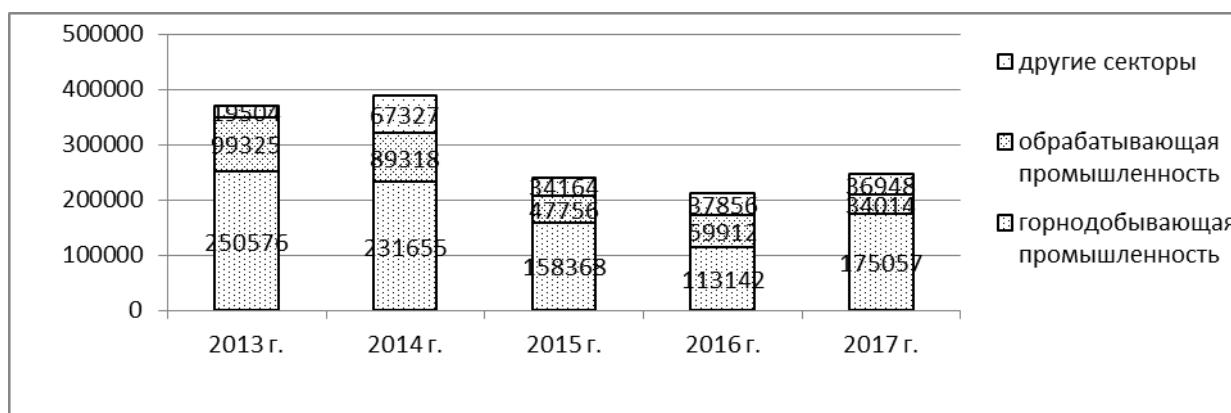

Примечание- источник: Комитет по статистике министерства национальной экономики РК

Рисунок 3. Объем инвестиций в основной капитал Актюбинской области, млрд.тенге

Привлеченные в область инвестиции в основной капитал направлены в следующие отрасли промышленности (рисунок 4). Наибольший объем инвестиций за анализируемый период направлен в горнодобывающую промышленность, их доля в объеме инвестиций варьируется от 53,6% в 2016 году до 71,2% в 2017 году. Доля инвестиций, направленных в обрабатывающую промышленность варьируется от 13,8% в 2017 году, до 28,4 в 2016 году. В другие секторы экономики в разные годы было направлено от 5,3% до 17,9%

инвестиций. Результаты данных таблиц 2 и рисунка 7 показывают, что несмотря на уменьшение доли горнодобывающей промышленности и увеличения доли обрабатывающей промышленности в ВРП региона, основной объем инвестиций показывают, горнодобывающая промышленность все так же остается привлекательной для осуществления инвестиций.

Примечание- источник: Комитет по статистике министерства национальной экономики РК

Рисунок 4. Инвестиции в основной капитал по направлениям использования

В разрезе административных территорий области лидирующее положение по притоку инвестиций занимает областной центр, а также Мугалжарский, Байганинский, Шалкарский, Хромтауский районы. Снижение притока инвестиций наблюдается в Айтекебийском и Уилском районах.

Подводя итоги проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

1. Результаты анализа показали, что область имеет положительную динамику валового регионального продукта, однако в структуре ВВР страны ее доля остается небольшой. Основной объем промышленной продукции производится в районах, где осуществляется добыча углеводородного и минерального сырья. Соответственно инвестиции направляются в ресурсодобывающие районы (Мугалжарский, Хромтауский, Байганинский, Темирский районы).

2. Территориально-пространственное развитие области так же характеризуется сырьевой направленностью промышленности. В свою очередь такая ситуация приводит к антропогенной и экологической нагрузке на окружающую среду.

3. Учитывая, что запасы углеводородного сырья, составляющего основу экспорта как Актюбинской области так и Казахстана в целом, не бесконечны, а в экономически развитых странах уделяется большое внимание поискам альтернативных источников энергии, нашей стране для повышения конкурентоспособности на мировом рынке следует активно развивать высокотехнологичные и наукоемкие отрасли и выстраивать эффективную инновационную систему.

Список использованной литературы

1. Рычихина, Э.Н. Роль мониторинга в формировании перспективного плана социально-экономического развития муниципального образования // Региональная экономика и управление. – 2010. - № 12. – С. 19.
2. Курдюков С.И. Мониторинг экономического развития региона// Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2013.-№12.
3. Социально-экономический паспорт Актюбинской области// Департамент статистики Актюбинской области. - Актобе. – 2018.
4. Программа развития территории Актюбинской области на 2016-2020 годы.
5. [www//stat.gov.kz](http://stat.gov.kz).
6. <http://aktobe.gov.kz/ru>

Балгинова К.М.¹, Кекильбаева Д.И.¹
¹*Баишев университет*

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫН ТАЛДАУ

Аннотация

Мақалада Ақтөбе облысының экономикалық дамуының зерттеу нәтижелері көрсетілген. Облыстың 2013-2017 жылдар аралығындағы жалпы өнірлік өнімнің талдауы өткізіліп, аудандардың облыс ЖӘӨ-ге үлесі көрсетілген, негізгі капиталға инвестиция көлемі зерттелген.

Ключевые слова: әлеуметтік-экономикалық саясат, мониторинг, халық, жалпы өнірлік өнім, шығарылатын өнім, регион.

Balginova K.M.¹, Kekilbaeva D.I.¹
¹*Baishev University*

ANALYSIS OF THE AKTOBE REGION'S ECONOMIC DEVELOPMENT

Annotation

The article is describe of Aktobe region's economic development. The analysis of the dynamics of the region's GRP, including by industry for 2013-2017, carried out, determined contribution of administrative territories to the region's GRP, and investigated the dynamics of investment in fixed capital of Aktobe region in 2017.

Key words: social-economic policy, monitoring, population, Gross Regional Product, production, region.

МРНТИ 11.15.24

Калмагамбетова С.Р.¹
¹Баишев университет

**ҚАЛЫПТАСҚАН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА САЯСИ
БАҒЫТТАРЫ-ТИІМДІ ӨРКЕНДЕУ МЕН ӨРЛЕУДІҢ БАСТЫ
ШАРТЫ**

Аннотация

Бұл мақалада егемен елдің экономикасы серпінді дамып келе жатқан өлемдегі ең бір қауіпсіз, тұрақты, орнықты мемлекетке айналуына бағытталған жыл сайынғы Елбасы Жолдаулары қарастырылады. Қазақстан өз тәуелсіздігін алған күннен бастап, мемлекет саясатының негізгі басымдығы ретінде азаматтардың әл-ауқатын жақсарту көзделген.

Кілт сөздер: стратегия, патриотизм, саясат, экономика, бизнес.

«Қазақстан егеменді ел ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы» бағдарламасында Назарбаев Н.Ә. экономика саласындағы, яғни қоғамдық өмірдің шешуші саласындағы стратегиясы үш кезең ішінде нарықтық жүйеге өтуді жалғастыру болатынын атап көрсетті:

– I кезең (1992-1995 жылдарды) макроэкономикалық тұрақтандырудың екі негізгі процестерін қамтиды: меншіктің едәуір бөлігін жекешелендіру және тұтыну нарығын тауарлармен толтыру;

– II кезең (1996-2005 жылдар) экономиканың шикізат базасын өзгертуге қадам басу үшін, телекоммуникация мен транспорт жүйелерін жеделдете дамыту, сонымен бірге дамыған тауар және валюта нарықтары, капитал, жұмыс қүші, бағалы қағаздар мен интеллектуальды меншік нарықтарын қалыптастыру үшін қажет;

– III кезең (2006-2012 жылдар) экономиканың ашық типін жедел қарқынмен дамыту, осының негізінде өтпелі кезеңде стратегиялық мақсаттарға жету және Қазақстанның өлемдік индустріалды елдер қатарына кіруі мен өлемдік саудада позициясының нығайуымен сипатталады.

1997 жылдың қараша айындағы Елбасының Қазақстан халқына жолдауында өтпелі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық дамудың қортындысы шығарылды, тежеуші факторлары айқындалып, 2030 жылға дейін жүзеге асыруға көзделген жеті ұзақ мерзімді мақсаттар мен олардың мерзімдері көрсетілді.

Қойылған мақсаттарды жүзеге асыру мына үш кезеңде болуы қажет:

- 1998 – 2000 жылдар;
- 2001 – 2010 жылдар;
- 2011 – 2030 жылдар.

Ұзақ мерзімді басымдылықта Қазақстан Республикасы Президенті: «Қазақстан Конституциясына сәйкес біз әлеуметтік-нарықтық экономика

құрудамыз» деп тағы да атап көрсетті. Қабылданатын зандар мен шешімдер біздің стратегиямыздың жүйесінде болуы керек.

Тәуелсіз Қазақстанның саяси тарихында «Қазақстан-2030» Стратегиясының ел дамуындағы маңызы жоғары болды. Елбасы 1997 жылғы қазанда «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын ұсынды [1].

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауы – еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі маңызды тарихи оқиға. Тәуелсіз Қазақстанның саяси тарихында «Қазақстан-2030» Стратегиясының ел дамуындағы маңызы жоғары болды. Елбасы 1997 жылғы қазанда «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын ұсынды. Бұл құжат егемен елдің экономикасы серпінді дамып келе жатқан әлемдегі ең бір қауіпсіз, тұрақты, экологиялық орнықты мемлекетке айналуына бағытталған ұзақ мерзімді даму жолын белгілеп берді.

Жоғарыдағы Стратегияны іске асырудың алғашқы ұзақ мерзімді кезеңі ел Президентінің 2001 жылғы желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары болды.

«Қазақстан-2030» Стратегиясының келесі кезеңі – Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары болып табылады. Сондықтан өркендеу мен өрлеу стратегиялары саналатын бұл құжаттардың құндылығы тарихи сыннан өтіп жатқандығы анық. Ал Елбасы сарабдал саясатындағы тұрақтылық, бейбітшілік және келісім Қазақстанның жаңа мүмкіндіктерінің кепілі болып қала бермек. Еліміздің әлеуметтік-саяси өмірі мен жағдайын сипаттайтын әр Жолдаудың өзіндік салмақты жүргі бар.

«Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» Жолдауынан бастау алған құжаттарда еліміздің стратегиялық дамуындағы міндеттер көрсетіледі. Ал міндеттердің орындалуы өз кезегінде Елбасының жыл сайынғы Жолдауларымен айқындалады. «Қазақстан-2030» Стратегиясына негізгі қорытындылар жасалған «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауда негізгі міндеттердің орындалуы және қалғандарының орындалу үстінде екендігі тұжырымдалды.

2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру басты мақсатын орындаудағы жаңа саяси бағыттардың міндеттері айқындала түсті.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алған күннен бастап мемлекет саясатының негізгі басымдығы ретінде азаматтар әл-ауқатын жақсартуды көзdedі. Заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары саналатын білім және кәсіби машиқ бағыттары да Елбасы назарынан тыс қалмады. Еліміздің білім беру саласындағы басымдықтары төмендегідей болып белгіленді:

- бүкіл әлемдегі секілді Қазақстанның мектепке дейінгі білім берудің жаңа әдістеріне көшуі қажеттігі;
- халықаралық ұлттық инженерлік білім берудің және заманауи техникалық мамандықтар жүйесін дамытуды қамтамасыз ету;
- жеке бизнестің, үкіметтік емес және қайырымдылық үйымдарының, жеке адамдардың әлеуметтік жауапкершілігінің білім беру саласында айрықша көрінүі;
- оқыту әдістемелерін жаңғырту және өндірлік мектеп орталықтарын құра отырып, білім берудің онлайн-жүйелерін белсене дамыту қажеттігі.

Жаңа патриотизмді қалыптастырудың мәдениет пен дәстүрлер іргетасын бекіту заңдылықтары, ұлттық интеллигенцияның қоғамдағы рөлі, XXI ғасырдағы Қазақстандағы дін төңірегіндегі тұжырымдар айқындалды. Жолдау аясында Мемлекет басшысы болашақтың Қазақстаны төмендегідей болатынына сенімді: «Мен 2050 жылғы қазақстандықтар – үш тілде сөйлейтін білімді, еркін адамдардың қоғамы екеніне толық сенімдімін. Олар – әлемнің азаматтары. Олар саяхаттап жүреді. Олар жаңа білім менгеруге құштар. Олар енбексүйгіш. Олар – өз елінің патриоттары». Мемлекет басшысының Жолдауда ұсынған тапсырмаларын жүйелі және өз мерзімінде орындау Қазақстандағы жаңа саяси бағыттардың іргетасы саналады. Сондықтан «Қазақстан-2050» Стратегиясы Отанымыздың жаңа ұлы жетістіктері мен табыстарын жалғастыруды тиімді өркендеудің туралы әрі берік бағыттаушысы болмақ.

Мемлекет басшысының 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан халқына арнаған «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауында әлеуметтік жауапкершілікті барлық деңгейде арттыру қажеттігі аталып көрсетілді. Өйткені, «әлеуметтік жауапкершілігі бар мемлекет адамның даңғазалық ниеттілігін және қол жайып қарап отыратын көңілі мен таптаурындық мінезіне жол бермейді» [2].

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономика саясатының осы бағыттарына кеңінен тоқталайық

Президент әлеуметтік ахуалды жақсарту деп — ең маңызды мәселе халықты жұмыспен қамту мәселесі екенін атап көрсетті. Үкімет қазіргі кезде жұмыссыздықпен және кедейлікпен күрес туралы бағдарламаны дайындауда.

Жұмыспен қамту мәселесін шешуде шағын кәспкерлікке маңызды рөл берілді. **Аталған бағдарламада шағын және орта бизнесі одан әрі дамыту,** олардың өкілдері Қазақстан шикізатын өндеуді кеңейтуге, негізделген өндірістерді құруға және дамытуға ат салысуы қажеттілігі көзделеді. Осы жұмыстың негізгісі-бәсекеге қабілетті баға мен технологиялық сапаны қамтамасыз ету.

«Қазақстан – 2050» Жаңа Стратегиясы – ол бір жағынан «Қазақстан – 2030» Стратегиясы шеңберінде өткізілген реформалар курсарының жалғасуы болып табылса, екінші жағынан – бәсекелестіктің жаңа межелеріне арналған Қазақстан дамуының басты бағыттары анықталған дербес құжат болып табылады [3]. Үл құжатта КР Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанды

экономикалық, саясаттық және әлеуметтік дамудың жаңа деңгейіне әкелетін жеті стратегиялық басымдылықты анықтады.

1. Жаңа бағыттың экономикалық саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу принципіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм.

2. Кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау – ұлттық экономиканың жетекші күші. Осы стратегиялық бағытты шешу аясында Н.Ә. Назарбаев елімізде бизнесті дамытудың аса мол мүмкіндіктері бар екенін атап өтті. Осыған орай, кәсіпкерлікті қолдаудың тетіктері жетілдірілді, бизнестің өсуіне кедергі жасайтын қателіктер жойылды. Сол себептен отандық кәсіпкерлік жаңа экономикалық бағыттың қозғайтын күші болу керек, ал экономикадағы кіші және ірі бизнестің үлесі 2030 жылға дейін кем дегенде екі есеге өсуі керек.

3. Әлеуметтік саясаттың жаңа қағидаттары – әлеуметтік кепілдемелер мен жеке жауапкершілік.

4. Білім және кәсіби біліктілік – қазіргі білім жүйесінің, кадрлерді даярлау мен қайта даярлаудың кілтті бағыттары. Осы стратегиялық мақсатқа жету үшін, Н.Ә. Назарбаев атап өткендей, біз дамыған, бәсекеге қабілетті, жоғары білімді ел болуымыз қажет, атап айтқанда қол жетімді және сапалы білім беруді, интеллектуалды мектептер мен дүниежүзілік деңгейдегі кәсіби-техникалық колледждердің дамуына көп көңіл бөлөуіміз керек. Осының барлығы біздің жастарымызды жоғары білімді және бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді.

5. Мемлекеттіліктің одан әрі дамуы және қазақстандық демократияның дамуы. Елбасының ойынша, бұл стратегиялық мақсаттың шешімі іс-шара кешенімен шартталады, оның ішінде:

- мемлекеттік жоспарлау мен болжамдау жүйесін одан әрі жетілдіру, жоспарлар мен бағдарламалар әзірлеуде мемлекеттік органдардың жауапкершілігін күшету;
- басқарудың сауатты ортақтандырылуы, орталықтан үкіметтің аймақтық органдарына шешім қабылдау үшін қажетті ресурстар мен құқықтың берілуі;
- кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру.

6. Дәйекті және жорамалды сыртқы саясат – ұлттық мұдделерді өрлету және аймақтық пен жаһандық қауіпсіздікті нығайту.

Қазақстанның ұлттық мұдделерін өрлету үшін республика көп бағытты сыртқы саясатты жүзеге асыру керек, ол келесі қағидаттарды есептеу негізінде іске асусы тиіс.

7. Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көп ұлтты және көп конфессиялық қоғамның жетістік негізі. Бұл стратегиялық басымдылықтың жүзеге асусы қоғамдық келісімінің сақталуы мен нығаюынан тұрады.

Елбасының жыл сайынғы Жолдаулары тәуелсіз Қазақстан тарихындағы елеулі оқиғалар. Өйткені ондағы қойылатын міндеттер мен жасалынатын пайымдаулар мен тұжырымдамалар әрбір жыл сайын бір-бірімен жалғастық тауып, мемлекеттің тұтастай дамуын жаңаша деңгейге көтеруді айқындастырын, нақты дәлелді көрсеткіштерге негізделген стратегиялық бағыттар.

Еліміздің әлеуметтік мемлекет ретінде дамып, қалыптасуының нақты бағыттары жыл сайынғы Елбасы Жолдауларының ең маңызды арқауы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 1997жылғы 10 қазандағы 2030-Стратегиясы «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты ел халқына жолдауы. www.akorda.kz/.../kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-ne...
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан ... Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 27 қаңтар. www.akorda.kz/kz/addresses
3. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» 2006 жылғы жолдауы. https://www.mod.gov.kz/kaz/poslaniya_presidenta

*Калмагамбетова С.Р.¹
¹Баишев университет*

НОВЫЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ КУРС СОСТОЯВШЕГОСЯ КАЗАХСТАНА- ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОГО ПРОЦВЕТАНИЯ И ПРОГРЕССА

Аннотация

В данной статье рассматриваются ежегодные Послания Главы государства, направленные на превращение суверенной страны в одно из самых безопасных, стабильных, устойчивых государств в мире с динамично развивающейся экономикой. С момента обретения Казахстаном независимости основным приоритетом политики государства предусматривается улучшение благосостояния граждан.

Ключевые слова: стратегия, патриотизм, политика, экономика, бизнес.

*Kalmagambetova S. R.¹
¹Baishev University*

NEW POLITICAL COURSE OF THE ESTABLISHED KAZAKHSTAN IS THE MAIN CONDITION OF EFFECTIVE PROSPERITY AND PROGRESS

Abstract

This article discusses the annual Address of the Head of state, aimed at turning a sovereign country into one of the safest, stable, sustainable countries in the world

with a dynamically developing economy. Since Kazakhstan gained independence, the main priority of the state policy is to improve the welfare of citizens.

Key words: *strategy, patriotism, politics, economy, business.*

МРНТИ 06.73.15

Lygina O.I.¹

¹Baishev university

TAX DEFINITION IN THE HISTORICAL EXCURSION

Annotation

Theory and practice matters connected with optimization of tax approaches always raises interest and attracts not only one generation of scientists and practitioners. The epoch of taxation reflects in the researches of economic classicists such as Bukenen G., Bukovetsky A.A., Vitte S.Y., Canes G., Laffer A., Marks K., Mikeladze P.V., Mill G., Mints G., Nitti F., Petti V., Ricardo D., Sey Zh., Sysmondy Zh., Smith A., Stein G., Yanzhul I.I. and others.

Key words: *tax, taxation, history, development, economic system.*

At every stage of society development a concept "tax" is more and more specified, supplemented by new characteristics. This process is carried out simultaneously with development of theoretical views on the state, on main objectives of its functioning, forms of existence and methods of society management. Taxes act as a necessary link of economic relations, and owing to it in all economic theories of past and present authors necessarily consider taxation problems, aspire to define a place of taxes in economic system, their appointment and variants of systems construction of collection taxes. And all of them face with principle question about origin of taxes, reasons and conditions of their occurrence [1].

The first stage of bases of taxes origin is traced in the classical Ancient world (Rome, Athenes, Sparta) where the state represented republic that is literally translated as «public business», business of all citizens.

In the compositions "Laws", Platon (428\427 – 348\347 BC) suggests to establish an unequal property qualification in the state. Posts, distributions and appropriate to everyone honor are considered not only on personal virtue, force and beauty of body, but also on property prosperity or need. An Ancient Greek philosopher Aristotle (384-322 to н.) in his work "Politics" wrote: «... In Lacedaemon everyone is to put payment ...».

In a medieval society taxes can't be still carried to the basic sources of state incomes, for process of their collection high degree of voluntariness and affinity to concept "victim" (that is appreciable even in names of taxes) are characteristic. Thinkers of the Middle Ages mention time and again in their works the importance of

taxation at the device of state affairs. Outstanding philosopher, playwright, political scientist of Renaissance Nikolo Makiavelli Di Bernardo (1469 – 1527) in his work "Sovereign" in chapter III «About mixed states» has reflected the essence of any conqueror –sovereign who imposes on new citizens any duty and burdens them with army [2].

Already at the early stages of economic thought development, tax was considered as no-equivalent payment, i.e. persons who have paid it, didn't receive in exchange from the state any blessings and special rights.

For the state of XVI - and beginning of XVII century class mode was distinctive. At that time the monarchy which yet didn't have regular tax revenues and paying expenses on the maintenance of a court yard, judicial bodies and the state administration basically at the expense of incomes of regalia used financially and own domains was its basic form [3].

The exchange theory is one of the first general tax theories which is based on billable character of the taxation. Through the tax citizens buy in state the protection service from an attack of the outside, and order maintenance, variety of an exchange theory is the atomistic theory in which lies the basis representation about a contractual origin of the state. Representatives of this theory are French educators Sebasten Le Pretr de Voban – «social contract theory» and Charles Lui Montesquieu – theory about "public contract".

In the first part of XIX century the Swiss economist Zh.Simond de Sismondi (1773-1842) in his main work «New beginnings of political economy» (1819) formulates tax theory as pleasure theory. Incomes are distributed between all classes of nation, any of income types shouldn't escape from taxation. Citizens should look at taxes, as at compensation for protection of themselves and their property rendered by the government. He takes pleasure from a public order, justice, maintenance of the person and the property [4].

Special place in individualistic tax occupies classical school - A.Smith, D.Rikardo and their followers which merit consists of in working out a question of the economic nature of the tax. Smith's points of view on tax aren't grouped in system, he doesn't have even a tax definition, but he was the first who investigated the economic nature of the tax with a duality inherent in it. On the one hand, Smith considered that the State expenditure has unproductive character. Material, real view on an economy considering with productive work only that, which is substantiated in the subjects possessing an ability to exchange, such view should become in the hostile relation to the tax which is paying back service of the state, seeing in it a deviation of national resources from the maintenance of productive work, and A.Smith is the father of this view.

On the other hand, it is possible to conclude that the theory about unproductiveness of the state services doesn't prevent Smith to recognize the tax as the fair price for fee to the state.

D.Rikardo, following A.Smith, adheres «to real, material view on an economy», excluding thus the state services from the category of productive expenses. therefore there is an understanding of tax: «There are no taxes which wouldn't brake

accumulation as there is no tax which wouldn't disturb to manufacture. Taxes have the same effect, as infertile soil, bad climate, absence of dexterity or activity, bad distribution of workplaces, loss of machine tools» [5].

Theory of a victim is one of the first theories which contains an idea of compulsory character of tax. The idea of tax as victim we find at physiocrats as a substantiation of the uniform land tax. French economist N.Kanar in the book «Principles of political economy » (1801) develops an idea about victim, brought by an individual in interests of the state at tax payment. Russian economist N.Turgenev, investigating the nature of taxes, also considered them «as donations on the general advantage» [6]. Theory of victim has received the further development in 2nd part of XIX century, having kept the urgency and in the first decades XX century.

Italian financial school develops sights at the nature of the state and its economic role. F.Nitti defines the state as the natural form of social cooperation, and for the person no development without this initial and most important form of cooperation is impossible. Nitti concidered that tax is the part of riches which citizens give to the state and local bodies for the sake of satisfaction of collective requirements.

In the Soviet Russia of 20th years the financial science in the name of A.A.Bukovetsky, Andrey Sokolova, P.V.Mikeladze adhered to the theory of collective requirements. A.Sokolov considered the state as the body satisfying collective requirements of the population. P.V.Mikeladze considered that tax policy consists in coordinating and economically rationally satisfying individual and collective requirements.

Theory of collective requirements and tax as a source of their satisfaction, developed and formulated by neoclassics, has been completely accepted by Keynesians and Neokeynesians adjusted for «public requirements» instead of "collective" [5, p.10].

The original system of taxation in the territory of pre-revolutionary Kazakhstan also developed by centuries. Principal views of taxes on the territories of ancient state were zyaket (a ground rent or the twentieth part of cattle), ushur (the tenth part of a crop in agricultural areas), sogym (voluntary gifts to the feudal lord cattle, gathering of the most well-fad cattle intended for an autumn face), khanlyk (the judicial duty at a rate of the one tenth sum of the judicial claim) and others. In Kazakhstan at the beginning taxes were raised in the natural form, then gradually have passed to the monetary form [7].

The elementary, historically earlier form of the taxation were direct taxes, i.e. taxes raised directly from incomes or property of taxpayers.

A number of researchers prove that direct taxes are always coordinated to income of the taxpayer (are raised by means of nominal lists and cadastres), and indirect concern the prices for consumption and are connected only with sale of the goods (as a rule, taxes to the goods and services). Taxes division into direct and indirect has huge value for economy and, despite certain convention of principle of "transposition", it is actively used in taxonomy (a science about classification of difficult objects of the validity) [3, p. 24].

In the conditions of development of market relations, taxation turns to the most powerful regulator of financial and monetary streams at level of national economy and in system of migration of the international capital. The given circumstance also defines active interest of representatives of economic sciences to sphere of tax relations. Changes of theoretical approaches to the taxation aren't narrowed by frameworks only by theory. Theories of taxes directly influence on the development of tax systems and fiscal politics of almost all developed countries of the world.

There is an author's definition of corporate income tax essence made on the basis of profound studying of taxes theories and taxation evolution characterized as the latest historical form of the direct taxation and the tool of financial and economic relations regulating harmonization of business and state interests.

List of reference links

1. All began with decima: translation from german. / V.E.Lapina's item. M: Progress, 1992, 408 p.
2. Zuykov I.S., Zuykova L.V. philosophical aspects of taxation history //Tax bulletin № 9-11, 1997.
3. Taxes and taxation / Under the editorship of Romanovsky M. V, Vrublevsky O.V.- SPB: Peter, 2000. 528 p.: silt. («Textbooks for high schools»).
4. Jean-Charles-Leonard Simond de Sismondi. New beginnings of political economy or about riches and its relation to the population / transl. under the editorship of A.F.Kon V.I.Lenin. M, Sotsekgiz, 16 type. Trust "Poligraphkniga", 1937 г.
5. Pushkarev V.M. Genezis of "tax" category in the history of a financial science//Finance № 6, 1999.
6. Yalbulganov A.A. «Experience of taxes theory» N.I.Turgeneva and development of financial thought in Russia XIX-XX centuries//the Finance № 9, 1998 г
7. Лыгина О.И. Реферат на диссертацию «Корпоративный подоходный налог: методология, механизмы и императивы развития»
http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1&month_to=12&year_to=2016&page=2413

*Лыгина О.И.¹
¹Башкентский университет*

Аннотация

Вопросы теории и практики, связанные с оптимизацией подходов к налогообложению, всегда вызывали интерес и привлекали внимание не одно поколение ученых и практиков. В исследованиях классиков экономической науки Бьюкенена Дж., Буковецкого А.А., Витте С.Ю., Кейнса Дж., Лаффера А., Маркс К., Микеладзе П.В., Милля Дж., Минтца Дж., Нитти Ф., Петти В., Рикардо Д., Сея Ж., Сисмонди Ж., Смита А., Стайна Г., Янжула И.И. и др. именитых ученых отражается эпоха налоговой науки.

Ключевые слова: налог, налогообложение, история, эволюция, экономическая система.

Лыгина О.И.¹

¹Баишев университет

Аннотация

Салық салуға оң көзқарастағы теория мен тәжірибемен байланысты мәселелер әрдайым көлтеген ғалымдар мен тәжірибе мамандарының қызығушылығын тартқан. Дж. Бьюкенен, А.А. Буковецкий, С.Ю. Витте, Дж. Кейнс, А. Лаффер, К. Маркс, П.В. Микеладзе, Дж. Милль, Дж. Минтц, Ф. Нитти, В. Петти, Д. Рикардо, Ж. Сей, Ж. Сисмонди, А. Смит, Г. Стайн, И.И. Янжул және сол сияқты атаулы ғалымдардың, экономикағылымы классиктерінің зерттеулерінде салық ғылымының бастауы көрініс табады.

Кілт сөздер: салық, салық салу, тарих, эволюция, экономикалық жүйе.

МРНТИ 06.56.45

Сейткалиева Н.Т.¹

¹Баишев университет

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІ ЭТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Мақалада мемлекеттік қызметшілердің этикасы, олардың адамгершілік құндылықтары мен кәсіби ұстанымдарын сақтауы, қоғамда демократияның оң қалыптасуына ықпал етеді. Мемлекеттік қызметшілердің этикасы кәсіби міндеттерін орындау кезінде моральдық құндылықтарын жүзеге асыруға ықпал етедігі сипатталады.

Кілт сөздер: Мемлекет, мемлекеттік қызметші, кәсіби этика, этикалық кодекс, стратегия.

Мемлекеттік қызметшінің этикасы - бұл мемлекеттік қызметшілер мен азаматтар арасындағы, мемлекеттік қызметте басшы мен бағынышты, әріптестердің арасындағы өзара қарым-қатынасты реттейтін ортақ құндылықтар мен қағидалар жүйесі. Мемлекеттік этика кәсіби міндеттерін орындау кезінде қызметшілердің моральдық құндылықтарын жүзеге асыруға ықпал етеді.

Мемлекеттік қызметшінің моральдық нормалары мен жұмыс қағидаттары олардың кәсіби этикасының мәселелеріне назар аударуды күштейтуге әкеп соғады. Мемлекеттік қызмет саласы мемлекеттік қызметшінің кәсіби

этикасының белгілі бір ерекшеліктерін қалыптастырыды. Мемлекеттік қызметшінің жеке мінездемесі оның кәсіби этика деңгейіне әсер етеді.

Бұғінгі таңда мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту процесі қоғамдағы дағдарысты еңсеру жағдайында болып отыр. Мәселен, азаматтар мемлекеттік құрылымдағы жұмыспен қанағаттанбаған жағдайда, қызметті бағалау, соның салдарынан мемлекеттік қызметшінің этика деңгейі төмендетіліп отырады.

Мемлекеттік қызметтің этикалық құрамдас бөлігі мемлекеттік қызмет қызметінің тиімділігіне үлкен әсер етеді, ал кейбір кезеңде кәсіпқойлық пен құзыреттілікке қарағанда да үлкен.

Этикалық кодекстер адамгершілік бағдар беруге арналған. Олардың мақсаты-адам мемлекеттік қызметте этикалық кодексте аталған барлық қағидаттарды бейнелейтіндігін мақтан тұтуы керек. Бұл мемлекеттік немесе муниципалдық органдарда кәсіби қызметке құқық беретін өзіндік ант.

Мұндай ант бере отырып, мемлекеттік қызметшілер оларда салынған ережелерді бұзу әріптестерінің соттауына немесе қандай да бір санкцияларға әкеп соқтыратынын түсінеді. Осыған байланысты этикалық кодекстерде көзделген нормаларды сақтай отырып, теріс пайдалану мен бұзушылықтар аз болады деп болжауға болады [1].

Бұғінде елімізде мелекеттік қызметте дәйекті реформалар нәтижесінде меритократия, тиімділік және қоғамға есеп беру қағидаттарына негізделген бірегей үлгі жасалды. Сондай-ақ, мемлекеттік қызметші мәртебесі заңмен белгіленді.

1997 жылы Президент еліміздің мемлекеттік қызмет жүйесіндегі реформалардың бірі «Қазақстан – 2030» стратегиясы ұзақ мерзімді бағдарламасын жариялады. Онда ұзақ мерзімді басымдықтардың бірі ретінде іске берілген және басым мақсаттарға қол жеткізуде халықтың өкілдері болуға қабілетті мемлекеттік қызметшілердің тиімді және қазіргі заманғы корпусын құру жарияланған болатын.

Бұл институционалдық реформалар жүргізуді талап етті. Мемлекеттік қызмет саласында бірыңғай саясатты іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында 1998 жылы уәкілетті орган – Мемлекет басшысына тікелей бағынатын және есеп беретін орган ретінде Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттік құрылды.

Оған мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдіру, қызметкерлердің енбегін ұйымдастыру, оларды оқытуды қамтамасыз ету және осы саладағы заңнаманың сақталуын бақылау жүктелген.

1999 жылы мемлекеттік қызметшілердің одан әрі дамуын анықтаған «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң қабылданды.

2005 жылы мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлқына қойылатын талаптарды кеңейтетін Ар-намыс кодексі бекітілді. Осы сәттен бастап қызметшілер тек жоғары талаптарды сақтауға ғана емес, сонымен қатар басқа қызметкерлер тарарапынан этика нормаларын бұзудың жолын кесуге тиіс болатын. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқы стандарттары орнатылды,

киім стилене талаптар бекітілді, қызметкерлердің діни және қоғамдық бірлестіктерге қатысу мәселелері реттелді.

2012 жылы ел Президенті «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халықта жолдауында халықта және мемлекетке қызмет ету бәрінен жоғары кәсіби мемлекеттік аппарат қалыптастыру міндетін қойды [2].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 153 Жарлығымен «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексі (Мемлекеттік қызметшілердің қызмет этикасы қағидалары)» бекітілді.

Аталған кодексте мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің моральдық - этикалық бейнесіне жоғары талаптар қояды.

Қоғамда мемлекеттік қызметші өзінің барлық күштерін, білімі мен тәжірибесін жүзеге асыратын кәсіби қызметіне жұмсайды, қоғам мен өз Отаны - Қазақстан Республикасына әділ және адал қызмет етеді деп есептейді.

Бұл кодекс қоғамның мемлекеттік органдарға деген сенімін нығайтуға, мемлекеттік қызметтегі өзара қарым-қатынастардың жоғары мәдениетін қалыптастыруға және мемлекеттік қызметшілердің әдепке сай емес мінезд-құлқының алдын алуға бағытталған [3].

Сонымен қатар, мемлекеттік аппаратты жаңғырту жалғасуда. Одан әрі бағдарлар «Қазақстан – 2050» стратегиясы мен «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламалық мақаласында белгіленген.

Мемлекеттік қызметшінің мінезд-құлқы оның қызметінде маңызды рөл атқарады, өйткені оның іс-әрекеттері, сонымен қатар қызметкерлермен, азаматтармен қарым-қатынасқа әсер етеді. Қызметші әріптестермен және азаматтармен қалай әрекет ететініне жалпы мемлекеттің имиджі тәуелді болады.

Мемлекеттік қызметшінің қабілеті – басқарушылық қызметті табысты жүзеге асырудың субъективті жағдайлары болып табылады. Бұл ерекшеліктер компенсаторлық механизм ретінде көрінуіне мүмкіндік беретін кешенді құрылымға ие. Соның арқасында, басқарушылық қызметте басқалардың жеткіліксіз дамуын өте айқын көрсете алатын қабілеттерді өтеуге болады. Қызметкерлердің сапасы мен қабілеті өзара тығыз байланысты, оларды кейде бөлу мүмкін емес, мемлекеттік қызметшінің сапасы басқарушылық қызмет процесінде оның қабілеттерін іске асыру нәтижесі болып табылады.

ҚР мемлекеттік қызметшілерінің этикалық кодексі (Мемлекеттік қызметшілердің қызмет этикасы ережелері) ҚР Конституциясына, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы», 2015 жылғы 23 қарашадағы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Зандарына, жалпы қабылданған моральдық-етикалық нормаларға сәйкес мемлекеттік қызметшілердің моральдық-етикалық бейнесіне қойылатын негізгі талаптарды, сондай-ақ олардың мінезд-құлқының базалық стандарттарын белгілейді.

Бүгінгі таңда елімізде әлемдік тәжірибеге қол жеткізуіді және

Мемлекеттік басқарудың отандық жүйесінің ерекшелігін үйлестіретін мемлекеттік қызметтің жеке моделі құрылды.

Кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру бойынша «100 нақты кадам» Ұлт жоспарының бірінші бағыты шенберінде жүргізілген реформа ашық бәсекелестік және іріктеудің ашықтығы қағидаттарында мемлекеттік қызметке жұмысқа орналасу мүмкіндігін арттырыды.

Енді мемлекеттік қызметке кіру төменгі лауазымнан басталады, ал қызметшілер құзыреттер мен кәсіби даярлық негізінде алға жылжуда.

Бүгінгі таңда реформаны іске асыру сәтінен бастап мансабын бастапқы сатыдан бастаған тұлғалардың үш есе өсуі байқалады (2 569-дан 7 862-ге дейін). Бір бос орынға үміткерлердің саны екі есеге өсті. Мемлекеттік органдардың ішінде мансаптық ілгерілетуге жағдай жасалған. Мұндай тәсілді енгізумен ішкі конкурстар институты арқылы қызмет бабында дамыған мемлекеттік қызметшілердің саны 4 есе дерлік өсті (1 348-ден 5 186-ға дейін).

Аталған шаралар тек қана еңбегі бойынша алға жылжу мүмкіндігіне деген сенімді нығайтты. Әлеуметтік сауалнама нәтижесіне сәйкес халықтың 77% - дан астамы кадр шешімдерін қабылдау кезінде меритократия қағидатын сақтауды көрсетті [4].

Мемлекет басшысының жүргізіп отырған саясатының арқасында тарихи өлшем бойынша қысқа уақыт ішінде елдің мемлекеттік қызметі қалыптасадың үлкен жолынан өтті.

Бүгінгі таңда Қазақстан «Қазақстан – 2050» ұзақ мерзімді стратегиясының өршіл мақсаттарына қадам басты. Бұл ретте, қарқынды өзгерістермен сипатталатын жаңа жаһандық сын-қатерлер осы міндетке ерекше өзектілік береді.

Мемлекеттік қызметшінің бірінші қағидаты-рұқсат етілген шенберінде лауазымдық өкілдегітерді жүзеге асыру болып табылады. Екінші принцип лауазымдық міндеттерін адал атқаруға келтіретін жеке және өзге де мұдделердің әсерін болдырмау болып табылады.

Мемлекеттік қызметші - ұлт пен мемлекеттің айнасы деп айтуға болады, ол мемлекеттің тиімді қызмет етуінің кепілі. Мемлекеттік қызметшілердің этикасы, олардың адамгершілік құндылықтарын, кәсіби ұстанымдарын сақтауы мемлекеттік қызметшілердің ақпараттық ашықтығы мен жұмысын жақсарта отырып, қоғамда демократияның оң қалыптасуына ықпал етеді. Моральдық реттеу — бұл мемлекеттік қызметшінің кәсіби қызметін құқықтық реттеуді толықтыру. Ал мемлекеттік қызметшілердің кәсіби этикасы адамдардың кәсіби қызметі саласындағы мінез-құлқында адамгершілік бағдарлардың болуын, оның дамуы мен жетілдірілуіне ықпал етеді.

Қазіргі жағдайда тиімді мемлекеттік кадр саясаты барлық салаларда мемлекеттің қайта құру қызметінің қуатты құралына айналуы тиіс.

Заманауи, кәсіби және автономды мемлекеттік аппаратты қалыптастыру және оны үнемі жетілдіру Қазақстанның одан әрі тұрақты және үдемелі дамуының шешуші факторларының бірі, сондай-ақ оның жаһандық сын-қатерлерге жауап болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Гериханов С. С. Особенности этики государственного служащего [Текст] // Актуальные проблемы права: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2016 г.). — М.: Буки-Веди, 2016. — с. 34-37.
2. Национальный доклад о состоянии государственной службы в Республике Казахстан. <http://kuzmet.gov.kz/>. 13.04.2018
3. Каденова С.А. Этика государственного служащего. <https://www.zakon.kz/> 27 июня 2018
4. Архипова Н.И. Этика государственных служащих Вестник РГГУ. серия «Экономика. Управление. Право», 2017.-с. 157-162.

Сейткалиева Н.Т.¹

¹Баишев университеті

ОСОБЕННОСТИ ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО

Аннотация

В статье рассматриваются этика государственных служащих, соблюдение их нравственных ценностей и профессиональных принципов, способствующие положительному формированию демократии в обществе. Этика государственных служащих характеризуется способностью реализации моральных ценностей при исполнении профессиональных обязанностей.

Ключевые слова: Государство, государственный служащий, профессиональная этика, этический кодекс, стратегия.

Seitkaliyeva N.T.¹

¹Baishev University

FEATURES OF ETHICS FOR PUBLIC SERVANT

Abstract

The article deals with the ethics of civil servants, compliance with their moral values and professional principles that contribute to the positive formation of democracy in society. Ethics of civil servants is characterized by the ability to implement moral values in the performance of professional duties.

Key words: State, civil servant, professional ethics, code of ethics, strategy.

МРНТИ 06.52.13Умирханқызы З.¹, Шукурова Б.М.¹¹*Баишев Университет*

**АЙМАҚТЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ АХУАЛЫ ЖӘНЕ ОНЫ ІСКЕ
АСЫРУ ТЕТИКТЕРИ**

Аннотация

Бұл мақалада Ақтөбе облысының инвестициялық ахуалының қазіргі жағдайы және облыс аумағында жүзеге асырылған инвестициялық бағдарламалар аясында атқарылып жатырған жұмыстар, жаңа ашылған өндіріс орындары мен жаңа шығарылған өнімдер туралы сөз болады.

Кілт сөздер: *инвестиция, инновация, несие, кластер, корпорация.*

Қазіргі әлемдегі экономикалық өзгерістердің басты аспектісі ұлттық шаруашылықты құрылымдық қайта құру болып табылады. Шаруашылық жүргізуудің қазіргі нарықтық жағдайларында тек жекелеген ел ғана емес, тұтастай алғанда әлемдік экономиканы дамытудың басым бағыты инвестициялық тартымдылықты арттыру болып табылады. Әлемдегі бірде-бір экономика дамуға арналған күрделі салымсыз бола алмайды: тіпті әлемдік ауқымдағы державалар өзін және өз активтерін мемлекеттердің жеке секторы сияқты, сондай-ақ бизнестің тұрақты дамуын белгілеу үшін қосымша қаржыландыру көздерін қажет ететін қажетті қаржылық қолдаумен дербес қамтамасыз ете алмайды. Кез келген ел экономикасының табыстылығы, өркендеуі көп жағдайда инвестицияларға байланысты, ал дәлірек айтқанда, олардың бағыттылығы мен көлемдеріне, өндірістің технологиялық, ұйымдық-экономикалық, техникалық жаңартылуын қамтамасыз етуге байланысты. Жиі, инвестициялық тартымдылықты зерттеу кезінде талдау жобаның тиімділігінің, рентабельділігінің, табыстылығының, өтелімділігінің және пайдалылығының базалық көрсеткіштеріне негізделеді. Өнірді зерттеу кезінде деректердің кең ауқымын талдау қажет. Мысалы, өнірде несиелендірудің қол жетімділік деңгейі, оның әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері (көп факторлы болжамдау үшін өте маңызды), криминогендік жағдай және т. б. бағаланады. Әдетте, талдау басталар алдында факторлар шеңберін нақты инвестициялық жобаға, инвестордың тілегіне, өнірдің ерекшелігіне (ресурстық-шикізат, өндірістік, тұтыну, зияткерлік, инновациялық факторлар және т.б.) жататын факторларды бөліп көрсете отырып шектейді. Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде жүзеге асырылатын экономикалық реформалардың негізгі бағыты елде қолайлы инвестициялық климат құру және үдемелі индустріалды-инновациялық даму арқылы тиімді экономика мен экономикалық өсуді қамтамасыз ету бойынша мемлекет саясатын әзірлеу және жүзеге асыру болып қалыптасуда.

Кесіпкерлікті қолдау Картасы аясында Ақтөбе облысында құны 6 миллиард теңге болатын жобалар іске қосылды.

Оның ішінде үй құрылымы комбинаты, мұнай өндірек зауыты, пигментті және магнезиальді ұнтақ шыгару өндірісі бар.

Ақтөбе қаласында көлік-логистикалық орталығы мен құрылымы материалдарының гипермаркеті, ет консервілерін дайындау цехы, Алға ауданында құс сою цехы іске қосылды.

«Индустримальық бағдарламаның дамуы бойынша ең алдыңғы шепте Ақтөбе облысы келе жатыр». Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Ақтөбе өніріндегі іссапар қорытындысында осылай деп жоғары баға берген болатын. Расында, билік өкілдері стратегиялық маңызы зор бесжылдық бағдарламаны жүзеге асыруда абырайлы еңбек етіп жатыр.

«Ақтөбе» индустрналды аймағының территориясында ескі доңғалақтарды қайта өндейтін және қауіпсіз жабынды шыгаратын зауыт салынды. Жыл сонына дейін тағы төрт жоба іске қосылып, 8 жобаның құрылымы-монах жұмысы басталады», - делінген хабарламада.

2017 жылы 380 миллиард теңге инвестиция тарту және игеру жоспарланды. ҮИИДБ екінші бесжылдығы аясында 2019 жылға дейін құны 260 миллиард теңге болатын жаңа 20 жобаны іске асыру, 6 мың жұмыс орнын ашу жоспарға енді.

Оның ішінде биыл 6 инвестициялық жобаны іске қосу жоспарланды[1].

«Нұрлы жер» бағдарламасының шенберінде 2018 жылы Ақтөбе облысында 24,4 мың шар.м. түрғын үйлер пайдалануға беріледі. Бұл туралы Премьер-министрдің бірінші орынбасары А.Маминнің өнірдегі жұмыс сапарының барысында «Бәйтерек девелопмент» АҚ Басқарма Төрағасы Мурат Худайбергенов хабарлады.

«Ақтөбе облысында 2016-2018 жылдары 24,4 мың.шар.м.түрғын үй немесе 416 пәтердің құрылымы қаржыланатын болады. Олардың ішінде бұлтыр сомасы 2,2 млрд теңге 15 мың шарш.м. түрғын үй (236 пәтер) берілді. 2017 жылы пайдалануға тағы да 9.4 мың шар.м. (180 пәтер) берілді. «Нұрлы жер» бағдарламасы шенберінде Ақтөбе облысы бойынша 3,5 млрд. теңгені құрайды, соның ішінде 2,2. млрд теңге 2016 жылды игерілді», – деп атап өтті М.Худайбергенов.

2016 жылы несиелік баспана салу үшін «Бәйтерек девелопмент» АҚ Ақтөбе облысы әкімшілігінен сомасы 4.5 млрд теңге облигация сатып алды.

Сонымен қатар, «Бәйтерек девелопмент» АҚ қосымша жергілікті әкімшілік органдарынан облигация сатып алу арқылы 2018-2019 жылдарға несиелік құрылымы қаржылындыратын болады. Ақтөбе облысы әкімшілігінің ақпараты бойынша, 2018-2019 жылдары өнірде 231 мың шар.м. аумақта (3375 пәтер) түрғын үй құрылымын салуға дайын.

«Нұрлы жер» түрғын үй құрылымы бағдарламасын жүзеге сырғы үшін 2018 жылға дейін «Бәйтерек девелопмент» АҚ-мен республика бойынша 95,6 млрд теңге 588,7 мың шар.м. баспана салу үшін бөлінді. 2017 жылдың алты айында 240,4 мың.шар.м. түрғын үй Қызылорда, Жамбыл, Павлодар, Шығыс-

Қазақстан, Атырау, Маңғыстау және Батыс-Қазақстан облыстарында берілді. Ал Оңтүстік-Қазақстан, Қостанай және Ақмола облыстарындағы салынып жатқан нысандар аяқталу кезеңінде. Жыл аяғына дейін жоспарлы көрсеткіштерге жетеміз. Бұл дегеніңіз, жарты жылдан кейін 6570 отбасы мемлекеттік бағдарлама бойынша жаңа пәтерлер алады деген сөз.

«Бәйтерек девелопмент» АҚ —«Бәйтерек»ҰБХ» АҚ еншілес үйімі — «Нұрлы жер» мемлекеттік бағдарламасының несие және жалға алу құрылышын қаржыландыру бағаты бойынша операторлардың бірі болып табылады [2].

Облыстың азық-түлік белдеуін құру мақсатында қолға алынған «Izeet Green House» жылышай кешені өндірлік индустрияландыру картасына кірген. Облыстары ірі құрылыштың бірі саналатын жылышайды (жалпы қолемі — 3 гектар) голланд технологиясы бойынша қызанақ өсіру жоспарланып отыр. Өндірісте голландық “Dalsem” фирмасының құрал-жабдығы пайдаланылады. Кешен іске қосылса, жылына 1500 тонна көкөніс өндіріледі. Кешен құрылышы “Қазагроқаржы” АҚ қолдауымен жүзеге асырылып жатыр. Жобалық-сметалық құны — 1230,0 млн. теңге. Жобаны жүзеге асыруда “Қазагроқаржы” АҚ арқылы 994,9 млн. теңге бөлінген

“Батыс” Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы металлургия, химиялық өнеркәсіп, машина жасау, энергетика, құрылыш индустриясы, ауыл шаруашылығы, ауылшаруашылығының өнімдерін өндеу, сонымен қатар сауда сияқты салаларға қатысты жобаларды жүзеге асыруға қатысады деп жоспарлануда. Жобалар “жалпы жүйелі сипаттағы аймақтық проблемаларды шешуге - аймақтың энергетикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуге, Ақтөбе қаласында индустриялық аймақ құруға бағытталған”,- деп атап көрсетті баспасөз қызметіндегілер. Атап айтқанда, Ақтөбе қаласында индустриялық аймақ құру барысында “Батыс” Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы жобалық-сметалық құжаттама әзірлеуге, инфрақұрылым нысандарын салуға және пайдалануға қатысады. Сонымен қатар, әкімшіліктегілердің хабарлауынша, “Батыс” Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы Қандыагаш қаласында газ турбиналық электр станциясын салуға, цемент және вагон жасау зауытын салуға қатысады. “Батыс” Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы Ақтөбе облысында өткен жылдың төртінші тоқсанында мемлекеттік және жеке секторларды консолидациялау жолымен аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына көмек көрсету мақсатында құрылған болатын. Әкімшіліктің ақпаратына сәйкес, “Батыс” Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы аз уақыт ішінде 100-ден астам инвестициялық жобаларды қарастырып үлгерген. Ақтөбе. 19-ақпан.2018ж “Қазақстан Бүгін” - “Батыс” [3].

Құрылыш және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласындағы 2017 жылдың қорытындылары облыс әкімі Бердібек Сапарбаевтың төрағалығымен өткен жиында шығарылды.

Облыста өткен жылы 792,3 мың шаршы метр тұрғын үй (6602 пәтер) пайдалануға берілді, бұл 2016 жылмен салыстырғанда 28,5%-ға көп. Өсім «Нұрлы жер» мемлекеттік бағдарламасын қарқынды жүзеге асыру нәтижесінде қамтамасыз етілді.

Облыстық құрылышы, сәулет және қала құрылышы басқармасы басшысының міндетін атқарушы Нұртас Сейітов баяндағандай, есепті кезенде 157 миллиард теңгениң құрылыш жұмыстары орындалды, оның ішінде тұрғын үй құрылышына инвестицияның үлесі 61 миллиард теңге құрады.

Бұдан басқа, мемлекеттік-жекеменшік серіктестік аясында іске қосылған құрылыштар мен ғимараттарды есептемегендеге, 14 жаңа мектеп, 8 деңсаулық сақтау, 7 мәдениет және спорт нысандары пайдалануға берілді.

«Тұрғын үй құрылышы біздің облысымыз үшін рекордтық деңгейге жетті. Бұл Мемлекеттің, Президенттің, Үкіметтің қолдауы, мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру нәтижесінде болып отыр. Біз бұл жұмыстарды жалғастыруымыз керек», — деп атап өтті облыс әкімі.

Облыс басшысы ағымдағы жылы құрылыш жұмыстарының нақты көлемі индексін 177 миллиард теңгеге дейін ұлғайту, құрылыш материалдарын өндіруші-кәсіпорындарды дамыту есебінен құрылыш кластерінің тиімділігін арттыру, құрылыштың жоғары сапасын қамтамасыз ету міндетін алға қойды.

Аудандар мен Ақтөбе қаласының әкімдеріне 870 мың шаршы метрден кем болмайтын тұрғын үйді пайдалануға беру үшін түбекейлі шаралар қабылдау, сондай-ақ бөлінген қаржыны игеру мен құрылыштарды дер кезінде пайдалануға беруді қатаң бақылауда ұстау тапсырылды.

Қалалық және селолық инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту туралы облыстық энергетика және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық басқармасының басшысы Дастан Аманов есеп берді.

Басқарманың деректері бойынша 2017 жылы облыста 5 село газ желісіне қосылды, бүгінгі күні табиғи газben облыс тұрғындарының 88 пайызы қамтамасыз етілді. 2018-2019 жылдары 6,75 миллиард теңгеге газben жабдықтаудың 19 жобасын жүзеге асыру жоспарлануда, соның нәтижесінде табиғи газ он екі селоның 8 мың тұрғыны игілігіне берілетін болады.

«Нұрлы жол» және «Өңірлерді 2020 жылға дейін дамыту» бағдарламалары аясында сумен жабдықтау желілерінің тозуы 3 пайызға төмендеп (38,3%-дан 35,3%-ға дейін), ал тұрғындардың орталықтандырылған сумен жабдықталуы қамтамасыз етілуі 90,6%-дан 92,6%-ға дейін ұлғайды. Сондай-ақ есепті кезенде электр берілісі желілерінің 972 километрден астам бөлігі жөндеуден өтті.

«Бұл сектордағы біздің басты міндетіміз — тұрғындарды коммуналдық қызметтермен дер кезінде қамтамасыз ету. Облыс орталығында тұрғындармен кездесу барысында қалалықтардың арыз-шағымдарының біраз бөлігі су мен электрдің дер кезінде және сапалы берілуіне қатысты. Жабдықтаушы ұйымдар бұған назар аударуы және өз жұмыстарындағы кемшіліктерді жоюға байланысты шаралар қабылдан, тұрғындардың шағымдарына уақытылы көңіл бөлугі тиіс», — деп атап көрсетті облыс басшысы.

Бердібек Сапарбаев жиын қорытындысында мемлекеттік сәулет-құрылыш бақылау басқармасынан және басқа өкілетті мемлекеттік органдардан ұзақ мерзімге созылған құрылыштар проблемасын шешуді, жобалау-сметалық құжаттамаларын жасау мен бекіту мерзімдерін оңтайландыруды, құрылышта

типтік жобаларды кеңінен пайдаланып, жаңа ғимараттардың сәулеттік келбетіне, қасбетінің түстік көркемделуіне, заманауи жөндеу материалдарын пайдалануға тиісінше көніл бөлуді талап етті [4].

Соңғы бес жылда Ақтөбе облысының негізгі капиталына инвестиция 12,6 млрд АҚШ долларын құрады, оның 36% тікелей шетелдік салымдар үлесіне тиесілі. Осы кезеңде аймақ аталған көрсеткіш бойынша республикада екінші орын алуда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ақтөбе облысында биыл 380 млрд теңге инвестиция тарту көзделген. КР ИИДМБ. .[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.strategy2050.kz>.
2. "Бәйтерек" холдингі "Нұрлы жол" мемлекеттік бағдарламасы бойынша тұрғын үй құрылышы барысын қатаң бақылайды. [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://baiterekdevelopment.kz> от 12.08.2017ж
3. "Батыс" ӘКК Ақтөбе облысында 5 млрд АҚШ долларына инвестиациялық жобаларды айқындады// "Казахстан Сегодня" ақпараттық агенттігі.19.02.2008ж.[Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://kaz.caravan.kz>
4. «Облыс әкімі Б.М. Сапарбаевтың «2017жылдағы әлеуметтік – экономикалық даму қортындысы және 2018 жылға арналған міндеттері туралы» тезистері//Актюбинский вестник, №17,9 ақпан 2018. – С.1-8.

Умирханызы З.¹, Шукрова Б.М.¹
¹Баишев Университет

ИНВЕСТИЦИОННЫЙ КЛИМАТ РЕГИОНА И МЕХАНИЗМЫ ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы о текущем состоянии инвестиционного климата Актюбинской области и о вновь открывшихся предприятиях в рамках инвестиционных программ, реализуемых на территории области.

Ключевые слова: *инвестиция, инновация, кредит, кластер, корпорация.*

Emirhan Z.¹, Shukurova.B.M.¹
¹Baishev University

INVESTMENT CLIMATE OF THE REGION AND MECHANISMS OF ITS IMPLEMENTATION

Abstract

This article discusses the current state of the investment climate of Aktobe region and the newly opened enterprises in the framework of investment programs implemented in the region

Keywords: *investment, innovation, credit, cluster, Corporation.*

**ТЕХНИКА ФЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

МРНТИ 73.01.11

Беркешева А.С.¹, Сунгарин С.М.¹, Тыныш А.¹
¹Баишев Университет

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ
«МЕЖДУНАРОДНОЙ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЫ ШОС ГОРОДА
ЛЯНЬЮНЬГАН (КНР)»**

Аннотация

Статья посвящена анализу формирования логистической инфраструктуры, способствующая развитию логистических и терминальных услуг, увеличению грузоперевозок в Китай и страны юго-восточной Азии. Особое внимание в статье уделено китайско-казахстанскому логистическому терминалу. В статье также отражены вопросы, касающиеся переориентации грузов с других транспортных маршрутов. По мнению автора, создание логистической зоны ШОС создаст ряд существенных преимуществ. В статье автором предложены рекомендации по увеличению объемов грузоперевозки.

Ключевые слова: *транспорт, логистический терминал, транзит, перевозка грузов, порт, трансконтинентальный мост.*

В рамках Стратегии «Казахстан - 2050» Главой государства Республики Казахстан поставлены задачи по созданию производственных транспортно-логистических объектов за пределами Казахстана, совместных предприятий в регионе и во всем мире – Европе, Азии, Америке, такие как, например, порты в странах, имеющих прямой выход к морю, транспортно-логистические хабы в узловых транзитных точках мира, а также по увеличению транзита через Казахстан к 2020 году в два раза, а к 2050 году – в 10 раз [1].

В ноябре 2013 года, на 12 Совещании премьеров министров государств-членов ШОС премьер Госсовета КНР Ли Кэцян отметил, что Китай готов к предоставлению государствам-членам ШОС логистических и складских услуг в восточной точке нового евразийского трансконтинентального моста городе Ляньюнъган.

19 мая 2014 года, Китайский и Казахстанский руководители - председатель Си Цзиньпин и президент Нурсултан Назарбаев совместно засвидетельствовали ввод в эксплуатацию китайско-казахского логистического терминала в порту Ляньюнъган - первого из объектов китайско-иностранных экономического сотрудничества в строительстве экономического коридора Великого шелкового пути.

Основной целью строительства терминала является дальнейшее развитие транзитного потенциала Республики Казахстан, возможность переработки и перевалки казахстанских транзитных грузов в/из стран Юго-Восточной Азии, Австралии и Канады с предоставлением полного пакета услуг высокого качества для перевозчиков всех видов транспорта в экспортно-импортном, а также в транзитном сообщениях.

В настоящее время в китайском порту Ляньюнган завершено строительство совместного казахстанско-китайского логистического терминала, который является основным пунктом консолидации грузопотоков в/из Казахстана и ключевым транзитным портом по перевалке грузов в/из стран Центральной, Юго-Восточной Азии, а также в направлении стран Персидского залива, Турции и Европы. Казахстан расположен на маршруте Экономического пояса Шелкового пути и по сути является транзитным звеном между Китаем и Европой, вносит существенный вклад в создание нового Евроазиатского континентального моста. Порт Ляньюньянг стал для Казахстана выходом к морю, восточными воротами нового Евроазиатского континентального моста, центром пересечения сухопутного и морского Шелкового пути. Налаженные железнодорожные и морские коммуникации порта Ляньюньянг с крупными китайскими городами и портами стран Юго-восточной Азии способствуют интеграции Казахстана и стран региона в международные логистические цепочки. Положение Казахстана между крупнейшими торговыми партнерами – Китаем и странами ЕС диктует главный вызов для развития транспортно - логистической системы страны. В 2018 году объем торговли между Китайской Народной Республикой и ЕС составил 567,2 млрд. долларов, объем перевозок – 12,6 млн. двадцатифутового эквивалента (далее - ДФЭ). При этом доля Казахстана в обеспечении транзита этого объема занимает менее половины процента, а подавляющая часть импорта из Китая в ЕС следует по морю через Суэцкий канал. [2].

Стратегическая концепция проекта «Один пояс - один путь» создает для города Ляньюньянг важный шанс для развития. Новое функциональное назначение города Ляньюньянг ставит перед Международной логистической зоной ШОС новые требования к уровню и функциям международного логистического обслуживания. Международной логистической зоне ШОС города Ляньюньянг предстоит обеспечить международное логистическое обслуживание в комплексном объеме, на высоком уровне качества, включая логистические услуги в области транзита международных грузов, бондового хранения и таможенной очистки и т.д.

Взаимосвязь и взаимная перевозка по трансконтинентальному мосту содействуют развитию функции радиального расположения транспортной сети, реализации свободной взаимосвязи между разными зонами. Для Китая взаимосвязь и взаимная перевозка с Центральной Азией, АСЕАН, Южной и Западной Азией, Северной Африкой, Европой и Австралией и другими крупными экономическими зонами может быть реализована только посредством строительства транспортных коридоров и платформы для

сухопутных и морских транспортов в рамках нового Шелкового пути. Самым важным фактором достижения цели является создание "нового Евразийского трансконтинентального моста".

Новый евразийский трансконтинентальный мост – это железнодорожная транспортная система, которая свяжет Азию с Европой, соединит Тихий и Атлантический океаны, с помощью которой осуществляется смешанная перевозка по суше и по морю.

Новый евразийский трансконтинентальный мост является международной железнодорожной магистралью, начальный пункт город Лянъюнъган в провинции Цзяньсу Китая, конечный пункт порт Роттердам в Нидерландах. Протяженность пути составляет 10900 км, она охватит более 30 стран и регионов.

Город Лянъюнъган, будучи "Восточным плацдармом" нового евразийского трансконтинентального моста и точкой пересечения "Один пояс, один путь", является важным узлом в Международном евразийском транспортном коридоре. Он будет играть важную роль в реализации взаимодействия между Китаем и странами Центральной Азии и Европы. Железнодорожные транспортные коридоры на данный момент являются приоритетным направлением для реализации транзитного потенциала Казахстана в виду развитости системы железнодорожной коммуникации на территории стран СНГ. Доля международных перевозок в общем объеме грузооборота железнодорожным транспортом в России составляет 90%, в Казахстане - до 72%.

Главное преимущество, которым обладают транзитные коридоры, проходящие через территорию Казахстана, заключается в существенном сокращении расстояний. При осуществлении грузовых перевозок между Европой и Китаем через Казахстан расстояние перевозок сокращается в два раза по сравнению с морским путем и до тысячи километров по сравнению с транзитом по территории России.

На основании вышеуказанных факторов, был проведен маркетинговый анализ по прогнозированию объемов контейнерных перевозок через порт Лянъюнъган за период с 2015 по 2030 гг. по следующим вариантам.

Прогнозный объем грузоперевозок включает, прогнозируемые данные по импорту и экспорту, транзиту в/из стран юго-восточной Азии. За 2017 год порт Лянъюнъган обработал 228 399,1 тыс. тонн груза, по сравнению с аналогичным периодом прошлого года увеличился на 3.2%, в том числе объем контейнеров составил 4 711 тыс. ДФЭ, по сравнению с аналогичным периодом прошлого года увеличился на 0.2%, объем смешанных контейнерных перевозок составил 328,9 тыс.

ДФЭ, по сравнению с аналогичным периодом прошлого года увеличился на 59.9%, объем международных контейнерных перевозок составил 72,6 тыс. ДФЭ, по сравнению с аналогичным периодом прошлого года увеличился на 54.9% [3].

Исходя из вышеизложенных статистических данных порта Лянъюньган за 2017 год, видно, что достижение показателей прогнозных объемов контейнерных перевозок указанных на рис. 1 является вполне достижимой целью.

Согласно динамичному развитию международной торговли между странами ЦА, Россией со странами Юго-Восточной Азии и Азиатско-Тихоокеанского региона к 2020 году прогнозируемый объем хранения грузов в порту Лянъюньган достигнет до 68 млн. тонн, а также объем перевалки больших партий товаров до 30 млн. тонн. Резюмируя вышесказанное, можно отметить что создание международной логистической зоны ШОС в городе Лянъюньган привлечет дополнительный объем навалочных грузов, увеличит объем контейнерных перевозок, придаст положительный импульс для переориентации грузов с других портов и транспортных маршрутов, тем самым будет способствовать продвижению строительства порта Лянъюньган в качестве.

Список использованных источников:

1. Котляренко А.Ф., Куренков П.В. Логистизация информационных технологий на транспортных стыках/ А.Ф.Котляренко, П.В. Куренков//Транспорт. Экспедирование и логистика. 2002. № 3. С. 11.
2. Балғабеков Т.К., Кабикенов С.Ж., Жолдыбаева Г.С., Кошмаганбетова А.С. Көліктік логистиканы дамыту арқылы тасымалдау сапасын арттыру. Вестник КазАТК № 1 (104), 2018, с 176 – 183
3. Можарова В.В. Транспорт в Казахстане: современная ситуация, проблемы и перспективы развития. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011,- 216 с.

*Беркешева А.С.¹, Сунгарин С.М.¹, Тыныш А.¹
¹БаишевУниверситет*

ЛЯНЬЮНЬГАН ҚАЛАСЫНЫҢ ШҮҮХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЛОГИСТИКАЛЫҚ АЙМАҒЫНЫҢ "ЛОГИСТИКАЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ"

Аннотация

Мақала логистикалық инфрақұралымның қалыптасуы, логистикалық және терминалдық қызметтің дамуы, Қытай және оңтүстік-шығыс Азия елдеріне жүк тасымалының өсуі анализіне арналған. Бұл мақалада қытай-қазақстан логистикалық терминалына айрықша көңіл бөлінген. Сонымен қатар, мақалада басқа көлік бағыттарындағы жүк көлемін қайта бағыттауға қатысты мәселелер қарастырылады. Автордың айтуы бойынша, ШҮҮХ логистикалық аймағын құру бірқатар маңызды артықшылықтар әкеледі. Мақалада автор жүк тасымалдау көлемін ұлғайту жөніндегі ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: көлік, логистикалық терминал, транзит, жүк тасымалдау, порт, трансконтинентальды көпір.

Berkesheva A. S.¹, Suingaren S. M.¹, Tynysh A.¹
¹Baishev University

THE FORMATION OF LOGISTIC INFRASTRUCTURE OF "INTERNATIONAL LOGISTICS ZONE SCO CITY OF LIANYUNGANG»

Annotation

The article is devoted to the analysis of formation of logistics infrastructure, promote the development of logistics and terminal services, an increase in freight traffic in China and countries in Southeast Asia. Particular attention is paid to the Chinese-Kazakh logistics terminal. The article also covers issues related to the reorientation of cargo from other transport routes. According to the author, the formation of SCO logistics zone will bring a number of significant advantages. Author recommendations devoted on increasing the volume of cargo transportation.

Key words: *transport, logistic terminal, transit, transportation of cargoes, port, transcontinental bridge.*

МРНТИ 57.47.25

Даулетова С.С.¹
¹Баишев Университет

ОБОСНОВАНИЕ ВЫБОРА РЕКОМЕНДУЕМЫХ СПОСОБОВ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН, УСТЬЕВОГО И ВНУТРИСКВАЖИННОГО ОБОРУДОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается начальный способ эксплуатации месторождений Ашикуль Южный. Даётся анализ работы применяемых оборудования. Проверяется работы фонтанных оборудования. На основе сделанных анализов рекомендуется применять в дальнейшем механический способ добычи.

Рассматриваются осложненные условия и способы борьбы с ними при эксплуатации данного месторождения. Даётся эффективная схема системы сбора и подготовки скважинной продукции.

Ключевые слова: *способ эксплуатации, механизированный способ, устья скважин, арматура, насосно компрессорные трубы, ингибитор, депарафинизация, пункт сбора нефти, трехфазный сепаратор.*

В качестве начального способа эксплуатации на месторождении Ашикуль Южный предлагается фонтанный, переходящий по мере роста обводнения продукции на механизированный.

Устья фонтанных скважин оборудуются фонтанной арматурой, которая подбирается для каждого конкретного случая, в зависимости от пластового

давления продуктивного пласта, создаваемого максимального рабочего давления, параметров пластового флюида и задач эксплуатации объекта.

Фонтанные арматуры различаются по конструктивным признакам:

- Рабочему или пробному давлению (70-105 МПа)
- Размерами проходного сечения ствола «ёлки» (50-150 мм)
- Конструкции фонтанной ёлки (крестового и тройникового типов)
- Числу спускаемых в скважину рядов труб (одно- и двухрядные)
- Виду запорных устройств (задвижки или краны)
- Устойчивости в среде двуокиси углерода (коррозионно-стойкое и обычное исполнение)

В соответствии с ГОСТ 13846-74 фонтанную арматуру выпускают

- тройникового типа на рабочие давления 7, 14, 21, 35 МПа
- крестового типа на рабочие давления 14, 21, 35, 70, 105 МПа.

С учетом условий продуктивного пласта и физико-химических свойств продукции скважин рекомендуется установить фонтанную арматуру тройникового типа на рабочее давление 21 МПа, размерами проходного сечение ствола «ёлки» 65 мм.

Для получения запланированных отборов жидкости проектные скважины оборудовать однорядными насосно-компресорными трубами (НКТ) условным размером 73 мм.

Скважины, прекратившие фонтанирование переходят на механизированную добычу, при которой скважины будут оборудоваться винтовыми насосами (ЭВН) или штанговыми глубинными насосами (ШГН).

Скважины оборудуются площадкой для спуска и подъема глубинных приборов с целью выполнения необходимых гидродинамических исследований.

Исходя из анализа физико-химических свойств нефти (нефть месторождения высокосмолистая, парафинистая, малосернистая), можно предположить, что при эксплуатации скважин в условиях месторождения Ашиколь Южный, возможны осложнения в виде асфальто-смолистых-парафиновых отложений на забое, на стенках НКТ и трубопроводов системы сбора и транспорта нефти, что приводит к снижению производительности скважин и осложнению при эксплуатации. Содержание парафина 2,7 %, серы 0,4 %, смолы 14,4 %, асфольтенов 2,4 %.

Для предотвращения отложений парафина и обеспечения нормальных условий работы скважины, рекомендуются ингибиторы парафиноотложений, применяемые на месторождении Узень:

1. Ингибитор парафиноотложений «ИПГ-12» изготовитель Научно-технологический центр «Экспериментальные технологии добычи нефти» (г. Казань Республики Татарстан)
2. Ингибитор парафиноотложений «Dispersogen V 4451» изготовитель фирма «Клариант» (Германия).

Геолого-физические условия продуктивных горизонтов, состав и свойства продукции скважин позволяют применение традиционных методов борьбы с АСПО.

Для депарафинизации скважин можно проводить обработку горячей нефтью или водой с агрегатом типа АДПН-12/150-У1, а для выкидной линии будут устанавливаться паро-пусковые стояки.

Современные условия диктуют применение более совершенных методов, например, таких как воздействие постоянных магнитных полей на нефти в насосно-компрессорных трубах (НКТ) и в трубопроводах, по которым она транспортируется.

При этом:

- уменьшается асфальто-смолисто-парафиновые отложения (АСПО) на стенках НКТ и трубопроводов;
- увеличивается межремонтный период;
- уменьшается скорость коррозии трубопроводов.

Использование таких высокоэнергетических магнитов позволило создать индукторы с проходным диаметром, равным диаметру подъемников и трубопроводов, на которые они устанавливаются, что значительно повышает полезный эффект обработки без затрат энергии.

В период пробной эксплуатации сбор и транспорт продукции планируется проводить по лучевой герметизированной напорной системе: пласт – скважина – выкидная линия – пункт сбора нефти (ПСН).

Для проведения первичной подготовки предусматривается:

1. установка печей подогрева типа ПП-0,63 -1 ед.
2. фильтры жидкостные сетчатые -1 ед.
3. автоматизированная групповая замерная установка АМ40-8-400 – 1ед.
4. резервуар для пластовой воды ($V=500 \text{ м}^3$) - 2 ед.
резервуар для нефти ($V=500 \text{ м}^3$) – 2 ед.
5. трехфазный сепаратор – 1 ед.
6. газосепаратор -1 ед.
7. факельные хозяйства

Подготовка нефти в период пробной эксплуатации рекомендуется следующим образом:

Продукция всех скважин после измерения на АГЗУ поступает в трехфазный сепаратор, где происходит разделение газа, нефти и воды. Нефть поступает в резервуар для нефти, с резервуара с помощью насосного агрегата транспортируется на трубопроводе до месторождении Таскудук, для дальнейшей подготовки до товарных норм. Разделенный газ с трехфазного сепаратора отводится в газосепаратор для окончательной очистки газа от жидкости (воды), оттуда направляется на печи подогрева.

Отделенная вода с трехфазного сепаратора через отстойник (ОПФ), где происходит очистка воды от пленки нефти и механической примесей, поступает в резервуар для пластовой воды.

Попутно-добываемая пластовая вода месторождения Ашкоколь Южный, отделенная от нефти через отстойник попадает в водяной резервуар. Оттуда подготовленная пластовая вода откачивается с помощью насосного агрегата в нагнетательную скважину А-3. Перед тем как использовать скважину А-3 под закачку, необходимо провести исследования на приемистость пласта.

За период пробной эксплуатации будет добыто 1,910 млн.м³ газа. Согласно программе утилизации попутно-добываемого газа, газ на месторождении будет использоваться на собственные нужды, то есть направляться на печи подогрева с типа ПП-0,63 с расходом топлива 864,0 тыс.м³ в год.

Список использованной литературы:

1. Прикаспийской впадины и её восточных обрамлений /Бочкирев В.А., Садыков Ж.С., Джангирьянц Д.А. Подземные воды Алматы «Наука» 2003г.- 260 с.
2. ГКЗ СССР Инструкция по применению классификации запасов месторождений, перспективных и прогнозных ресурсов нефти и горючих газов. Москва, 2004 г.-166 с.
3. Временное методическое руководство по определению подсчетных параметров геофизическими методами для подсчета запасов нефти и газа. Москва, 2009г.-512 с.
4. «Первый промежуточный геологический отчет о результатах геологоразведочных работ на участке Сагизский за 2000-2018гг» 2000г. – 412 с.
5. Оперативный подсчет запасов нефти по месторождению Ашкоколь Южный по состоянию изученности на 01.01.09г. ТОО «Каспийан Энерджи Ресерч» 2009г.-420с.

Dauletova S.S.¹
¹Baishev University

JUSTIFICATION OF THE SELECTION OF THE RECOMMENDED WAYS OF OPERATION OF WELLS, CONSTRUCTIVE AND INTERNAL BURNING EQUIPMENT

Abstract

The article discusses the initial method of exploiting the Aschikul South fields. An analysis of the equipment used is given. The operation of the fountain equipment is checked. On the basis of the analyzes made, it is recommended to use the mechanical method of extraction in the future.

The complicated conditions and ways of dealing with them during the operation of this field are considered. An effective scheme of the collection and preparation of well production is given.

Key words: *method of operation, mechanized method, wellheads, fittings, pump and compressor pipes, inhibitor, dewaxing, oil recovery point, three-phase separator.*

Даулетова С.С.¹
¹Баишев Университет

ҰСЫНЫЛҒАН ҰҢҒЫМАНЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСІН, САҒА ЖӘНЕ ҰҢҒЫМА ШІЛДІК ЖАБДЫҚТАРДЫ ТАҢДАУҒА НЕГІЗДЕМЕ

Аннотация

Мақалада Оңтүстік Ашықөл кен орнындағы алғашқы пайдаланылып отырған мұнай өндіру әдісі қарастырылады. Қолданыстағы жабдықтар жұмысына талдау жасалады. Фонтан жабдықтарының жұмыстары бақыланады. Алынған талдаулар нәтижесіне байланысты алға қарай механикалық әдіспен мұнай өндіру ұсынылдады.

Аталған кен орнын пайдаланудағы күрделі жағдайлар мен онымен күрес жолдары қарастырылады. Кен орнындағы ұңғы өнімдерін жинау және дайындаудың тиімді схемасы беріледі.

Кілт сөздер: *пайдалану әдістері, механикалық әдіс, ұңғыма сағасы, арматура, сорапты компрессорлы құбырлар, ингибитор, депарафинизация, мұнайды жинау пункті, уш фазалы сепаратор.*

МРНТИ 67.53.19

Жумамуратов Д.К.¹, Абдиганиева Г.К.¹, Шалабаева С.И.²
¹Каракалпакский государственный университет им.Бердаха
²Баишев университет

УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ В ВОДОПРОВОДНЫХ СЕТЕЙ С ПОМОЩЬЮ ЭВМ С УЧЕТОМ ВЕРОЯТНОСТНОГО ХАРАКТЕРА ПРОЦЕССА ВОДОПОТРЕБЛЕНИЯ

Аннотация

В статье представлен традиционный способ описания путей развития (реконструкции и расширения) сетей водоснабжения - проводить гидравлические расчеты, данные которых служат основой для определения «узких» мест сети и разработки мер по увеличению его пропускной способности.

Ключевые слова: *гидравлический расчет, метод Гаусса, блок моделирования, водопроводная сеть.*

Традиционный способ описания путей развития (реконструкции и расширения) водопроводных сетей заключается в проведении гидравлических

расчётов, данные которых служат основой для выявления «узких» мест сети и разработки мероприятий по повышению ее пропускной способности.

Сложность расчётов, состоящих в решении крупных систем нелинейных уравнений, обуславливает широкое использование ЭВМ (соответствующие программы имеются в большом числе проектных институтов). Особенностью гидравлического расчётов является то, что они должны проводится отдельно для каждого из «расчётных случаев» (по СНиП 2.04.02-97 «Водоснабжение. Наружные сети и сооружения») и нагрузка любого потребителя задаётся при этом одним числом, характеризующем расход воды в различные периоды (максимальное и минимальное часовое водопотребление и т.п.) Такой способ задания нагрузок потребителей является наиболее существенным недостатком расчётов, они полностью игнорируют вероятностный характер режимов водопотребления [1,2].

Изучение водопотребления, как случайного процесса изменения часовых расходов или совокупности независимых случайных величин, проводились многими исследователями (Н.А.Карамбиров, Л.А.Шопенский, М.П.Майзельс, В.И.Милов, В.Файзуллаев, В.Г.Гейнс и др.), однако, как правило в их работах основная цель заключалась в получении математического описания водопотребления без связи с вопросами использования этих описаний в гидравлических расчётах. Также в СНиП 2.04.02-97 в некоторой мере учитывает вероятностный характер водопотребления, так как величина коэффициента часовой неравномерности изменяется в зависимости от численности населения из-за неодновременности появления пиковых нагрузок, но не даёт рекомендаций по правильному использованию этих коэффициентов при гидравлических расчётах. Формально использование данных СНиПа приводит к дебалансу между суммой нагрузок потребителей и нагрузкой суммы потребителей, т.е. к несоблюдению первого закона Кирхгофа для водопроводных сетей [2,3].

Первыми попытками преодоления указанных трудностей явились работы Л.Ф.Мошнина и М.М.Андрияшева, предложения которых базируются на таком способе нормирования часовых нагрузок, который содержится в СНиП 2.04.02-97, и поэтому не являются объективным решением проблемы[4].

Цель состоит в том, чтобы рассмотреть одновременно и способы нормирования случайных величин нагрузок потребителей, и методы базирующихся на них гидравлических расчётов и таким образом подготовить достоверные и объективные рекомендации по методике управления развитием водопроводных сетей на ЭВМ. Первым шагом на пути решения этой задачи является имитационное моделирование процесса функционирования водопроводной сети. Для этого разработана программа, основными блоками которой является блок моделирования случайных величин нагрузок потребителей, блок гидравлического расчёта сети и блок обобщённых данных этого расчёта[3].

При моделировании нагрузок используются датчик псевдослучайных чисел, вырабатывающий числа, равномерно распределенные в интервале $0 \div 1$,

которые преобразуются по уравнению логической кривой в числа, распределённые по закону, близкому к нормальному (математическое ожидание равно нулю, дисперсия – единице). Количество чисел, полученных на каждом шаге работы программы, равно количеству узлов сети. Перед расчётом для каждого узла сети задаются графики математических ожиданий расходов и графики коэффициентов их вариации за каждый час суток.

На основе этих исходных данных и полученных случайных величин определяются значения случайных нагрузок во всех узлах сети в каждый час заданного периода моделирования. Этот период принят равным 1200 час., так как ранее в работах НИИ КВОВ АКХ им. Памфилова (РФ) было показано, что выборка часовых расходов за 50 дней с достаточной точностью позволяет определять параметры распределения часовых расходов за год. Предлагаемый метод моделирования нагрузок не единственный[2].

При гидравлическом расчёте исходные данные уравнения линеаризуется, а полученные системы решаются методом Гаусса. Данные решения анализируются в качестве корней исходных уравнений, и расчёт продолжается путём новой линеаризации до тех пор, пока не сойдётся решение исходной нелинейной системы.

Такой путь решения, в принципе невыгодный в нашем случае даёт хорошие результаты, так как при незначительном изменении расходов в узлах по часам суток решение, полученное для одного часа, является достаточно хорошим первым приближением для последующего.

Блок обобщения и анализа данных расчёта позволяет выводить на печать величины расходов и потерь напора по каждому участку схемы сети, а также рассчитывать значения их математических ожиданий и средних квадратических отклонений.

По составленной программе рассчитана сеть, включающая 30 узлов и 50 участков, время расчёта на ЭВМ, средней производительностью составляет 10 с. (один шаг моделирования нагрузки и соответствующий гидравлический расчёт). Расчёт может прерываться после любого наперед заданного числа шагов.

Проводимое имитационное моделирование не должно использоваться при проектных расчётах, так как занимает много времени и требует большой подготовки исходных данных. Оно выполняется в исследовательских целях и должно помочь при сопоставлении функций распределения расходов и потерь напора по любой линии сети с функциями распределения расходов потребителей. При этом наша задача состоит в разработке алгоритмов пересчёта нагрузок, задаваемых неслучайными параметрами распределений (математическое ожидание и дисперсия), а также параметры для расходов и потерь напора по линиям сети. Здесь должны использоваться данные о роли каждой линии в работе сети, которые можно получить, используя, например, метод фиктивных расходов Л.Ф.Мошнина. Накапливаемый опыт имитационного моделирования различных сетей (с одним или несколькими источниками, с регулирующими емкостями и узлами регулирования и т.п.)

позволит более обоснованно анализировать как гидравлические условия их работы, так и технико-экономические показатели (затраты электроэнергии на подачу воды). В этом случае данные расчёта будут характеризовать не только отдельные (в общем случайные) моменты работы сети, а полностью весь расчётный период.

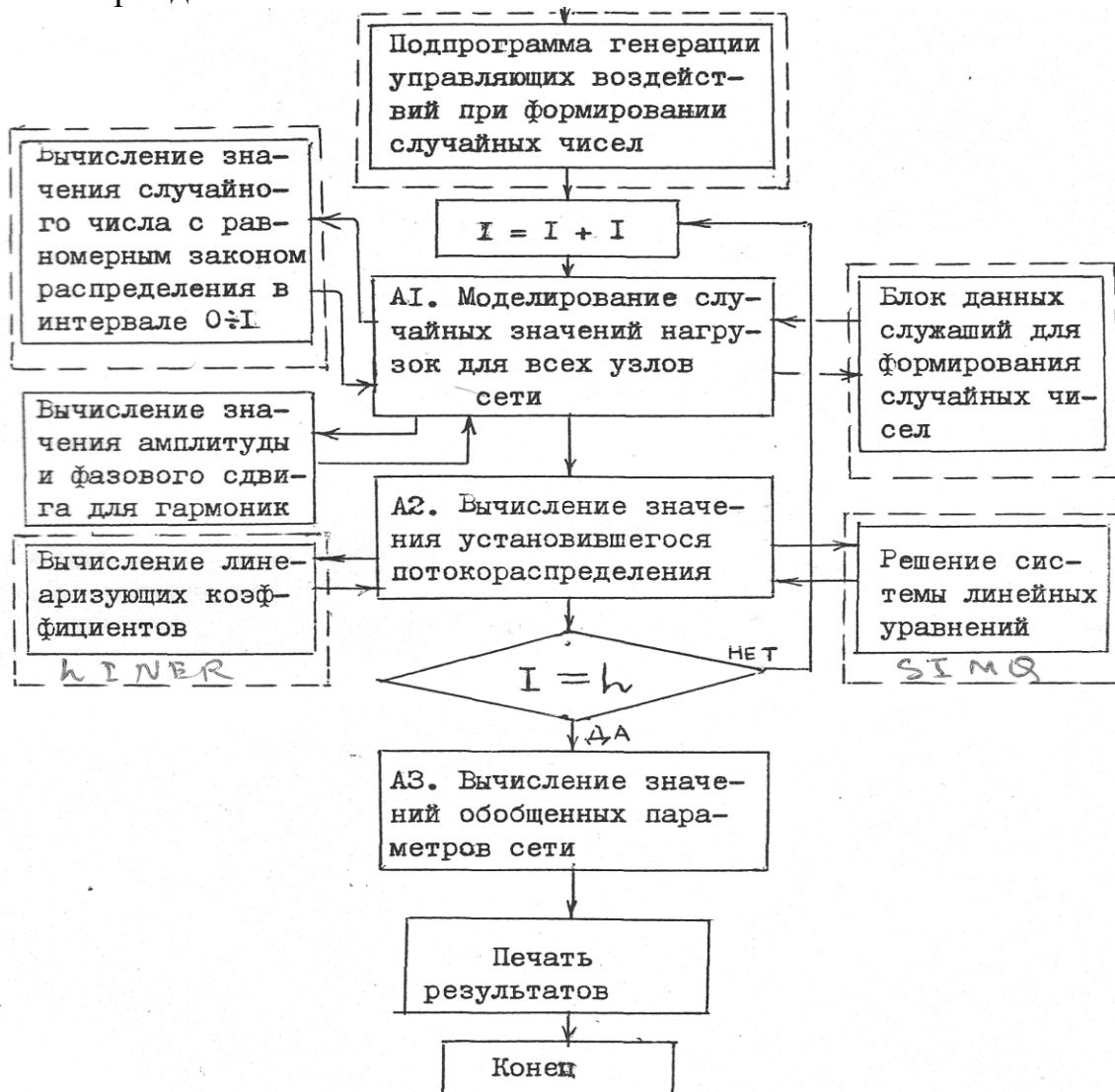

рис.1 Блок-схема алгоритма имитационного моделирования

Кроме того, ожидается, что именно выполнив настоящую работу может быть решён вопрос о нормировании неравномерности (режимов) водопотребления в городе Нукус. Если будет доказана, что в расчётах достаточно использовать только математическое ожидание и дисперсию нагрузок потребителей, то это будет решением дискуссионной в настоящее время проблемы выбора расчётной обеспеченности (вероятности непревышения) нормируемых нагрузок потребителей.

Список использованных источников:

1. Абрамов Н.Н. Теория и методика расчета систем подачи и распределения воды. М.: Стройиздат, 1972. - 288 с.
2. Бахрамов У. Исследование информации о нагрузках систем ПРВ и формы ее использования. "Вопросы вычислительной и прикладной математики", вып.64, Ташкент, РИСО АН УзССР, 1981, с.92-99.
3. Вербицкий А.С., Бахрамов У., Месропян Э.А. Методы управления развитием систем водоснабжения больших городов. Серия -Проблемы больших городов. Обзорная информация. ГОСИНТИ.М.:1980, вып.26. 20 с.
4. Мошнин Л.Ф. Расчет водопроводных сетей при переменном коэффициенте часовой неравномерности. "Водоснабжение и санитарная техника", 1974, № II. с.11-14.

Жумамуратов Д.К.¹, Абдиганиева Г.К.¹, Шалабаева С.И.²

¹Бердах ат.Қарақалпақ Мемлекеттік университет

²Баишев Университет

**СУ ТҰТЫНУ ПРОЦЕСІНІҢ ҮҚТІМАЛ СИПАТЫН ЕСКЕРЕ
ОТЫРЫП, ЭӘМ КӨМЕГІМЕН СУ ҚҰБЫРЫ ЖЕЛІЛЕРІНІҢ ДАМУЫН
БАСҚАРУ**

Аннотация

Мақалада сумен жабдықтау желілерінің даму жолдарын (жанғырту және кеңейту) дәстүрлі тәсілі көлтіріледі - деректер желінің «тар» орындарын айқындау және оның мүмкіндіктерін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеу үшін негіз болып табылатын гидравликалық есептеулерді жүргізу қарастырылады.

Кілт сөздер: гидравликалық есептей, Гаусс әдісі, блоктық модельдеу, сумен жабдықтау желісі.

Zhumamuratov D.K.¹, Abduganieva G.K.¹, Shalabayeva S.I.¹

¹Berdakh Karakalpak State University

²Baishev University

DEVELOPMENT MANAGEMENT IN WATER NETWORKS USING A COMPUTER GIVEN THE PROBABILISTIC NATURE OF THE PROCESS OF CONSUMPTION

Annotation

The article presents the traditional way of describing the ways of development (reconstruction and expansion) of water supply networks is to conduct hydraulic

calculations, the data of which serve as a basis for identifying the “narrow” places of the network and developing measures to increase its throughput.

Keywords: *hydraulic calculation, Gauss method, simulation block, water supply network*

МРНТИ 52.47.15

Казбекова Г.К.¹, Полозов М.Б.², Ескалина К.Т.¹, Жылкыбаева Г.Ж.¹

¹*Башев Университет*

²*Институт нефти и газа им. М.С.Гуцериева Удмуртского государственного университета г. Ижевск*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СИСТЕМЕ «ВОЗДЕЙСТВИЕ – ОТКЛИК» ДЛЯ ФЛЮИДОСОДЕРЖАЩИХ ПОРОД

Аннотация

Актуальность работы обуславливается удорожанием способов добычи нефти, качество которой со временем становится хуже. Новая концепция переработки нефти в условиях природного залегания требует убедительного теоретического обоснования.

Ключевые слова: *нефть, флюидосодержащая система, воздействие, отклик, фаза, синтез, импульс, релаксация.*

Необходимость разработки теоретических основ взаимодействия в системе «воздействие-отклик» для флюидосодержащих пород определяется неспособностью существующих математических моделей определять физически обоснованные условия резонанса, фокусировки и задающей роли состояния границы раздела фаз.

Нефть относится к флюидосодержащим системам, включающим твердое вещество подложки и «крыши». Фазы – это органические составляющие нефти и воды с определенным типом минерализации. В природных условиях эта система подвергается следующим видам внешнего воздействия: периодическая смена дня и ночи; приливно – отливные перепады давления; изменение концентрационных соотношений на границе раздела фаз; импульсные воздействия сейсмических волн; сезонные колебания температурного режима. Закон сохранения равновесия вынуждает систему реагировать на любое внешнее воздействие. Откликом являются изменения ее параметров в зависимости от вида внешнего воздействия. В условиях замкнутого объема месторождения чаще всего откликами являются:

Изменение растворимости в компонентах системы; изменение внутрипластового давления; перепад градиента концентраций на границе

раздела фаз; изменение теплового режима; синтез и разложение компонентов системы; изменение геометрии месторождения.

Параметры релаксации (восстановления) являются динамической характеристикой конкретного процесса, и зависит от скорости его протекания. Ниже в таблице 1 представлены скоростные соотношения для основных компонентов флюидосодержащей системы.

Таблица 1. Параметры призматических взаимодействий

Вид взаимодействия, скорость, м/с	Отклик при $\lambda = 0,17$, Гц	Резонансный отклик, $v_{рез}$, Гц	Диапазон, процессы
Электромагнитное, $v = 3 \times 10^8$	$1,7 \times 10^9$	$3,5 \times 10^9$	СВЧ - разогрев; деструкция H_2O , УВ
Механические: Для твердых тел $v = 6280$ для нефти $v = 1450$ для газа $v = 333$	36×10^3 $8,5 \times 10^3$ 1958	74×10^9 17×10^3 3900	УЗВ; Дробление твердых тел, кавитация Звуковой; уплотнения, смещения

Так, если размер неоднородности меньше 1 м, необходимо принять во внимание вероятность проявления поверхностных эффектов. Для них скорость распространения v_{gp} групповых поверхностных волн рассчитывается по формуле:

$$v_{gp} = \sqrt{\frac{g\lambda}{2\pi}} \quad (1)$$

$$\text{для } \lambda = 0,17 \text{ м } v_{gp} = 0,515 \text{ м/с}$$

Динамические взаимодействия для этого вида процессов приведены в таблице 2.

Таблица 2- Результаты призматических взаимодействий для поверхностных волн

$$\lambda = h = 0,17 \text{ м}$$

Вид взаимодействия, скорость, м/с	Частота v Гц	$\lambda = \frac{c_{gp}}{v}$	Следствия, масштабные элементы отклика
Электромагнитные, $v = 3 \times 10^8$	$1,7 \times 10^9$	$2,9 \text{ } ^0\text{A}$	Параметр кр. решетки Cr, Ti, β - δ -Fe, U α
Механические: Для твердых тел $v = 6280$	36×10^3	$14,3 \text{ } \mu\text{мм}$	ИК-спектр спиртов вал. С-С.деф. С-Н
Для нефти $v = 1450$	$8,5 \times 10^3$	$60 \text{ } \mu\text{мм}$	Порошки, поры, сорбция
Для газа $v = 333$	1958	$260 \text{ } \mu\text{мм}$	Гранулы, молекулы, орган. соединений

Из данных таблицы 2 следует, что этот вид взаимодействий охватывает весь диапазон частиц в кристаллическом веществе, межмолекулярные расстояния в органических и неорганических веществах, а также определяет возможности возникновения поляризационных процессов в порошках и других формах дисперсности.

Таким образом, любое отклонение от состояния равновесия (возникновения неоднородности) порождает цепь электрических взаимодействий, преобразующих избыточную энергию в режиме призматического отклика на причину дисбаланса. Полученные результаты позволяют разрабатывать принципиально новые виды мониторинга для оценки состояния минерального вещества в зависимости от масштаба элементов структуры в ответ на любое динамическое внешнее воздействие.

Поверхностный слой Земли представляет собой комплексное образование, состоящее из трех фаз – твердой, жидкой и газообразной. Свойства их и изменения состояния изучают в специальных разделах науки – геология, почвоведение, гидрология, метеорология и т.д. География распределения этих фаз и динамика взаимодействия их между собой принадлежит новой науке – биокибернетике, с появлением которой предметом изучения стала новая фаза, называемая биомассой. Именно открытие обратных связей в этих взаимодействиях породило необходимость системного подхода к поверхностному слою Земли как к единому целому, подчиняющемуся на разных уровнях рассмотрения некоторым общим законам, характеризующим поведение металлического и минерального вещества в рамках целостной системы [1 - 4].

Возникающее противоречие между конкретным явлением и оценкой его поведенческой линии в рамках целостной системы можно устраниТЬ только в том случае, если для параметризации процессов и состояний выделить минимальное количество величин, общих для всех уровней рассмотрения. Для проведения системного анализа предлагается использовать два параметра: пространство и время. В качестве пространственной характеристики используется размер структурной единицы для данного уровня рассмотрения, временным параметром является частота их колебаний около некоторого положения равновесия. Например, для твердых материалов максимальная частота [5] тепловых колебаний в акустическом спектре составляет 10^{13} Гц. Зная, что любое движение V в окружающей среде вызывает как механическую, так и электромагнитную реакцию (эффект «рамки с проводником»), можно рассчитать по известной формуле в каких пространственных условиях λ реализуется резонансный отклик на этой частоте:

$$\lambda = \frac{V}{\nu} : (2)$$

- для электромагнитных волн:

$\lambda = 3 \times 10^8 / 10^{13} = 3 \times 10^5$ – м = 10 мкм – размер, характерный для структурных элементов в поликристаллах;

- для акустических:

$\lambda = 5 \times 10^3 / 10^{13} = 5 \times 10^{-10}$ –5 Å – размер, присущий межатомным расстояниям в кристаллической решетке;

- для медленных поверхностных волн с $v_n = 1$ м/с

$\lambda \approx 0,5 / 10^{13} = 5 \times 10^{-12}$ м – порядок величин, характерный для внутриатомных взаимодействий.

Величина этого отклика существенно зависит от состояния материалов и среды, условий на границе раздела фаз [2-3]. В систематизации знаний о твердых материалах наиболее существенными являются величина их структурных элементов (пространственная характеристика) и период их колебаний около положения равновесия (временная характеристика). Затем по уровню значимости следуют пространственно-временные параметры влияющей среды, так как состояние материала при внешнем воздействии зависит от времени релаксации. Влияние мощности внешнего воздействия в большей степени зависит от граничных условий взаимодействия процессов.

Для выявления причинно - следственных связей при воздействии внешних источников переменных полей с твердым веществом выделены пространственно-временные параметры, влияющие на массоперенос, состояние и граничные условия взаимодействующих фаз. При этом в систематизации по пространственному признаку выбраны следующие масштабы расстояний для любого уровня структур [4]:

- микроскопический – вблизи масштабов нулевой степени, 10^0 м x 1 м;
- поликристаллический, 10^{-3} м;
- монокристаллический, 10^{-6} м;
- решеточный, 10^{-9} м;
- электронный, 10^{-12} м.

У каждой модели, меняющейся через три порядка расстояний, есть специфические ведущие элементы структуры, своя группа соотношений физической модели, свои группы математических реализаций. Каждой группе соответствует конкретный диапазон колебаний элементов структуры, отличающий друг от друга на три порядка величин. Анализ причинно-следственных связей выполнен по схеме (таблица 3) диалектико-логического подхода к любой рассматриваемой проблеме, т.е. с учетом категорий единичного, общего и всеобщего для каждого пространственного уровня.

Таблица 3 - Систематизация видов динамических процессов для твердого вещества с учетом пространственно-временных признаков

Уровни рассмотрения, м	Частотный диапазон, Гц			
	Спектр колебаний электронов, $10^{15} \dots 10^{12}$	Спектр колебаний точечных дефектов, $10^{12} \dots 10^9$	Спектр колебаний линейных дефектов, $10^9 \dots 10^6$	Спектр колебаний других несплошностей, $10^6 \dots 10^3$
Электронный,	Контактная	Самодиффузия	Поляризация	Электроакустическая

10^{-12}	разность потенциалов			ческая эмиссия
Решеточный 10^{-9}	ТермоЭДС (теплопроводность)	Диффузия (концентрационный перенос)	Полиморфные превращения	Мартенситные превращения
Структурный 10^{-6}	Терромагнетизм	Внутризеренная деформация	Зернограничная деформация	Двойникование
Масштаб реального образца, 10^{-3}	Термоэлектроупругость	Ньютоновское течение	Неньютоновское течение	Сверхпластичность

Если рассматривать процессы, связанные с превращениями в твердой фазе (1 столбец таблицы 4), например, в ходе механохимической активации можно для всех уровней рассмотрения найти катализически активные вещества для соответствующей модификации углерода, а это значит определить условия резонансного взаимодействия.

Из таблицы 5 следует, что энергетическое соответствие идеально для обеих форм углерода только с никелем и хромом, степень подобия с другими веществами немного меньше, но и они могут быть катализически активны в определенном температурном интервале. Для графита диапазон активных веществ намного больше, так как он имеет анизотропную структуру и в заданный интервал соответствия (4,45 - 4,81 эВ) укладывается 12 веществ, которые проявляют катализическую активность в различных технологических процессах, связанных с использованием углерода.

Таблица 4- Матрица параметров сопоставления для реакций гетерогенного катализа

Уровень рассмотрения	Твердая фаза	Жидкость	Газ	Граница раздела фаз поверхность
Внутриатомный	работа выхода электронов	коэффициент преломления	удельная теплоемкость	атомная теплоемкость
Межатомный	потенциал ионизации, энергия разрыва связей	электродный потенциал, энергия диссоциации	атомная поляризация	контактная разность потенциалов
Внутримолекулярный	теплопроводность, электропроводность	константа диссоциации	скорость звука	сорбция
Межмолекулярный	параметр кристаллической решетки	ковалентный радиус	ионный радиус	масштаб экспериментального образца

Таблица 5- Параметры соответствия для дисперсного углерода и графита для внутриатомного уровня рассмотрения

Вещество	Работа выхода электронов, эВ	<i>Вещество</i>	Работа выхода электронов, эВ
углерод дисперсный	4,62	<i>графит</i>	4,45-4,81
никель	4,61	хром	4,62
хром	4,62	никель	4,61
цинк	4,38	золото	4,80
кремний	4,30	серебро	4,70
алюминий	4,21	бор	4,60
		железо	4,40-4,71
		германий	4,66
		ртуть	4,52
		иридий	4,57
		родий	4,75
		сурьма	4,08-4,56
		олово (β)	4,50

Потенциал ионизации также относится к энергетическому признаку, но он характеризует межатомный уровень рассмотрения. Здесь углерод имеет энергию, необходимую для перевода внешнего электрона в возбужденное состояние, равную $U_b = 11,264$ эВ. Потенциалами, близкими по абсолютной величине обладают: - бром - 11,84 эВ; - иод - 10,44 эВ; - сера - 10,357 эВ; - ртуть - 10,43 эВ.

В соответствии с выводами мультиплетной теории каталитическую активность должны обеспечивать вещества, энергетический потенциал которых в два раза меньше активируемого вещества ($U_b/2$). Этому условию соответствуют вещества:

- литий – 5,39 эВ; - гафний – 5,5 эВ; - стронций – 5,69 эВ; - индий – 5,785 эВ; - барий – 5,81 эВ; - лантан – 5,61 эВ.

В качестве катализаторов в этом ряду чаще всего используется железо и цинкосодержащие соединения и можно предположить высокую каталитическую активность других веществ, например, в радиолизе.

В реакциях синтеза заданных веществ необходимо учитывать и молекулярный уровень рассмотрения – здесь преобладающим признаком для принципа мультиплетности являются расстояния как внутри молекулы, так и между разными молекулами. Для молекулы С-С внутримолекулярное расстояние определено как 1,52-1,54 Å. С кратностью n=2 r=3,04-3,08 Å близкими значениями обладают элементы:

- ртуть 3,005 Å;
- дельта – железо 2,92 Å;
- молибден 3,14 Å;
- вольфрам 3,16 Å;
- магний 3,2 Å;

- цирконий 3,2 Å.

Среднее расстояние между атомами в разных молекулах углеродных соединений определяют в пределах $4,18\div4,2$ Å. Геометрическое соответствие этому масштабному признаку имеют следующие элементы:

- кобальт 4,002 Å;
- алюминий 4,049 Å;
- торий 4,11 Å.

Из приведенных данных видно, что многие вещества, удовлетворяющие геометрическому принципу мультиплетной теории катализа, являются каталитически активными при создании углеродсодержащих катализаторов.

Анализ существующих экспериментальных данных свидетельствует о том, что вещества – активаторы, перечисленные в приведенных таблицах давно используются в промышленной и лабораторной практике современной физической химии, но систематизация их применимости для каждого уровня рассмотрения выполнена впервые. Системный подход к подбору катализаторов на основе разработанной матрицы позволяет осуществлять разработку новых технологических приемов для получения материалов с заданными свойствами и структурой. Например, процесс механохимической активации углерода или углеродсодержащего вещества можно осуществлять комплексно, используя каталитически - активные вещества каждого уровня рассмотрения, что позволяет проводить синтез или деструкцию активируемого вещества с минимальными энергетическими затратами. На примерах наиболее распространенных компонентов горных пород показаны результаты электромеханического воздействия на них, сопровождающиеся изменением структуры и способностей поляризации в ответ на внешнее воздействие.

Полученные данные позволяют понять природу возникновения волноводов и зон повышенной проводимости некоторых слоев литосферы.

Выявлены общие закономерности возникновение резонансного отклика для атомного, молекулярного и структурного уровней рассмотрение при использовании электромеханических воздействий. Так для атомного уровня рассмотрения предложено использовать для оценки состояния компонентов горных пород: работу выхода электронов, коэффициент преломления, теплоемкость, потенциал ионизации, электродный потенциал, поляризацию, контактную разность потенциалов. Для внутри молекулярного уровня рассмотрения можно использовать замеры электро- и теплопроводности, константы диссоциации, скорости звука, параметры сорбции. Межмолекулярный уровень проявляет себя при измерениях параметра кристаллической решетки, ковалентного и ионного радиусов, масштаба структурных элементов изучаемого минерала. Установлены причинно-следственные связи, позволяющие прогнозировать возможность возникновения резонансного проявления для инициирования определенного процесса или состояния, что позволяет использовать разработанные принципы не только в технологических режимах для получения заданных свойств, но и в процессах мониторинга для оценки состояния исследуемого вещества.

Предложенный системный подход к подбору катализаторов на основе разработанной матрицы пространственно-временных соотношений, позволяет осуществлять разработку новых технологических приемов для получения материалов с заданными свойствами, а также осуществлять многоуровневый мониторинг состояния различных компонентов горных пород.

Список использованной литературы:

1. Метакса Г.П., Сармурзина Р.Г. Особенности формирования системных связей в твердом веществе //Алма-Ата, 1993, 27 с.
2. Метакса Г.П. Пространственно-временные взаимосвязи, определяющие механизмы взаимодействия на границах раздела фаз. //Деп. в КазНИИНТИ, Алма-Ата, Рг.№ 2938 от 30.03.1988, 12с.
3. Мансурова Р.М. Физико-химические основы синтеза углеродосодержащих композиций, Алматы, XXI век, 2001, 180 с.
4. Боресков Г.К. Гетерогенный катализ, , 2005, 304 с.
5. Баландин А.А. Мультиплетная теория катализа, 2003.- ч.1.- С.103.

Казбекова Г.К.¹, Полозов М.Б.², Ескалина К.Т.¹, Жылкыбаева Г.Ж.¹
¹ *Баишев Университеті*

² Ижевск М.С. Гуцериев ат. Удмуртия мемлекеттік университеті
жасындағы Мұнай және газ институты

ФЛЮДА ҰСТАУШЫ ЖЫНЫСТАРҒА «ӘСЕР ЕТУ-ӨЗГЕРУ» ЖҮЙЕСІНДЕ ӨЗАРА ӘСЕРЛЕСДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация

Жұмыстың өзектілігі мұнай өндіру әдістерінің қымбаттауымен, сапасының уақыт өте келе нашарлауына байланысты негізделеді.Мұнайды табиғи орналасу жағдайында өңдеудің жаңа концепциясы нақты теориялық негіздеуді талап етеді.

Кілт сөздер: *мұнай, флюдоұстаушы жүйе, әсер ету, өзгеру, фаза, синтез, импульс.*

G.K.Kazbekova¹, M.B. Polozov,², K.T. Eskalina¹, G.Zh.Zhylkybayeva¹
¹*Baishev University*

²*Institute of Oil and Gas M.S.Gutseriev, Udmurt State University, Izhevsk*

THEORETICAL BASES OF INTERACTION IN THE SYSTEM "IMPACT - RESPONSE" FOR FLUID-BEARING ROCKS

Annotation

The urgency of work is caused by the rise in price of oil production methods, the quality of which becomes worse with time. A new concept of oil refining in natural conditions requires a convincing theoretical justification.

Key words: *oil, fluid system, impact, response, phase, synthesis, pulse.*

МРНТИ 20.15.06

Казбекова Г.Н.¹
¹*Баишев Университет*

НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Аннотация

Мақала ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторларының бірі бола отырып, жаһандану, әртүрлі елдердің экономикаларының конвергенциясы мен диффузиясы процесі Қазақстаннан дамудың сапалы жаңа деңгейіне көшуді талап ететіндігі, онсыз әлемдік экономикалық жүйеде лайықты орын алу мүмкін еместігі, қазіргі заманғы телекоммуникация саласы ел экономикасында ерекше орын алады, ейткені өсу қарқыны, ұсынылатын қызметтердің бәсекеге қабілеттілігі, ғылыми-техникалық базаның даму деңгейі, менеджменттің кәсібілігі сияқты өлшемдер бойынша әлемдік стандарттарға барынша жақындығы туралы айтылған.

Кілт сөздері: *ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, инфрақұрылым, телекоммуникация, техникалық прогресс, интеграция.*

Техникалық прогресс және жаңа әзірлемелердің үздіксіз пайда болуы ақпараттандыру саласындағы мамандардан үнемі жетілдіруді және дамытуды талап етеді. Кәсіпорындарды автоматтандырумен, Ақпараттық жүйелерді енгізумен, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланумен байланысты процестер бүгінгі күні өмір тіршілігінің барлық салаларында ең перспективалы және сұранысқа ие болып табылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторларының бірі болып

табылады. Жаһандану, әртүрлі елдердің экономикалырының конвергенциясы мен диффузиясы процесі Қазақстаннан дамудың сапалы жаңа деңгейіне көшуді талап етеді, онсыз әлемдік экономикалық жүйеде лайықты орын алу мүмкін емес. Қазіргі заманғы телекоммуникация саласы ел экономикасында ерекше орын алды, өйткені өсу қарқыны, ұсынылатын қызметтердің бәсекеге қабілеттілігі, ғылыми-техникалық базаның даму деңгейі, менеджменттің кәсібилігі сияқты өлшемдер бойынша әлемдік стандарттарға барынша жақын.

Бүгінгі күні Қазақстанда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласы қарқынды дамуда. АКТ-ның дамуы, біріншіден, соңғы бірнеше жыл ішінде ел экономикасының тұрақты өсуінен туындарды. Екіншіден, Қазақстан Республикасының Үкіметі қазіргі уақытта елдегі IT-қызметтердің ең ірі тапсырыс берушісі бола отырып, АКТ-ға көбірек көңіл бөледі ("электрондық үкіметтің" мемлекеттік бағдарламасы IT-нарығының көлемін жылына 20% - ға дейін арттыруды).

"Ақпараттық Қазақстан - 2020" мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 8 қаңтардағы №464 Жарлығымен бекітілген. Бағдарламаның мақсаты ақпараттық қоғамға көшу үшін жағдай жасау болып табылады. Қазақстанның АКТ саласы Қазақстан экономикасының дербес секторы болды. Ол телекоммуникация саласынан, пошта қызметтерінен, Ақпараттық технологиялар саласынан және телерадиосигналды таратудан тұрады. Бұл тәсіл бүкіл әлем бойынша соңғы онжылдықта байқалатын байланыс технологияларының, телерадио хабарларын тарату мен ақпараттық технологиялардың өзара енуімен байланысты.

Бағдарламаның негізгі іс-шаралары:

✓ Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымының нормативтік құқықтық базасын құру.

✓ Ақпараттандыру саласындағы мемлекеттік реттеу тетіктерін жетілдіру
✓ Жаңа ақпараттық технологиялар мен техникалық құралдарды енгізу.
✓ Ел халқының кең жігінің Интернет желісіне қол жеткізуін қамтамасыз ету.

✓ Мемлекеттік ақпараттық ресурстарды басқару жүйесін құру.

Қаржыландыру көздері

✓ Республикалық және жергілікті бюджеттерден бөлінетін қаражат, жеке инвестициялар, кепілгерлер

Күтілетін соңғы нәтиже:

✓ Ақпараттық қызметтердің өркениетті нарығының қалыптасуы мен дамуы.

✓ Ақпараттандыру саласында бірыңғай нормативтік құқықтық база құру.

✓ Ақпараттандыру саласындағы мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру

✓ Халықаралық даму стандарттарын ескере отырып, ақпараттық жүйелер мен желілердің үйлесімділігін қамтамасыз ету.

✓ Мемлекеттік ақпараттық ресурстарды құру мен пайдалануға бөлінетін бюджет қаражатын оңтайландыру.

✓ Телекоммуникациялық техниканың отандық құралдарының, ақпараттық өнімдер мен қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдайлар жасау

✓ Жобалар мен бағдарламаларга жеке инвестицияларды тарту.

Акт әлеуеті қазірдің өзінде мемлекеттік басымдықтардың қатарына кіреді. Елімізде ақпараттық өнімдер мен қызметтер өндірісі өсуде. XXI ғасырда бизнес ақпараттық технологиялардың ең гүлденген бірі болды. Жыл сайын Қазақстанда ақпараттық технологиялар саласы 13-18% - ға өсуде. Акт таралуынан туындастын қазақстандық қоғам өміріндегі өзгерістер экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени сипатта болады.

Коммуникациялық инфрақұрылымның қоғамға әсер етуінің әлеуметтік-мәдени сипаты қарым-қатынас пен ынтымақтастық мүмкіндіктерін арттыруда, өз мәселелерін, проблемаларын шешу үшін әртүрлі ақпарат пен білімді пайдалануда көрінеді. Теледидардың түрлі түрлері, бейнеақпараттар, компьютерлік ойындар, компакт-дискілер, Ноутбуктер, банкоматтар, ұялы телефондар, сандық фотоаппараттар, кинокамералар, пластикалық карточкалар, факстер, телекстер, электрондық қорғаныс және қауіпсіздік құрылғылары, дистанциялық пульттер, бейнебақылау, түрлі мультимедиялық өнімдер – осының барлығы біздің бүгінгі өміріміз. Акт әлеміне "қосылу" әлеуметтік ұтқырлықтың, әлеуметтік қамтамасыз етудің және қорғалудың нақты факторына айналды.

Қазіргі уақытта әлем бойынша шамамен 2,1 млрд.адам интернетке қосылған. Тағы 10 жыл бұрын Facebook және Twitter жай ғана болған жоқ, ал бүгінде олардың пайдаланушылары бүкіл жер шарындағы 1,5 млрд. адам болып табылады. [4]

Мемлекеттің қазіргі даму деңгейі айтарлықтай дәрежеде белсенді өндіріс және ақпаратты пайдалану негізінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану негізінде қалыптасады. Табиғи қазбалар мен материалдық байлық ғана емес, сонымен қатар телекоммуникациялық инфрақұрылым мен ақпараттық ресурстар үлттық байлықты құрайды.

Болашақ сала үшін және жалпы мемлекет үшін үлттық IT-жобаларды отандық компаниялардың жасауы маңызды және бұл тек қауіпсіздік пен бедел мәселесі ғана емес, бұл ірі ақпараттық жүйелерді құру тәжірибесі бар жоғары білікті мамандардың үлкен санын өсірудің бірегей мүмкіндігі. Бұл мамандар кейінірек біздің Республикамыздың әлемдегі жағдайы мен мәртебесін айқындастын болашақтың ең маңызды салаларының бірі — саланың негізі болады.

Қазақстанда ақпараттық технологияларды дамытуды жақсарту үшін келесі жолдармен өту қажет:

- Халықты практикалық оқытуды арттыру.

- Жас үрпақтың зияткерлік әлеуетін дамыту, ақпараттық өзара әрекеттесудің қазіргі заманғы технологияларын белсенді қолдану жағдайында өз бетінше білім алу қабілеті.

- Сыртқы нарыққа шығу кезінде отандық IT фирмаларды қолдау.

4. Әлемдегі компьютерлік техниканы өндіруші негізгі жетекші компаниялардың дамуын, сондай-ақ маркетингтік стратегияларын зерттеу және оларды қазақстандық нарыққа енгізу.

Ақпараттық ағындар адамзат өмірінің барлық салаларына енеді және әлемдік қауымдастықтың жаһандануы жағдайында өспелі рөл атқарады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту және тарату, олардың тіршілік әрекетінің барлық салаларына енүі әлемдік интеграцияның, мемлекеттің әлеуметтік дамуы мен экономикалық өсуінің маңызды факторы ақпараттық алмасудың күшті катализаторы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Государственная программа «Информационный Казахстан - 2020», утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 8 января 2013 года №464.
2. Закон об информатизации РК от 11.01.2007 г (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014 г.) ст 11-13.
3. Жаманкарин М. М., Макенова М. Х. Развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане // Молодой ученый. — 2015. — №4. — С. 175-176.
4. Меллер К. Конвергенция СМИ. Путеводитель по саморегулированию сетевых СМИ. Вена, 2013, с. 15.

Казбекова Г.Н.¹

¹Баишев Университет

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

Развитие информационно-коммуникационных технологий является одним из важнейших факторов повышения конкурентоспособности казахстанской экономики. Процесс глобализации, конвергенции и диффузии экономик различных стран требует от Казахстана перехода к качественно новому уровню развития, без которого невозможно занять достойное место в мировой экономической системе. Современная телекоммуникационная отрасль занимает особое положение в экономике страны, поскольку наиболее приближена к мировым стандартам по таким критериям, как темпы роста, конкурентоспособность представляемых услуг, уровень развития научно-технической базы, профессионализм менеджмента.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, инфраструктура, телекоммуникации, технический прогресс, интеграция.*

Kazbekova G.N.¹
¹*Baishev University*

INFORMATION TECHNOLOGIES DEVELOPMENT IN MARKET ECONOMY

Annotation

The development of information and communication technologies is one of the most important factors in improving the competitiveness of Kazakhstan's economy. The process of globalization, convergence and diffusion of economies of different countries requires Kazakhstan to move to a qualitatively new level of development, without which it is impossible to take a worthy place in the world economic system. Modern telecommunications industry occupies a special position in the economy of the country, as it is most close to international standards on such criteria as growth rates, competitiveness of services, the level of development of scientific and technical base, professionalism of management.

Key words: *information and communication technologies, infrastructure, telecommunications, technological progress, integration.*

МРНТИ 52.47.15

Казбекова Г.К.¹, Жалгасұлы Н.¹, Казбеков Д.М.², Жексенбаева Г.М.¹
¹*Баишев Университет*
²*ПТО ТОО «ЭкоИкспрес»*

ВЛИЯНИЕ ПРИРОДНЫХ КОМПОНЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ РАЗЖИЖЕНИЯ ВЫСОКОПАРАФИНИСТОЙ НЕФТИ

Аннотация

В данной работе решается задача подготовки нефти к транспортировке путем интенсификации природного состояния процесса образования нефтепродуктов. Решение такой проблемы, не усложняя существующий технологический цикл, лежит через интенсификации природно-медленно идущего процесса образования нефтепродуктов. Дело в том, что химический состав при нефтеобразовании в природных условиях меняется в ходе протекания реакций синтеза и деструкции углеводородов различного строения под влиянием повышенных температур и давлений.

Ключевые слова: *нефть, компоненты, добыча, транспортировка, технология, анализ, эксплуатация, магистраль, интегрификация, эмульсия, адсорбция, концентрация.*

Нефть Республики Казахстан характеризуется с преобладанием тяжелых высоковязких углеводородов(УВ), доставка которых усложняется перманентом застыванием при транспортировке на большие расстояние.

Подготовка нефти к транспортировке тесно связано со многими аспектами разработки и эксплуатации нефтяных месторождений, особенностями процессов перекачки нефти по магистральным трубопроводам.

Промысловая технология подготовки шло по пути углубления знаний об образовании эмульсий в разнообразных условиях, а также разработки и применения различных средств интенсификации процессов разделения потока на нефть, газ и воду.

Водонефтяные эмульсии происходят в основном в процессе добычи и транспортировки нефти. Пластовая вода и нефть интенсивно перемешиваются при прохождении забойного фильтра, погружного насоса, компрессорных труб, сборных коллекторов.

Перспективы эффективности разрушения эмульсий влияет большое количество факторов. Формирование поверхностного слоя на каплях воды является результатом адсорбции различных видов естественных эмульгаторов, содержащихся в нефти с определенными структурно-механическими свойствами. Кроме этого на поверхности раздела «вода-нефть» происходит изменение фазовых и энергетических взаимодействий.

Внешняя видимость органических поверхностно-активных веществ (ПАВ) обусловлена их химическим строением и побочными условиями. Такие соединения в различных количествах присутствуют практически во всех нефтях и пластовых водах.

Схема подготовки нефти к транспортировке предусматривает циклическое или непрерывное заполнение емкостей эмульсией, отстаивание, сброс воды и откачуку обезвоженной нефти. Возникающий промежуточный слой не разрушенной эмульсии сбрасывали в «амбары», что привело к загрязнению огромных территорий.

Решение такой проблемы, не усложняя существующий технологический цикл, лежит через интенсификации природно-медленно идущего процесса образования нефтепродуктов. Дело в том, что химический состав при нефтеобразовании в природных условиях меняется в ходе протекания реакций синтеза и деструкции углеводородов различного строения под влиянием повышенных температур и давлений.

Следует знать, что химический состав исходной нефти содержит все компоненты, которые приняли участие в ее образовании:

- готовый продукт - углеводороды различного строения и химического состава;

- водные рассолы разной минерализации, являющиеся поставщиками водорода и кислорода;

- минеральные компоненты, преимущественно - аллюмосиликаты, которые являются каталитически активными веществами в технологических процессах переработки сырой нефти;

- биологически-активные вещества, включающие специфичный для каждого месторождения бактерицидных структур живого вещества и продуктов их жизнедеятельности в виде ферментов, органических кислот и т.п.

При существующем технологическом цикле переработки сырья с предварительной его очисткой от воды и минералов существуют возможности его модернизации путем использования всех природных компонентов нефти в местах подготовки ее к транспортировке.

Приведенные предпосылки позволяют сформулировать задачу интенсификации природных процессов нефтеобразования с целью изменения химического состава нефти при подготовке ее к транспортировке. Интенсификацию процессов синтеза и деструкции природных компонентов углеводородного сырья можно осуществить с помощью реакций синтеза легких масел и спиртов с использованием определенного вида механо-химического воздействия.

От вышеуказанных следует вывод о необходимости осуществлять обработку нефти в условиях ее природного залегания или на выходе ее из скважины. Реализуемость предлагаемых решений подтверждается существованием современных технологий подземного и кучного выщелачивания при добывче некоторых полезных ископаемых.

Представленные результаты работы первого этапа лабораторных исследований, посвященной использованию воды и ее компонентов для синтеза водородонасыщенных углеводородов.

Для проведения экспериментальных работ использовали образцы нефти Кумкольского месторождения (Казахстан) имеющие следующий фракционный состав и плотность: плотность при 20°C равна 815 кг/м³; начало кипения 56°C; 10% перегоняется при 114°C; 20 % перегоняется при 145°C; 30% перегоняется при 194°C; 40% перегоняется при 260°C; 50 % перегоняется при 312°C.

Примечание: Испытания проведены в соответствии с требованиями ГОСТ 20287-91, ГОСТ 2177-99 (метод Б), ГОСТ 3900-85 (метод 2).

Универсиальный метод ультразвуковой обработки позволяет резко увеличивать температуру и давление в локальных объемах, ограниченных пузырьком кавитации [1,2]. Поэтому образец Кумкольской нефти обработали в ультразвуковой ванне с рабочей частотой 37,8 кГц. Для получения водорода и гидроксильной группы (ОН) использовали связанную воду в разветвленных полисахаридах в соотношении 1:3.

На рисунках 1 и 2 приведены ИК-спектры исходной и механо-химически обработанной нефти (спектрометр FT-JR Satellite «Mattson» - США). В исходном образце (рис. 1) хорошо различается линии валентных колебаний насыщенных углеводородов (2912 и 2851 см⁻¹). Присутствуют линии алифатических углеводородов (1462) и линии производных бензола (1377) [3]. После обработки на ИК-спектрограмме сохранились линии насыщенных углеводородов, но в области высоких частот (3400 – 3600 см⁻¹) появилась полоса, характерная для разбавленных спиртов. Как следствие, изменились реологические свойства в сторону уменьшения вязкости.

Таким образом, проведенный первый этап экспериментального исследования изменения свойств Кумкольской нефти показал, что проблема использования всех природных компонентов для изменения химического состава и, соответственно, реологических свойств может быть решена с минимальными затратами для целей подготовки нефти к транспортировке. Определение концентрационных соотношений связанный и свободной воды, а также разработка способов активации свободной минерализованной воды является одним из этапов проведения экспериментальных работ для решения поставленной проблемы.

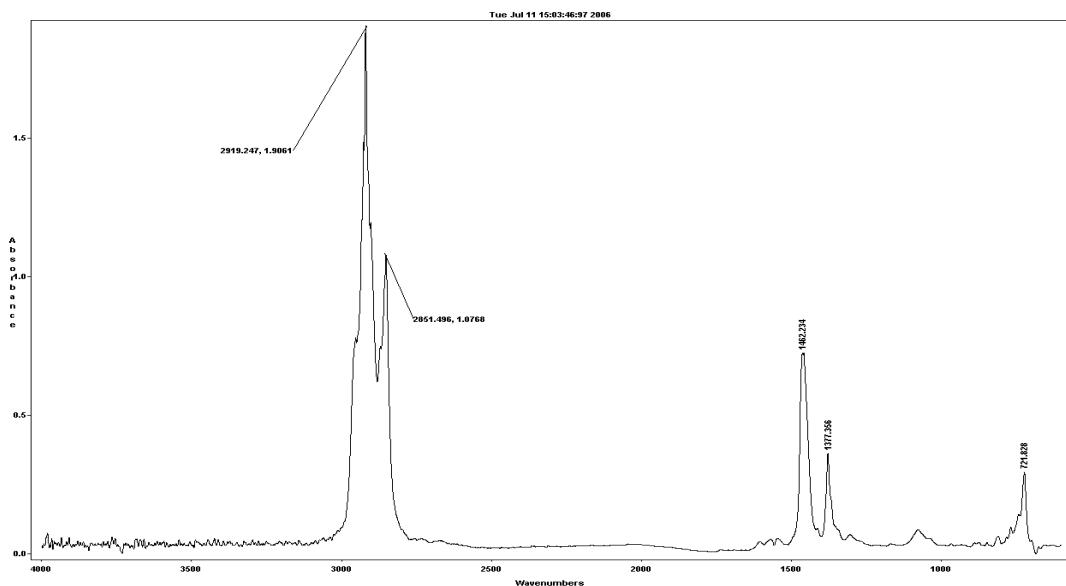

Рисунок 1 - ИК-спектр Кумкольской нефти – исходное состояние

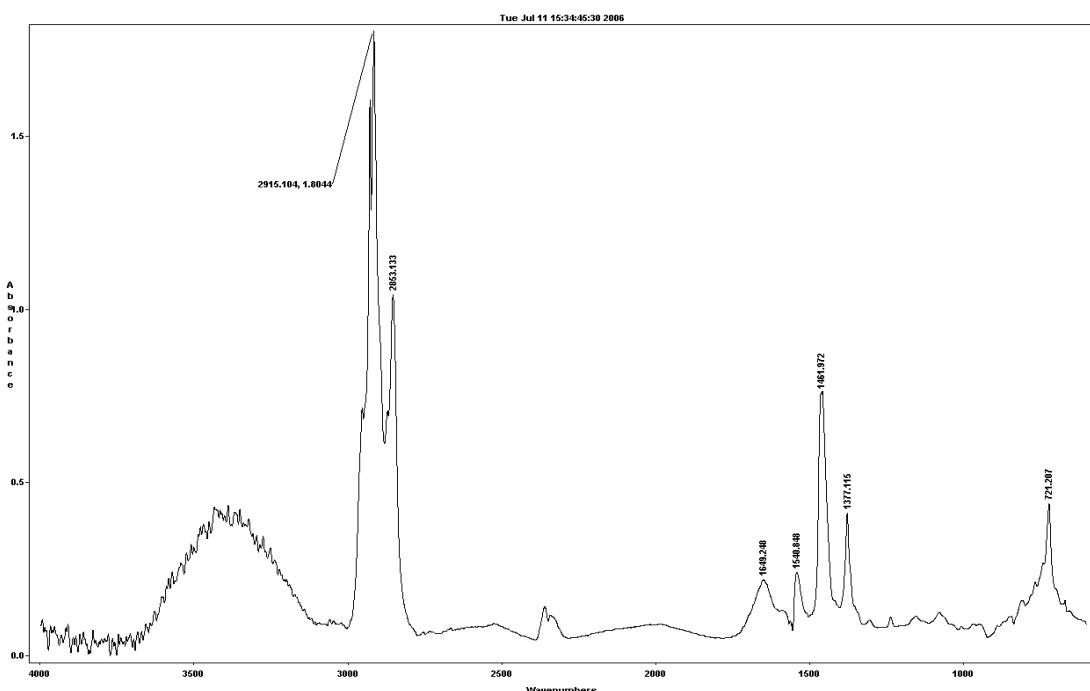

Рисунок 2 - ИК-спектр Кумкольской нефти после УЗВ обработки (15 мин.).

Список использованной литературы:

1. Бергман Л. Ультразвук, 2 изд. М, 1957, 726 с.
2. Маргулис М.А. Звукохимические реакции и сонолюминесценция. М., 1986, 285 С.
3. Казицина Л.А., Куплеткая Н.Б. Применение УФ, ИК, ЯМР-спектроскопии в органической химии. М., Высшая школа, 1971, 264 с.

Казбекова Г.К.¹, Жалғасұлы Н.¹, Казбеков Д.М.², Жексенбаева Г.М.¹

¹*Баишев университет*

²*«ЭкоЭкспресс» ЖШС*

ЖОҒАРЫ ПАРАФИНДІ МҰНАЙДЫ СҰЙЫЛТУ ПРОЦЕСІ КЕЗІНДЕ ТАБИГИ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ ӘСЕР ЕТУІ

Аннотация

Бұл жұмыста мұнай өнімдерінің пайда болу процесінің табиғи жай-күйін қарқындану арқылы мұнайды тасымалдауға дайындау міндепті шешілуде. Қазіргі технологиялық циклды қындаратпай, мұндай проблеманы шешу мұнай өнімдерінің табиғи-баяу келе жатқан қалыптасу процесін қарқындану арқылы жатыр. Табиғи жағдайларда мұнай түзілу кезінде химиялық құрам жоғары температура мен қысымның әсерінен әртүрлі құрылымдағы көмірсутектердің синтезі мен деструкциясы реакцияларының өтуі барысында өзгереді.

Кілт сөздер: *Мұнай, компоненттер, өндіру, тасымалдау, технология, талдау, пайдалану, магистраль, интегрификация, эмульсия, адсорбция, концентрация.*

G.K .Kazbekov¹, N.Zhalkuasuly¹, D.M. Kazbekov², G.M.Zheksenbaeva¹

¹*Baishev University*

²*Engineer «EkoEkspress» LLP*

INFLUENCE OF NATURAL COMPONENTS IN THE PROCESS OF DILUTION OF HIGHLY PARAFFINOUS OIL

Annotation

This paper solves the problem of oil preparation for transportation by intensifying the natural state of the process of formation of petroleum products. The solution to this problem, without complicating the existing technological cycle, lies through the intensification of the natural-slow process of formation of petroleum products. The fact is that the chemical composition during oil formation in natural conditions changes during the reactions of synthesis and destruction of hydrocarbons of various structures under the influence of high temperatures and pressures.

Keywords: oil, components, production, transportation, technology, analysis, operation, highway, integration, emulsion, adsorption, concentration.

МРНТИ 52.47.15

Казбекова Г.К.¹, Гусенов И.Ш.¹, Калжанова А.Б.¹, Айткеев Н.Т.²

¹Башев Университет

²Департамент по добычи нефти и газа, бурения скважин АО «КМКМунай»

СОВРЕМЕННЫЕ СПОСОБЫ СНИЖЕНИЯ ВЯЗКОСТИ ВЫСОКОПАРАФИНИСТЫХ НЕФТЕЙ

Аннотация

В статье приводится обзор новых способов снижения вязкости высокопарафинистых нефтей. Метод гидроакустического воздействия отличается от описанного выше метода акустического воздействия способом генерации ультразвуковых волн, то есть конструкцией генератора.

Метод гидроимпульсного воздействия основывается на импульсном дренировании продуктивных пластов, что приводит к рассредоточению кольматирующего эффективное пустотное пространство материала по объёму пласта, к разблокированию зон целиков, насыщенных нефтью, и пластовой водой, к изменению первичной структуры пустотного пространства пород продуктивных зон пласта за счёт развития в них «техногенных» микротрешин.

Ключевые слова: нефть, вязкость, технология, экология, анализ, конструкция, дегидратор, термодеструкция, депрессатор, генератор, субстанция, вибросейсмика.

В общем объёме разведанных запасов нефтей непрерывно возрастает доля высоковязких – парафинистых и асфальтосмолистых нефтей, проблемы добычи и транспортировки которых постоянно находятся в центре внимания специалистов-практиков, учёных, экологов и экономистов. На начальной стадии были разработаны, исследованы и введены в эксплуатацию различные методы термического разогрева нефтяных суспензий с применением разбавителей, химических добавок, ПАВ, депрессаторов, способных улучшить реологические свойства высоковязких нефтей. «Горячая перекачка» впервые реализована в трубопроводах Узень-Атырау-Самара, Белек-Красноводск, Озек-суат-Грозный. По этой технологии нефть перед подачей в магистраль подогревают до 50 - 90⁰ С и перекачивают до очередной тепловой и насосной станций, которые расположены через каждые 30-50 км. Серьёзными недостатками этой технологии следует признать высокую энергоёмкость и расход для подогрева ценного химического сырья и топлива (мазут, нефть), частые «замораживания» трубопроводов, сложность обслуживания,

ненадёжность конструкции и осложнения в технологии строительства трубопроводов.

Добавки депрессаторов, функциональных присадок, химических реагентов в отдельных случаях позволяют снизить вязкость нефти до 50 раз, температуру застывания - на 5 – 10⁰С, уменьшить сопротивление течению на 50 – 70%. К недостаткам этой технологии относится очень высокая дороговизна ингредиентов и отсутствие универсальности действия: отечественные депрессаторы пригодны только для высокопарафинистых нефтей. Всестороннее испытание депрессаторов фирмы БАСФ типа «Сефафлюкс ES 3137», «Сепарал ES 3495» и «Сепар ES 3315», а также российского «ТУМА» на месторождении Кумколь показало низкую эффективность при обработке высокопарафинистой нефти при высокой стоимости ингредиентов (около 1500 долларов за тонну) [1].

Систематические исследования показали, что применяемые методы физико-химического воздействия (ультразвук, кавитация) на нефтяную систему лишены указанных выше недостатков [1].

При осуществлении технологического процесса с помощью установленного на забое гидродинамического генератора возбуждаются высокоамплитудные колебания давления, которые передаются в пласт. Снижение давления на забоях скважин обеспечивается струйными насосами различной модификации, принцип работы которых обеспечивает одновременно создание депрессии и оптимальное функционирование генераторов колебаний.

Рациональные режимы работы виброволнового оборудования определяются с использованием специальной компьютерной программы. Упругие колебания в условиях депрессии на пласт способствуют тиксотропному разжижению глинистых включений, дезинтеграции кольматирующего материала. Они уменьшают блокирующее влияние фаз – воды, нефти или газа, ускоряют фильтрацию жидкости и вынос кольматирующего материала в скважину, в результате чего возрастает проницаемость приствольной зоны коллектора.

Поводом для применения виброволновых методов для воздействия на нефтяные пластины явились многочисленные промысловые наблюдения, указывающие на то, что сейсмические волны, генерируемые землетрясениями и шумами существенно увеличивают добычу нефти и воды [2]. Лабораторные эксперименты подтвердили влияние упругих волн на проницаемость насыщенных пород. К настоящему времени выработаны две группы виброволновых технологий, различающихся по способу воздействия: с поверхности земли на низких частотах (вибросейсмические технологии) и из скважины на высоких частотах (скважинные технологии).

Недостаток высокочастотных скважинных технологий заключается в ограничении по энергии, передаваемой с поверхности земли по кабелю. Основным объектом обработки здесь является прискважинная зона ухудшенной проницаемости – так называемая область гидродинамического стока, которая является критической для эффективной работы скважины.

Область стока характеризуется максимальными скоростями фильтрации флюида, поэтому именно здесь возникает кольматация и, соответственно, ухудшение проницаемости пород. Глубина этой зоны от стенки скважины – от десятков сантиметров до одного метра, и поэтому для её обработки не требуется значительных энергий. [2].

Экспериментально было установлено [2], что наиболее эффективным способом разрушения коллоидных систем является акустическое воздействие. Оно позволяет существенно снизить предельное напряжение сдвига флюида и восстановить проницаемость пористой среды до первоначального состояния. Также акустическое поле снижает силы межфазного взаимодействия, способствуя тем самым движению флюида в пористой среде. В применении к добывающим скважинам это означает, что ранее не работавшие из-за кольматации нефтенасыщенные пропластки могут включиться в процесс фильтрации, что приведёт к увеличению дебита и снижению обводнённости продукции. За счёт инерционных сил, действующих на жидкость, акустические волны также эффективно производят очистку пористой среды от кольматирующего материала, что необходимо для восстановления работы нагнетательных скважин.

Высокопарафинистые нефти требуют больших энергозатрат при добыче и, в особенности при транспортировке. Стенки трубопроводов покрываются парафинами и требуют регулярной очистки, снижается скорость транспортирования. В условиях пониженных температур (зимой, поздней осенью) требуется дополнительный термический разогрев нефти непосредственно в транспортном нефтепроводе, использование депрессоров для снижения температуры затвердевания и т. д. Кардинальное решение этого вопроса было предложено и осуществлено руководством и сотрудниками канадской компанией Синкруд сандойл из провинции Альберта [3].

Преимущество рабочего процесса компании Синкруд заключается в том, что он включает в себя непрерывную технологическую цепочку от разработки месторождения до получения конечного продукта товарной кондиции, требующей минимум затрат для транспортировки и, что немаловажно, пользующегося постоянным спросом на рынке нефтепродуктов. Уникальность конструктивных решений, относительная дешевизна реализации и, что самое, пожалуй, важное, разработанные и запатентованные в компании Синкруд технические новации объясняются последовательностью руководства компании в наращивании научного потенциала и накоплении производственного опыта.

В процессе из вязкой, смолоподобной субстанции получают продукт с фирменным названием Синкруд Свит Блэнд, высококачественное, лёгкое нефтяное сырьё без асфальтового остатка, золотистого цвета с самым низким во всей Северной Америке содержанием серы. Выпускаемый синтетический продукт с содержанием серы от 0,2 до 0,3%, имеет исключительно низкую температуру розлива. Он не содержит осадка, хотя в обычной сырой нефти может содержаться до восьми процентов асфальтового осадка. [4].

Метод гидродинамического разрыва пласта основан на использовании высокотемпературных (1200-1600К) газов, образующихся при сгорании горючеокислительных составов и твёрдотопливных пороховых систем с регулируемым импульсом давления. Метод гидродинамического разрыва пласта комплексный, и его воздействие на обрабатываемый пласт осуществляется в два этапа.

Первый этап – собственно разрыв пласта давлением, создаваемым газообразными продуктами сгорания и горюче-окислительными составами, и создание «техногенных» трещин. Второй этап – воздействие на породы пласта температурой и циклическими колебаниями столба жидкости в скважине, возникающими после сгорания горюче-окислительного состава и порохового генератора, что приводит к очистке созданных трещин и перфорационных отверстий от обломков пород, расплавленных углеводородных соединений и продуктов химических реакций. Длительность импульсных воздействий составляет не менее 10 секунд [4]. Объёмы закачиваемых в скважины горюче-окислительных составов определяются горно-геологическими параметрами пласта, техническим строением скважины и обычно составляет 700-1000 л. По успешным скважинам дебиты нефти возрастают в 2-5 раз, средние величины добытой нефти в расчёте на 1 месяц варьируют от 200 до 900 т. зафиксированное время сохранения эффектов от проведения гидродинамического разрыва пластов составляет 2-8 месяцев [4].

Метод акустического воздействия на коллектора прискважинных зон продуктивных пластов экологически чист и основан на использовании большой гаммы физико-химических явлений, развивающихся в породах и содержащихся в них флюидах под воздействием на них ультразвуковых полей. При акустическом воздействии на образцы коллекторов в них происходят следующие наиболее яркие массообменные процессы:

- изменение структуры пустотного пространства пород за счёт межзернового скольжения, приводящего к образованию новых путей фильтрации и увеличению их проницаемости, дезинтеграции минеральных и диспергации углеводородных соединений, кольматирующих пустоты пород, в результате чего увеличивается их проницаемость, дезинтеграция агрегатов и срыва чешуек глинистых минералов цемента пород с породообразующих зёрен, приводящих к закупорке поровых каналов и снижению проницаемости;
- изменение деформационных прочностных свойств пород за счёт межзернового скольжения породообразующих зёрен и развития новых путей фильтрации, что в целом увеличивает проницаемость пород, а не учёт этого влияний, - наоборот, к её быстрому снижению;
- изменение поверхностных свойств эффективного пустотного пространства коллекторов за счёт активации кристаллических решёток зёрен пород, а фазовой проницаемости;
- интенсификация физико-химических взаимодействий между минеральной компонентой пород коллекторов жидкой фазой, что ведёт к увеличению проницаемости и снижению вязкости нефти;

По данным гидродинамических исследований [4], при акустическом воздействии на продуктивные пласты наблюдается увеличение количества работающих пропластков и их суммарной мощности, гидропроводности и проницаемости. Дебиты нефти и газа в добывающих скважинах и приемистость нагнетательных скважин после акустического воздействия прискважинных зон пласта повышаются соответственно в 1,5-7 раз и в 1,5-3 раза. Дополнительная добыча нефти от акустического воздействия на коллектора варьируются в широких пределах. В расчёте на 1 месяц работы скважины с дебитами до проведения акустической обработки не более 10 т/сут. В среднем составляют 150-200 т, с дебитами 10-50 т/сут – 550-600 т, а при дебитах более 50т/сут. – 1000=1100 т/сут. Продолжительность эффекта увеличения дебитов скважин от поведения акустической обработки при соблюдении основных технологических параметров составляет 6-18 месяцев, а коэффициент успешности работ – не менее 95%.

Область применения метода акустического воздействия распространяется на фонтанные, газлифтные, механизированные добывающие и нагнетательные скважины. При этом две первые разновидности скважины обрабатываются ультразвуковым полем в процессе их работы.

Однако на этом положительном фоне от акустического воздействия достаточно часто наблюдаются и отрицательные результаты, обусловленные, с одной стороны, отсутствием у исполнителей представлений о характере и направленности процессов, протекающих в породах под воздействием ультразвукового поля, и составе флюидов, насыщающих коллектора (в практике работ по акустическому воздействию часто обрабатывались и обрабатываются сейчас пласты с, содержащие воду), а с другой - технической подготовленностью скважин к проведению операций по акустическому воздействию, что приводит к частичной или полной потере эффекта за счёт их простоя после выполнения работ, которые составляют 1 – 12 месяцев. Вместе эти факторы, часто имеющие место при выполнении работ на промыслах, приводят к снижению общей эффективности работ по акустическому воздействию, а их коэффициента успешности – до 50%.

Метод гидроакустического воздействия отличается от описанного выше метода акустического воздействия способом генерации ультразвуковых волн, то есть конструкцией генератора.

Метод гидроимпульсного воздействия основывается на импульсном дренировании продуктивных пластов, что приводит к рассредоточении кольматирующего эффективное пустотное пространство материала по объёму пласта, к разблокированию зон целиков, насыщенных нефтью, и пластовой водой, к изменению первичной структуры пустотного пространства пород продуктивных зон пласта за счёт развития в них «техногенных» микротрешин.

Для создания импульсов при выполнении операций в скважинах используются гидроимпульсный насос типа НГП, гидроимпульсные пульсаторы типа П-1 или ПГС-1. в качестве силовых флюидов используется вода, нефть, и водные растворы химических реагентов (кислоты,

поверхностноактивные вещества и др.). При выполнении операций расход силового флюида составляет 100-500 м³/сут. При этом величины давлений силового флюида достигают 20 МПа, амплитуды колебаний – 10-12 МПа, а частоты генерируемых импульсов составляют 5-50 кГц [4]. Метод гидроимпульсного воздействия применяется в компаниях «Лукойл-нижневолжскнефть», «Когалымнефтегаз», а также «Сургутнефтегаз» и «Ноябрьскнефтегаз». Коэффициент успешности работ составил 75-95%, а среднесуточный прирост добычи нефти из малодебитных скважин – 5-6 т/сут. Приемистость нагнетательных скважин возросла в 1,5-4 раза. Оценка времени сохранения эффекта от обработки пород методом гидроимпульсного воздействия не была выполнена.

Как показывает анализ, приведённые методы воздействия не эффективны для горно-геологических условий и реологических свойств казахстанских нефтей и требуется разработка новых технологий снижения их вязкости.

Список использованной литературы:

1. Надиров Н.К. Кызылорда – южный центр нефтегазового комплекса Казахстана, Алматы, 1999. 284 с.
2. Дыбенко В., Туфанов И., Шарифуллин Р., Камалов Р., Лысенко А. современные технологии освоения, повышения продуктивности и реанимации скважин с использованием комплексного физического и химического воздействия, Нефтеотдача, №5, 2002 г., с. 21-22.
3. Canadian Association of Petroleum Producers, Statistical Handbook for Canada's Upstream Petroleum Industry, 2002, Tables 3-2 and 3-17.
4. Родионов И., Интенсификация добычи нефти на месторождениях ОАО «Лукойл», Нефтеотдача, №5, 2002 г., с.80-85.

Kazbekova G.K.¹, Gusenov I.Sh.¹, Aitikeev N.T.², Kalzhanov A.B.¹

¹Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

²Oil and gas production, well drilling at KMKMunai

MODERN WAYS TO REDUCE THE VISCOSITY OF HIGHLY PARAFFINIC OILS

Abstract

The article provides an overview of new ways to reduce the viscosity of high-paraffin oil. The method of hydroacoustic influence differs from the method of acoustic influence described above by the method of generation of ultrasonic waves, that is, the design of the generator.

The method of hydroimpulse action is based on pulse drainage of productive layers, which leads to the dispersion of the colmatating effective void space of the material in the volume of the reservoir, to the unblocking of the zones of Tselikov saturated with oil and reservoir water, to change the primary structure of the void

space of rocks of productive zones of the reservoir due to the development of "technogenic" microcracks in them.

Key words: oil, viscosity, technology, ecology, analysis, design, dehydrator, thermal degradation, depressant, generator, substance, vibroseismic.

Қазбекова Г.К.¹, Гусенов И.Ш.¹, Айткеев Н.Т.², Калжанова А.Б.¹

¹Баишев Университет

²«КМКМұнай» АҚ-ның Мұнай-газ өндіру, үңғымаларын бұргылау
департаменті

ЖОҒАРЫПАРАФИНДІ МҰНАЙДЫҢ ТҮТҚЫРЛЫҒЫН АЗАЙТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРИ

Аннотация

Мақалада жоғары парафинді мұнай түтқырлығын төмендетудің жаңа тәсілдеріне шолу келтірілген. Гидроакустикалық әсер ету әдісі ультрадыбыстық толқындарды генерациялау тәсілімен, яғни генератордың конструкциясымен жоғарыда сипатталған акустикалық әсер ету әдістерінен ерекшеленеді.

Гидроимпульстік әсер ету әдісі өнімді қабаттарды импульстік дренирлеуге негізделеді, бұл қабат көлемі бойынша материалдың тиімді бос кеңістігін кольматациялайтын шашыратуға, мұнаймен және қабаттық сумен қаныққан кентіректердің аймақтарын оқшаулауға, оларда "техногендік" микротрек сываттардың дамуы есебінен қабаттың өнімді аймағы жыныстарының бос кеңістігінің бастапқы құрылымының өзгеруіне әкеледі.

Кілт сөздер: Мұнай, түтқырлық, технология, экология, талдау, дизайн, дегидратор, термодеструкция, депрессатор, генератор, субстанция, вибросейсмика.

МРНТИ 52.47.15

Schlüter T.¹, Schumann A.², Kazbekova G.³

¹Department of Geography, Environmental Science and Planning, University of Swaziland, P.B. 4, Kwaluseni, Swaziland

²Department of Geology and Petroleum Studies, Makerere University, Kampala, Uganda.

³Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

GEOHERITAGE AND GEOSITES IN SWAZILAND – PROTECTION AND CONSERVATION STATUS

Abstract

Despite being one of the smallest countries in Africa, the Kingdom of Swaziland is characterized by many locations, which are due to their geoscientific significance to be termed as geosites, and which are here briefly reviewed. Their Geoheritage comprises themes sometimes home for very different scientific approaches, but which are all embedded in the same geo-environment. Swaziland yields remarkable landscapes like the Mahamba Gorge and the Sibebe Monolith, it exhibits one of the largest in granite formed caves (Gobholo) and possibly the oldest dated rocks in Africa (Piggs Peak gneisses), as well as beautiful and scientifically relevant rock painting sites (Nsangwini, Sandlane and Hholoshini) and three abandoned mines in Forbes, Ngwenya and Bulembu, the three latter having contributed largely to the infrastructural development of the country. The geotouristic value of the respective sites is evaluated and commented, and it is assumed that in future these and other, not yet here noted geosites, may contribute to income generating processes for the country and the local communities.

Keywords: *Geoheritage, geosites, geology, geomorphology, archaeology, mining, geo-tourism.*

Introduction

The primary premise of conservation is the protection of heritage. Geological conservation involves recognising, protecting and managing sites, which may be identified as important for their rocks, minerals, fossils, landscape, various archaeological (prehistoric) features or as former mining sites. Geoconservation or Earth heritage conservation is the broad term that refers to all aspects of conservation, the protection and management of geological, geomorphological, archaeological and mining related landscapes and soil sites. It is the endeavour of trying to conserve geodiversity and geoheritage (Schutte, 2009).

Geosites represent places or locations where the dynamics of the Earth and the resulting geological, geomorphological and human-made features are exceptionally well indicated and preserved, sometimes yielding aesthetic landscapes or geo-historically relevant places. Often such sites have the potential of economic income in the form of “Geotourism”, and they may therefore also serve for the purpose of

education about environmental protection and nature conservation (Viljoen and Reimold, 1999).

Themes and Background of Geoheritage in Swaziland

The country's surface geology is dominated in its western part by rocks of Precambrian – mostly Archaean – age, i.e. of rocks that are more than 2.5 Ga old, whereas outcropping rocks in the east are of sedimentary and volcanic origin of younger Palaeozoic (= Karoo) age. There is a gap in the stratigraphic record ranging from at least Jurassic to Cenozoic times. The predominant rock types in the west are of metamorphic origin (mostly gneisses), but sometimes igneous and sedimentary rocks appear also on the surface. Geosites with pure and entirely geological background are comparatively few and rare in Swaziland.

Swaziland is embedded in south-eastern Africa's landscape, which comprises a narrow coastal plain, separated from a plateau by a horseshoe-shaped escarpment. The drainage network of southern Africa is characterized by three divides, broadly parallel to the coastline. The drainage divides have been interpreted as axes of epeirogenic uplifts. The ages of these uplifts, which young from the margin to the interior, correlate with spreading regimes in the oceanic ridges surrounding southern Africa, suggesting an origin from stresses related to plate motion. Successive uplifts were focused along these axes, which initiated cyclic episodes of denudation, to be coeval with erosion surfaces recognized elsewhere in Africa. There are numerous specific landscapes in Swaziland that can be designated to episodes of these processes and may therefore represent geosites as overviewed in the following paragraph (Schlüter, 2008, 2010).

The mountainous Highveld of Swaziland is characterized by steep slopes with an average gradient of 17 %. Due to heavy – often human-caused – erosion in the past, the hilly areas are now dominated by rock outcrops and stony ground. Most streams there are perennial and the riverbeds are generally stony as a consequence of the floods of the rainy seasons. The natural vegetation of the Highveld consists of short grassland covered by bushes and small trees interspersed with rock-outcrops. Wet grassland systems and spots of temperate forests can also be found, mostly in the valleys. The land has been inhabited for a long time, implying that the present vegetation is a consequence of earlier land use (with long-term grazing and fire periods). The Middleveld comprises rocks hills with granite outcrops, rounded ridges and hills with frequent valley slopes. The riverbeds generally consist of pebbles, gravel and sand. The vegetation is a mixture of temperate and tropical elements. In the Lowveld, topographic features are made of rounded ridges with gentle slopes. Around the rivers, narrow terraces composed of river alluvium occur frequently. The riverbeds mainly contain sand, but patches of gravel, pebbles and hard rock also exist. Originally the natural Lowveld vegetation consisted of woodland, dominated by large trees, but has now largely been deforested.

Archaeology is often synonymously used and understood as the term prehistory, which literally means the history of peoples whose cultures are lacking written documents. But in a western sense archaeology includes also many cultures that have invented some kind of hieroglyphs to be deciphered later and thus telling

the history of these cultures. We are here however only dealing with human records that are left without any written documentation, and whose evidence is largely based on the geo-environmental context in which these sites were preserved.

On the basis now available, the archaeological or prehistoric record of Swaziland may possibly go deep into the early Pleistocene, i.e. about 2 to 1.5 Ma ago. Isolated artefacts of a probable Oldowan stone tool industry were found among high-level Pleistocene river gravels (Price Williams, 1980; Watson and Price Williams, 1985), which almost exclusively consist of quartzite and contain numerous crudely manufactured unifacial and bifacial chopping tools. No exact dating of this surface material is possible, but in analogy with the southern and east African dating of the Developed Oldowan artefacts an age of at least 1.5 Ma can be postulated. The more advanced Acheulean handaxe culture lasted from about 1.5 to 0.5 Ma and is characterized by better manufactured cleavers and choppers, which are found throughout northern Europe, western Asia, India, Indonesia, and also in large quantities in southern and East Africa. In Swaziland Acheulean stone age sites occur for instance along the river terraces of the Komati valley, where sometimes large handaxes and cleavers were found (Masson, 2011). Apart from these remains also rock painting sites represent valuable geosites, which were used by human ancestors as shelter and for ritual purposes. The latter sites are sometimes also under threat of human-caused pollution and vandalism.

Another example of geosites represent former mining sites, which for instance in South Africa have already lost their original industrial function, but are currently turning to tourism for heritage preservation, regional revitalization and wider education. This in turn may serve for economic development of the surrounding communities. Swaziland was in its near past a substantial producer of asbestos, iron ore, gold and tin, but currently (2017) the mining industry accounts altogether for less than 2 % of the Gross Domestic Product (GDP). Therefore most of the old mining sites were abandoned, but are now often used as waste dump sites, thus being an eye sore in the larger landscape and contributing to environmental pollution. An alternative use in the context of geoheritage conservation seems often possible.

This magnificent gorge lies west of the small town of Nhlangano off the tarmac road to the Mahamba border point with South Africa. A few kilometres before the border gate turn right and pass the Gothic style Methodist church, which was built in 1912 and is the country's oldest intact place of Christian worship. It has been thoughtfully restored and preserved over recent years, with a display board outlining the establishment and development of Christianity in Swaziland. The stony material used for building of the church comes largely from sandstone of Karoo age outcropping not far away in the west and south of the Mahamba gorge. The gorge itself is cutting through Mesoarchaean quartzites of the Mozaan Group, which is part of the Pongola Supergroup leaving behind an impressive landscape where hiking is possible along a marked footpath with breathtaking views of the scenery.

Just 10 km east of Mbabane, the capital city of Swaziland, this large, rather homogeneous porphyritic granite monolith of probably monzogranitic to granodioritic composition is exposed. On the geological overview map of Swaziland

this monolith is forming part of the Mbabane Pluton. The pluton or batholith formed deep in the Earth's crust during Neoarchean times, some 2.6-2.7 Ga ago, as evidenced by radiometric age determination, and was later exposed to the surface due to tectonic forces. Now it reaches an altitude of 1488 m a.s.l. In Swaziland it is assumed that the Sibebe dome after Ayers in Australia is the second largest in the world, which is debatable, but surely it is one of the biggest granitic monoliths at least in Africa. From top of the Sibebe rock a nice stunning, panoramic view is guaranteed. Hiking tours are periodically organized by the Natural History Society of Swaziland. Rather small but beautiful rapid falls appear at the foothill of Eagles Rock cutting through the Sibebe porphyritic granite. And not to forget: The most famous beer brand of Swaziland is named after the Sibebe rock.

Conclusion

From the examples of geosites in Swaziland here presented it can be concluded that a sustainable geotourism approach implies that the natural, cultural and other recourses of tourism in Swaziland should be conserved for continuous use in the future, sometimes already currently bringing benefits to people in the surrounding communities. This approach is very important because development in geotourism depends largely on attractions and activities related to the natural environment, but often to a lesser extent on the historic heritage and cultural patterns of the area (Schutte, 2009). When the original georesources are destroyed or degraded, then the geotouristic destinations will not more attract tourists. As here exemplarily indicated, some of the Swazi destinations are already under threat of vandalism, pollution or congestion. The majority of geotourists seek destinations that have a high level of environmental quality simply because they like visiting places that are attractive, clean and neither polluted nor congested. Additionally, one of the most important benefits of geotourism is that, if the respective areas are properly developed and based on the concept of sustainability, geotourism can greatly help to justify and pay for conservation of this area's natural and cultural resources (Reimold et al., 2006).

We thank Prof. Dr. Christoph Heubeck, Jena University, Germany, and Mr. Kurt Puttkammer, Bulembu, for their information related to the former asbestos mine of Bulembu, the Czech team of speleologists, Dr. Jiri Bruthans, Dr. Michal Filippi, Jaroslav Rihosek and Martin Slavik, who provided photographs and information of the Gobholo Cave, and Dr. Elisabeth Linnebuhr, Mbabane, who has shown us the rock art paintings at the Hhloshini Shelter.

References

1. Brandl, G., Cloete, T. & Anhaeusser, C.R. (2006): Archaean Greenstone Belts.- In: The Geology of South Africa (Johnson, M.R., Anhaeusser, C.R. & Thomas, R.J., eds.): 9-94: Geol. Soc. South Africa and Council for Geoscience, Johannesburg, Pretoria.
2. Ferrar, T. & Heubeck, c. (2013): Barberton-Makhonjwa Geotrail. Geosites and View Points.- i-xii, 41 p., Barberton (Hamilton-Fynch for Batobic).
3. Forrester, B. (2009): A Traveller's Guide to Swaziland.- 201 p., Mbabane (Kamhlaba Publ.).

4. Heubeck, C. (2017): Mining, history and tailing remediation at the crossroads in Bulembu, northernmost Swaziland.- Unpubl. PowerPoint Presentation, University of Swaziland: Southern African Geomorphology: Pure and Applied, Abstr. Vol., 27 slides, Kwaluseni.
5. Hunter, D.R. (1961, reprinted 1991): The Geology of Swaziland.- Geol. Surv. Mines Department: 104 p., Mbabane.
6. Masson, J. (1961): Rock Paintings in Swaziland.- South African Archaeological Bulletin, 16: 128-138.
7. Masson, J. (2011): The Archaeology of Swaziland. An Introduction.- 256 p., Johannesburg, (Fishwicks Printers).
8. Price-Williams, D. (1980): Archaeology in Swaziland.- South African Archaeological Bulletin, 35: 13-18.
9. Reimold, W.U., Whitfield, G. & Wallmach, T. (2006): Geotourism potential of southern Africa.- In: Dowling, R.K. & Newsome, D.N. (eds.): Geotourism: p. 42-62: Amsterdam (Elsevier).
10. Schlueter, T. (2010): Highlights of the Geology of Swaziland.- In: Tevera, D. & Matondo, J.I. (eds.): Socioeconomic Development and the Environment in Swaziland: p. 30-38: Manzini.
11. Schlüter, T. (2008): Geological Atlas of Africa. With Notes on Stratigraphy, Tectonics, Economic Geology, Geohazards, Geosites and Geoscientific Education of Each Country (Second Edition).- 307 p. + CD-ROM: Berlin, Heidelberg (Springer).
12. Schlueter, T. (2013): Energy and Mineral Resources of Swaziland: 164 p., Manzini (Blue Moon Printing).
13. Schlüter, T. & Schumann, A. (2016): Use of tailings from the former Iron Ore Mine of Ngwenya, Swaziland – Economic profit vs. ecologic and geo-heritage protection.- Zentralbl. Geol. Paläont. Teil 1, 2016, Heft 1: 75-85.
14. Scheurer, M., Lundberg, J.E.K. & Sjöberg, R. (2013): Gobholo Cave: A Long Granite Cave in Swaziland (Southern Africa).- 2013 ICS Proceedings, Karst and Caves in Other Rocks, Pseudokarst – oral, 305-307.
15. Schutte, I.C. (2009): A Strategic Management Plan for the Sustainable Development of Geotourism in South Africa.- Ph. D. Thesis, North-West-University, South Africa, i-xviii, 463 p.
16. Sjöberg, R. (2011): Gobholo Caves, Swaziland: världens längsta granitgrotta ?- Grottan 46 (4): 30-32.
17. Watson, A. & William Price, D. (1985): Early Pleistocene river gravels in Swaziland and their geomorphological and structural significance.- Zeitschrift Geomorphologie N.F. 29 (3): 285-300; Berlin, Stuttgart.
18. Viljoen, M.J. & Reimold, W.U. (1999): An Introduction to South Africa's Geological and Mining Heritage. I-X, 193 p., Randburg, South Africa (Mintek).

Шлютер Т.¹, Шуман А.², Казбекова Г.³

*Университет Свазиленда кафедра «Географии, экологии и планирования»,
П.Б. 4, Kwaluseni, Свазиленд*

*Университет Макерере, кафедра «Геологии и нефтяных исследований»,
Кампала. Уганда.
Баишев Университет, Актобе, РК*

ГЕОНАСЛЕДИЕ И ГЕООБЪЕКТЫ В СВАЗИЛЕНДЕ – ОХРАНА И СОХРАНЕНИЕ СТАТУСА

Аннотация

Несмотря на то, что Королевство Свазиленд является одной из самых маленьких стран в Африке, оно характеризуется множеством мест, которые в силу своей геонаучной значимости можно назвать геообъектами, и которые здесь кратко рассматриваются. Их географическое наследие включает в себя темы, в которых иногда используются разные научные подходы, но все они включены в одну геосреду. В Свазиленде есть замечательные пейзажи, такие как ущелье Махамба и монолит Сибебе, в нем представлены одна из крупнейших в гранитных пещерах (Гобхоло) и, возможно, самые старые датированные скалы в Африке (гнейсы Пиггс-Пик), а также красивые и научно значимые места наскальной живописи. (Nsangwini, Sandlane и Hholoshini) и три заброшенные шахты в Forbes, Ngwenya и Bulembu, причем три последних внесли значительный вклад в развитие инфраструктуры страны. Геотуристическая ценность соответствующих участков оценивается и комментируется, и предполагается, что в будущем эти и другие, еще не отмеченные здесь геосайты, могут способствовать процессам получения дохода для страны и местных сообществ.

Ключевые слова: геонаследие, геообъектлер, геология, геоморфология, археология, горное дело, геотуризм.

Шлютер Т.¹, Шуман А.², Казбекова Г.³

*Свазиленд университеті "География, экология және жоспарлау"
кафедрасы, П. Б. 4, Kwaluseni, Свазиленд*

*Макерере университеті, "Геология және мұнай зерттеулері" кафедрасы,
Кампала. Уганда.
Баишев Университеті, Ақтөбе, ҚР*

СВАЗИЛЕНДТЕГІ ГЕОСФЕРА ЖӘНЕ ГЕООБЪЕКТІЛЕР- СТАТУСЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ САҚТАУ

Аннотация

Свазиленд Корольдігі Африкадағы ең кішкентай елдердің бірі болып табылғанына қарамастан, ол өзінің геон ғылыми маңызына байланысты

геозиттер деп атауға болатын және мұнда қысқаша қарастырылатын көптеген жерлермен сипатталады. Олардың географиялық мұрасы кейде әртүрлі ғылыми тәсілдер қолданылатын тақырыптарды қамтиды, бірақ олардың барлығы бір гео-ортага енгізілген. Свазилендте Махамбет шатқалы мен сибебе монолиті сияқты тамаша пейзаждар бар, онда гранит үңгірлеріндегі ең ірілерінің бірі (Гобхоло) және Африкадағы ең ескі жартастар (Пиггс-Пик гнейстері), сондай-ақ жартас кескіндемесінің әдемі және ғылыми маңызды орындары бар. (Nsangwini, Sandlane және Hholoshini) және Forbes, Ngwenya және Bulembu-дегі үш қараусыз қалған шахталар, сондай-ақ соңғы үш ел инфрақұрылымын дамытуға елеулі үлес қосты. Тиісті учаскелердің геотуристік құндылығы бағаланады және түсініктеме беріледі, және болашақта осы және басқа да, мұнда әлі белгіленбеген геосайттар ел мен жергілікті қоғамдастықтар үшін табыс алу процестеріне ықпал етуі мүмкін деп болжанады.

Кілт сөздер: *геосфера, геобъектілер, геология, геоморфология, археология, тау-кен ісі, геотуризм.*

МРНТИ 73.01.11

Шопанова Г., Е., Амантурлы К.

¹Баишев Университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРМОДАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ТРАНСПОРТИРОВКИ ГРУЗА

Аннотация

Более широко применяется трейлера-поезда для развитие быстрых результатов на железнодорожных бимодальных систем транспортировки. Стоимость трафика многократно снижается, в частности, переменные затраты. С другой стороны, загрязнение окружающей среды от выхлопных газов, также уменьшается. Поэтому, грузовой транспорт должен быть использован преобладающе, который будет характеризоваться быстрым электропоездов, производящих меньше шума, при меньших затратах и с чистой окружающей средой.

Ключевые слова: *транспортные средства, бимодальная система, транспорт, мультимодальные перевозки.*

1. В европейских странах новая технология комбинированных автомобильно-железнодорожных перевозок в настоящее время используется уже в течение нескольких лет. Увеличение автомобильного грузового транспорта под угрозу окружающую среду выхлопными газами автомобилей. Таким образом, новые решения в настоящее время изыскиваются и один из них является комбинированным дорожно-железнодорожного транспорта. Наряду с

этими двумя видами транспорта, а также водный транспорт может быть включена, если это географически подходит. Идея заключается в том, чтобы разработать такой автомобиль, который будет работать как на дороге, так и на рельсах при минимальных затратах и расходах. Такие транспортные средства, которые могли бы работать в этих условиях, были названы Road-trailer и могут быть легко включены в качестве отдельных поставок в течение составе грузового поезда и пассажирского поезда, но они также могут образовывать отдельный поезд, так называемый трейлер -поезд. Этот вид транспорта называется бимодальная система, и это означает перевозка грузов на поддонах или контейнерах, погруженных на дорожно-железнодорожных транспортных средств и с использованием сменных тележками или соответствующим оборудованием.

2. Бимодальная система

В отличие от обычных дорожно-железнодорожных систем, бимодальная транспортная технология имеет определенные преимущества благодаря простоте перехода от дороги к железной дороге и наоборот, без необходимости каких-либо специальных манипуляций и обработки сконструированных терминалов. В большинстве второстепенных железнодорожных вокзалах есть проложенные части дорожек, а также дополнительные дорожки, которые обеспечивают необходимое пространство для работы с манипуляциями с автомобильного транспорта на железной дороге, и наоборот.

Первая технология, разработанная в США, а также последующие два, начали с применением двухрежимного «roadtrailer» т.е. дорожно-железнодорожных грузов полуприцепами представлен как Mark IV. Вторая технология была разработана в трейлере TRAIN TIGER RAIL`S (Великобритания) и имел в виду применение дорожных прицепов, оснащенный некоторыми подкреплениями для поддержки железнодорожных тележек - узлов. Они соединены специальными спиральными фиксирующих устройств. Они могут быть интегрированы в поезде по отдельности или в группе. Скорость перевозки до 120 км / ч. Переход от одного вида транспорта на другой занимает около пяти минут, и никакое специальное погрузочно-разгрузочное оборудование не требуется. На рисунке 1 показана автоприцеп -поезд-процедуры бимодальной системы. Обработка осуществляется посредством направления по специальным полозья тележки.

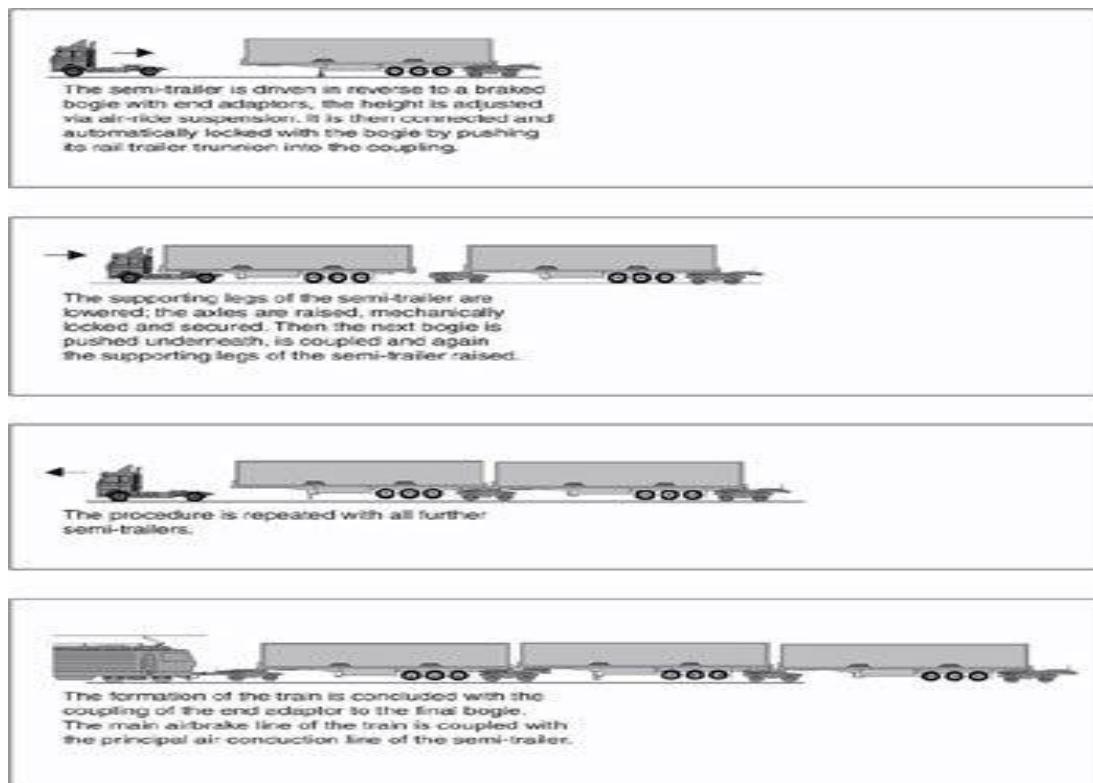

Рисунок 1. Автоприцеп -поезд- процедуры бимодальной системы

Технические характеристики прицепа поезда являются, длина 12000 мм, ширина 2430 мм и высота 2219 мм. Объем 65,78 м³, тарные 9 тонн. Тройной мост механизм прицепа поднимается при транспортировке по железной дороге с помощью гидравлики и опускают при транспортировке по железной дороге с помощью гидравлики и опускают при транспортировке автомобильным транспортом. Интеграция производителей, а также перевозчиков в проект транспортных технологий бимодального привело к различным моделям и типам полуприцепов. Таким образом, была разработана бимодальный процедура в США называется Mark V и в Великобритании трейлер Поезд .В морском транспорте бимодальная технология была применена в полном объеме контейнерных судов. Этот тип кораблей полностью заменены гавани заводы и погрузочно-разгрузочное оборудование. Бимодальная система, как часть интегральной и мультимодальных перевозок, играет важную роль в транспортной системе, подсоединив менее развитые регионы.

Мультимодальные перевозки подразумевает перевозку уникального транспортного узла, образованного несколькими видами транспорта, дорожного транспортного средства, железнодорожного транспортного средства, судна или самолета с возможностью одного транспортного средства вместе с грузом становится объектом перевозки на большом транспортном средстве (контрейлерные). Бимодальное транспортное средство перевозки грузов на поддонах или контейнерах, погруженных на дороге - железнодорожное транспортное средство или судно, которые не зависят от объектов погрузочно-разгрузочных работ. В новой транспортной дорожно-

железной дороги, расходы должны быть рассмотрены, но в то же время текущие и новые способы транспортировки необходимо сравнить. Сравнение показывает, эффективное улучшение в области промышленного производства, так как она позволяет:

- а) сокращение инвестиционных затрат, поскольку затраты на бимодального единицы являются приблизительно 23% ниже "карман вагон", который считается изолированным, даже на 40% ниже, чем стоимость обычного комбинационного "карманного вагон" + полуприцепа;
- б) снижение по крайней мере 40% от общей собственной массы железнодорожного и дорожного транспортного средства, когда перемещаемого вдоль дорожек;
- в) снижение примерно на 30% от расходов на обработку без каких-либо значительных инвестиций в оборудование терминала;
- г) избегать риска инвестиций в железнодорожной части комбинации транспортировки становятся устаревшими из-за развития в отношении размеров дорожное транспортное средство, так как узлы оси новой системы принимают полуприцепы различной длины без каких-либо проблем;
- д) меньшее количество персонала, поскольку один вагон обслуживается двумя людьми, по сравнению с оговоренного числа водителей в дорожном движении;
- е) уменьшение загрязнения выхлопных газов транспортными средствами, что очень важно сегодня в отношении охраны окружающей среды в Европе и в мире, посредством использования электрической железной дороги.

3. Возможности и недостатки двухрежимного технологии

Из вышесказанного, можно сделать вывод о том, что бимодальное технологии могут быть использованы исключительно на больших расстояниях, независимо от прямого подключения к дороге и интеграции в железнодорожной системе в течение 5 минут. Преимущество автомобильного транспорта на короткие расстояния не могут быть компенсированы любым мультимодальной транспортной технологии. Бимодальный транспорт используется на больших расстояниях будучи включенным, по возможности, в прямых отношениях поездов в составе единой композиции. Использование двухрежимных транспортных средств представляет на самом деле расширение услуг развитых железных дорог в мире, а также новые возможности для менее развитых стран, которые не имеют адекватных железнодорожно-дорожных терминалов для внедрения новых технологий. Преимущество бимодальных перевозок связан с регионами, которые необходимы для доставки массовых грузов и что очень часто недостаточно развиты. Технология контрейлерных, как дорожно-железной дороги один, ближайший к бимодальной технологии. При изучении итальянских железных дорог, то очевидно, что **threshord** экономической эффективности лежит на расстоянии между 800-915 км. Экономика и прибыльных перевозок Контрейлерных, а также бимодального транспорта зависит от того, является ли конечный пункт назначения груза вблизи железной дороги, то порог рентабельности составляет около 800 км за 28 тонн грузов и 850 км для 24 тонн грузов, в случае отдаленного

автомобильного транспорта, от погрузки и разгрузки объекта, порог рентабельности находится в пределах 915 - 1000 км и варьируется от 7-17% за тонн грузов, т.е. от 1-9% за 24 тонн грузов. очевидно, что существуют реальные возможности по внедрению бимодальных перевозок, в отношении определенных методов контейлерных перевозок, требующих сократить расходы, но только в случае транспортировки на большие расстояния. Одной из причин для использования этой технологии может быть также защита окружающей среды.

Вывод

Бимодальная система имеет свое будущее в Казахстане, потому что в Европе и США новых технологий и видов оборудования для упрощения операций перехода от дороги к железной дороге и наоборот, уже разрабатываются. Это необходимо указывать в сравнение обычной дороги, железная дорога и дорога - железная дорога (контейлерных) перевозок, что приведет к финансовой и эксплуатации оптимальных расстояний, на которых некоторые методы обеспечивают преимущества по сравнению с традиционными автодорожных и железнодорожных технологий. С экологически точки зрения, это является удовлетворительным видом транспорта. Грузовые перевозки должны осуществляться почти в полном объеме высокоскоростных поездов при более длительных отношений. Там должно быть взаимное отношение между потоком товаров и информации.

Список использованных источников:

1. Основы логистики: учебник [по специальности "Логистика и управление цепями поставок" / Б. А. Аникин и др.]. – Москва: Проспект, 2012. – 339 с.
2. Основы логистики: учебное пособие по специальности "Менеджмент организаций" / А. А. Канке, И. П. Кошевая. – Москва: КноРус, 2010. – 575
3. Стерлигова, А. Н. Управление запасами в цепях поставок: учебник по специальности 080506 "Логистика и управление цепями поставок" / А. Н. Стерлигова. – Москва: ИНФРА-М, 2009. – 428
4. Иванов, Д. А. Управление цепями поставок / Д. А. Иванов. – Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2010. – 659 с.
5. Интегрированные логистические системы доставки ресурсов: (теория, методология, организация) / И. А. Еловой, И. А. Лебедева. – Минск: Право и экономика, 2011. – 460

*Шопанова Г, Е¹., Амантурлы К².
¹Баишев Университет*

ЖУКТІ ТАСЫМАЛДАУДЫҢ ИНТЕРМОДАЛЬДЫҚ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ

Аннотация

Темір жолда бимодальдық тасымалдау жүйелерінің жылдам тасымалдау үшін нәтижелерді дамыту үшін трейлер-поездар кеңінен қолданылады. Трафик құны бірнеше рет төмендейді, атап айтқанда ауыспалы шығындар. Екінші жағынан, пайдаланылған газдардан қоршаған ортаның ластануы да азаяды. Сондықтан, жүк көлігі басым пайдаланылуы тиіс, ол аз шығынмен және таза қоршаған ортамен шу шығаратын жылдам электр поездарының сипатталатын болады.

Кілт сөздер: *көлік құралдары, биомодаль жүйесі, көлік, мультимодальді тасымалдау.*

*Shopanova G, E¹., Amanturly K.².
¹Баишев Университет*

USE OF INTERMODAL CARGO TRANSPORTATION SYSTEM

Annotation

The development of fast railway results in an increased application of trailer train bimodal system transportation. The traffic costs are multiply reduced, particularly the variable costs. On the other hand, the environmental pollution from exhaust gases also reduced. Therefore,cargo transport should be preponderantly used which would be characterized by fast electric trains producing less noise, at lower costs and with clean environment.

Key words: *transport, bimodal system, means of transport, multimodal transportation*

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы есепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж қуәлігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын, қытай тілдерінде мақалалар қабылданады.

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдында авторлардың келесі ережелерді басшылықта алуы сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атагы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. Ескертү. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.

МРНТИ коды

1 интервалдан соң МРНТИ коды көрсетіледі. МРНТИ коды жарияланатын мәлімет такырыбынан сол жағында бөлек жолмен орналасады.

Аннотация және кілт сөздер

Аннотация және кілт сөздер арасы 1 интервалмен үш тілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басып шығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасуышы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштага жіберіледі. Мәтін A4 кағазына (210*297 мм) 14 пиксельдегі Times New Roman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетіліп керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 15-тен көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтеме мәтін ішінде жақшага алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде

электронды ресурстарды қолданған жағдайда әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. «Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тік жақшага алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақала саны 2-ден аспауы қажет. Мақалаға үйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер енгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне езгеріс енгізуге құқылы.

Жарияланымга мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады

030000, Ақтөбе қаласы, Ағ. Жұбановтар көшесі, 302 А. Баишев университеті. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: vestnik@ausb.kz

Правила для публикации в журнал «Вестник Баишев университета»

В научный журнал «Вестник Баишев университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском, китайском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

МРНТИ

Через 1 интервал указывается код МРНТИ. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисункочными надписями, аннотации, не

должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунках и таблицах в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснить в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу: 030000, г.Актобе ул. Бр.Жубановых, 302 а, Баишев университет. Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: vestnik@ausb.kz

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ**ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шыгарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском
языках*

Формат А4   Көлемі 8,4 баспа табақ   Объем 8,4 печ.л.
Таралымы 100 дана   Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 10.06.2019 ж.
Подписано в печать: 10.06.2019 г.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А**

**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых,
302А**

тел. 97-40-81, 52-36-00

«Баишев Университет» мекемесі

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-
ИЗДАТЕЛЬСКОМ ЦЕНТРЕ БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

**Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмейді.**

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Колжазбалар өндөлмейді және авторға қайтарылмайды.**

**Опубликованные материалы авторов не отражают точку
зрения редакции.**

**Авторы несут ответственность за выбор и представление
фактов.**